پڙاڏو سوئي سڏ

(ناول)

سراج

ڪمپوزنگ:

مير آفتاب احمد ٽالپر

پروف ريڊنگ:

شاهنواز سومرو

Voice of Sindh E-Book

editor@voiceofsindh.net

www.voiceofsindh.net

مصنف طرفان ٻه لفظ

سنڌ جي تاريخ هونئن ته هر مظلوم قوم جي تاريخ وانگر ظلم جي داستانن سان ڀري پيئي آهي، پر ان تاريخ ۾ ترخانن جو دور سنڌ جي ماضيءَ جو بد ترين دور آهي. جڏهن شاهه بيگ ارغون سنڌ تي قبضو ڄمايو تڏهن هن ايترا ظلم ڪيا، جو ڪنهن شاعر اُن وقت ان حملي جي تاريخ ”خرابيءِ سنڌ“ مان ڪڍي هئي. ترخانن ۾ مرزا باقيءَ جو دور سڀ کان اونداهو ۽ سڀ کان روشن دور آهي؛ سڀ کان اونداهو ان ڪري جو هن کان وڏيڪ ظالم ٻيو حاڪم نه ٿيو؛ ۽ سڀ کان روشن ان ڪري جو ان ظلم خلاف سنڌي قوم منظم ٿي بغاوت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌ جي تاريخن ۾ ان بغاوت جي يڪي ۽ سربستي ڪهاڻي لڪيل ڪانهي، پر مختلف تاريخن ۾، مختلف شاعرن جي شعرن ۾ ننڍا ننڍا واقعا بيان ٿيل آهن، جن ۾ مون کي هڪ عظيم سلسلو ٿو نظر اچي. انهن ئي واقعن جي هيءَ ڪهاڻي آهي.

”ترخان نامي“ جو مصنف لکي ٿو ته ”مردم ولايت سند. . . . هرگز شبي از ترس مرزا باقي بفراغت نرقته بود . . . . . . “ يعني سنڌ جا ماڻهو مرزا باقيءَ جي دور ۾ هڪڙي رات به سک سان نه ستا.

سنڌ جو مورخ، پير حسام الدين راشدي، مرزا باقيءَ تي لکندي چوي ٿو: ” . . . . هي اُهي مقتول ۽ شهيد آهن، جيڪي مورخن لاءِ قابل ذڪر هئا. ورنه مرزا باقيءَ جي حڪم تي اهڙا سوين خدا جا بيگناهه بندا بي دريغ قتل ڪيا ويا. ڪو ڏينهن خالي نه هو جڏهن قتل نه ٿيندو هو. اهو روز جو معمول ۽ مشغلو هو: ڪنهن جو نڪ، ڪنهن جو ڪنڌ، ڪنهن جو هٿ، ڪنهن جي ٻانهن هر روز ڪپرائيندو هو. هاٿيءَ جي پيرن هيٺان لتاڙائي مارائي ڇڏڻ به سندس دل گهريو شغل هو. جڏهن مرزا شاهه رخ مئو، ان وقت قلعي ۾ رهندڙ سيني عورتن جا ٿڻ ڪپائي ۽ سندن سٿڻن ۾ جيئريون ٻليون وجهرايائين ـــــ سٿڻن ۾ ٻلين وجهرائڻ جو پهاڪو ۽

دڙڪو انهيءَ منحوس ۽ غير انساني ڪاروائيءَ جو سنڌ اندر يادگار آهي. . . .
“

انهن ظلمن جي رد عمل طور سنڌين ڪيئي شورشون ڪيون، جن جو اهو هڪ مقصد هو، هڪ آدرش هو. ان آدرش کي اُجاگر ڪرڻ لاءِ ئي مون ان کي ناول جي صورت ڏني آهي.

گاهي گاهي بازخان اين قصہء پارينہ را!

سراج ـــــ

ڪراچي. 3 اپريل 1970ع

پيش لفظ

”سنَها پانءِ مَر سَپ، وياءَ واسينگن جا،
جَنين جي جهَرَپ، هاتي هنڌائين نہ چُري!“

سائيھ جي سک يا وطن سان پيار، ھڪ مثبت جذبو آھي. منجھس ڪابہ منفي ڳالھ نہ آھي. نہ ڪنھن سان نفرت آھي، نہ ساڙ، نہ پٽڻ پائي، نہ ھلڪڙائي. رڳو پيار ئي پيار. قرباني، اڻٿڪ محنت، پاڻ وسارڻ، سيڪجھ لُٽائڻ، ڏيڻ ئي ڏيڻ، نڇاور ڪرڻ، ڪجھ نہ وٺڻ، منزل سان لڳاءُ ۽ انس، مٽيءَ سان لئون لڳائي مٽي ٿيڻ، نھٺائي، نماڻائي، نوڙت ۽ نياز. انساني ايار جي چوٽ تي پھچي بہ پاڻ کي ڪا وَٽ نہ سمجھڻ. اھي سڀ، سائيھ جي سک جي چشمي جون ڌارائون آھن، جي ٿج جيان، رت رڳن ۾ تحليل ٿي انسان کي سھڻو، سلوڻو، سورھيہ ۽ سڀاجھو بڻايو ڇڏين.

اڄ، جا ھيءَ ھاھوڙ مَتي آھي، سا نسورو ڪوڙ، رڳو دولاب ۽ دوکو آھي. علائقہ ـــ واريت ڪا بچڙي بلا ڪانھي. علائقو تہ چا، ملڪ جي چپي چپي سان، گھٽيءَ گھٽيءَ سان، ڳوٺ ڳوٺ سان پيار آھي، مٽس ناز آھي. گھر سان پيار نہ ڪبو تہ پاڙي کي ڪيئن پچبو. پاڙو نہ سنواربو تہ شھر ڪيئن سڌاربو. جنھن گھر وِساريو، سو ڪھڙي سورھيائي ڪندو. جنھن مِٽ وساريا سو ڪھڙو پوڙو پاريندو. ڪھڙا اَڪ ڪارا ڪندو، ڪھڙي ڪيپ ڪٽندو. مرڳو پاڻ وڃائيندو، ڪردار وڃائيندو، سورھيائي ۽ سيج وڃائيندو. جيڪي ان مثبت جذبي کي لوئين ٿا، سي قومي ڪردار کي ٽوڙين ٿا، ملڪ جي جڙڻ کي ڪوٽين ٿا. دراصل ھو پنھنجي اصليت وڃائي ويٺا آھن، اونداھيءَ ۾ ٽاقوڙا ٿا ھڻن، پنھنجون پاڙون پٽائي ويٺا آھن، ھاڻ نہ پاڙ تي ڪُپين نہ مٽي تي جاءِ ڏئين، نہ ڪو ڪردار تو ايرين.

سنڌ جي گود ۾ نوان آيل سنڌي به ماءُ جي هنج جي آسيس پيا وٺن. سنڌن نئين ٿهي، حُب ۽ ملير جي مٽيءَ مان روحاني تسڪين پيئي وٺي. سنڌوءَ جي پاڻي ۽ ڪوهستان جي ڪُڪري سان لڳن ڪي امائي پيئي؛ پنهنجو پگهر ۽ پسينو ڏئي پيئي. سنڌن وڏڙا ڪجهه گائون مائون، گاڏڙ جذبن سان، خاموش تماشائي ٿيو ڪجهه وٺين مان ويندو پيا محسوس ڪن. انهن به ساڻيهه ڪونه وساريو آهي. پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي قوميت ڪي قائم رکڻ لاءِ هزار جتن ڪندا اچن. مٿن سلام هجي. هيڏين مشڪلاتن هوندي، صرف ٻوليءَ جي سهاري مختلف قوميتن ڪي ”مهاجر“ لڙيءَ ۾ پوئي جيئڻ لاءِ وس ڪندا اچن. ٻوليءَ سان ۽ پنهنجي علائقي سان، ايڏيون جيءَ ــ جڙيو اٿن جو اوپر پنجاب جي املهه ماڻڪن ڪي، جي هم مذهب به آهن ته هجرت جو شرف به حاصل اٿن، ان مخصوص مهاجر لڙيءَ کان ٻاهر ئي رکيو اچن. ٻوليءَ ۽ مهاجريت ڪي ڪوسو واءُ به لڳڻ نٿا ڏين. شال اهي ڪين نيبهه هجن. ٻلي هن مٽيءَ ۾ گل ڦولارجن ۽ هڳاءُ پيدا ڪن.

مَن ۾ ٻيائي ته ٻهانا لک.گهه ڪبو ته واٽ ڪيئن ڏسبي؟ اک ٻوٽبي ته سوجهرو ڪٿان نظر ايندو؟ مذهب ته ڪوپا لاهيو چڏي، پر جي هرويرو ڪوپو چاڙهبو، ته ٻيا پاسا ڪيئن ڏسبا. مذهب ۽ ساڻيهه جو ته ٽڪر ئي ڪونهي. پاڻ وطن جو پيار نصف ايمان آهي. وطن جو پيار ناهي ته ايمان کان وانجهي. پوءِ ”حيف تنين کي هوءِ وطن جن وساريو!“ وطن سان پيار ڪندي به ماڻهو مسلمان رهي سگهي ٿو. مسلمان رهندي به وطن سان پيار ڪري سگهي ٿو. پنجابي پڪو مسلمان آهي، ۽ خوبين جي کاڻ آهي، ۽ مسلمان هوندي به پنجابي آهي. پاڪستاني پڪو مسلمان آهي ۽ مسلمان هوندي به پاڪستاني. دراصل وطن سان پيار هن جو امتياز آهي؛ ان ۾ ايڏو سرشار آهي جو افغاني مسلمان سان به ملڪ خاطر ٽڪر کائيندي دير نه ڪندو.

وطن جي حُب ايڏو اهم جذبو آهي جو ان کان سواءِ ماڻهو اصليت وڃايو ويهي، ڪوڪلو ٿيو پوي؛ خود مطلب، ڪميٽو ۽ ابن الوقت ٿيو پوي. اسفل سافلين جي مڪروه ۽ گندي گج ۾ گندهاڻو ٿيو پوي. انساني عظمت جي چوٽ تي پهچڻ لاءِ حب الوطنيءَ جي ڏاڪڻ جو ڏاڪو سندس ڪردار

کي اجاريندو ۽ سندس اخلاق کي جرڪائيندو وجي. ان جذبي کي قائم ۽ دائم رکڻ لاءِ وڏيءَ جاکوڙ ۽ جتن جي ضرورت آهي. پنهنجي عظمت جي نشانن کي ڳولي هٿ ڪرڻو آهي. تاريخ جي ورقن تان دز لاهي، پنهنجي ڪشمڪش جي ڪارنامن کي چمڪائڻ ۽ وڏي واکي ڳائڻو آهي. اسان جي هن سرزمين جي وک وک تي تاريخ وکري پيئي آهي. سندس مٽيءَ جي ذري ذري تي اسان جي وڏڙن جون رت - ڦونگارون، موتيءَ — داڻن جيان چٽڪاريل آهن. ڳوٺ ڳوٺ، ديهه ديهه، ٽپي ٽپي ۾ تاريخ پنهان آهي. گهر گهر، بستيءَ بستيءَ پنهنجا ڪونڌر ڪُهايا آهن. هزارن سالن کان هنن عظيم جدوجهد ڪئي آهي. سوين سوڍا، لکين دودا، ڪئين مائرون، ڪئين پينرون بازارن ۾ نيلام ٿي، ڪسجي امر ٿي ويا. اڄو ته انهن دودن جي نشاندهي ڪريون ۽ انهن زمين جي ٽڪرن جي ”مٽي ماٿي لايون.“ جت سندن خون جذب ٿي ويو. اُن مٽي جو مان آهي. اها تاريخ، اهو فخر، اهو ناز اسان کي دڳ لائيندو، حب الوطنيءَ کي جرڪائيندو، ڪردار کي اپاريندو، مردار ٿيڻ کان بچائيندو: تاريخ ويئي ته جذبو ويو، ڪردار ويو، موت آيو.

حب الوطنيءَ جو ۽ تاريخ جو مذهب سان ڪو ٽڪر نه آهي. عرب، اسلام کان اڳ واري دور جي شاعرن ۽ سورهين تي اڄ به فخر ڪن ٿا. اسين ته حاتم طائيءَ ۽ نوشيروان جا ڳڻ ڳائيندا اچون، جيتوڻيڪ هو مسلمان نه هئا. رستم، سهراب ۽ سڪندر جا نالا پاڻ تي رکندا اچون جيتوڻيڪ هو غير مسلم هئا. ڇا ٿي پيو جي پنهنجي سنڌ ديس جي سورهين جا اسين گيت ڳايون: انهن سورهين جا، جن موهن جي دڙي جي تهذيب جو پايو وڌو، جن ٽيڪسيلا ۽ گنڌارا جي آبياري ڪئي، جن رني ڪوٽ جو قلعو اڏيو ۽ ديبل، اروڙ ۽ برهمڻ آباد جو بنياد رکيو. جن جي تهذيب ۽ تعمير تي سارو پاڪستان ته ڇا، سڄي دنيا فخر پيئي ڪري. جنهن لاءِ شاهه ايران جي درباري شاعر چيو ته ”ساقي مون کي شراب، موهن جي دڙي جي مٽيءَ مان ٺهيل پيالي ۾ ڏي، ڪاش اها مٽي منهنجن وڏن جي هجي!“ ٽوينبي، موجوده دنيا جي عظيم تاريخ نويس چيو ”مان دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ تهذيب جي تلاش ۾ ويس. موهن جو دڙو، منهنجي حقير تلاش جي بلند ترين چوٽي آهي!“ ان چوٽيءَ تي پهچندڙ نه هندو هئا نه مسلم، سنڌي هئا، محض سنڌي!

”چچنامي“ جي مترجم، علي ڪوفي، ڪئين ڳالهيون لغو ڏاهي، تاريخ کي مسخ ڪري ڇڏيو. سڀ ڄاڻو اها ڳالهه ڄاڻن ٿا ته هو ڪم علم ۽ ڪم ظرف هو. جنهن عشق جي چاشني ملائڻ خاطر تاريخ لکڻ جي مقدس امانت ۾ خيانت ڪئي. ڏاهر جي ڌيئرن کي بدنام ڪرڻ خاطر ۽ سندن لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ لاءِ محمد بن قاسم جي موت جهڙي اهم واقعي کي ڪوڙو ۽ افسانوي رنگ ڏنو. اهو تاريخدانن جو ڪم آهي ته حقيقت کي پرکين ته ڪهڙيون ڳالهيون مَن گهڙت ۽ محض الزام آهن ـــــ مثلن چچ ۽ ڏاهر جون شاديون. پر سندن عظيم سلطنتون، سندن نظامِ حڪومت، سندن دور جي خوشحالي، سون ۽ چانديءَ جا ذخيرا، علم ۽ ادب جا اِدارا، فن جو فروغ، وڻج واپار، فوج جو نظام، بهادري ۽ دليري، سندن فتوحات ۽ هار جا اسباب، سڀ ٺوس تاريخي حقيقتون آهن. جيڪڏهن اهي فخر جي درجي تائين اعلىٰ آهن ته ڪو اهم نه آهي جي انهن تي فخر ڪيو وڃي، جيئن موهن جي دڙي واريءَ تهذيب تي هر پاڪستانيءَ کي فخر آهي ۽ ڪروڙين رپيا خرچ ڪري به انهن عظمت جي نشانن کي محفوظ رکڻ لاءِ جتن ڪيا پيا وڃن. تاريخ قومي امانت آهي. ڪفر ۽ اسلام جو معرڪو نه آهي جو ڪفر جون فتوائون ڪڍي لعنت ۽ ملامت سان قومي جذبي جي تذليل ڪئي وڃي ۽ نوجوان نسل جا هنيانءَ ڪاڏا وڃن. عجب آهي، فردوسيءَ دهل جي ڏونڪي تي دل آزرده ٿي عرب فاتحن کي ڳوهون ڪائيندڙ چيو، ۽ آسمان کي نهايت سخت لفظن ۾ ميار ڏيئي ” تفو برتفو“ چيائين ته ڪنهن پاڪستاني مسلمان کي غيرت نه آئي، نه ڪنهن کيس ڪافر چيو، نه ڪنهن شاهنامو ساڙيو. هي ترخاني انصاف جو طريقو اسان جي قومي ڪردار کي نهوڙي نيندو. ضروري آهي ته جنهن مهلڪ مرض جو خطرو آهي تنهن جي نشاندهي ڪجي. ذهني بد ديانتي ۽ ضمير کي دٻائڻ جا جراثيم اسان جي قومي ڪردار کي ڪوڙهيو ۽ مفلوج ڪري رهيا آهن. ڪو هڪ به اهڙو عالم نه آهي جو سچ چوڻ جي همت ساري سگهي. اردوءَ جو ڪو هڪ ـ اَڌ شاعر به مام ۾ ڳالهائڻ لاءِ مجبور آهي. ٻيو ته ٺهيو، رڳو مرحوم لياقت علي خان جي ملڪي نيتيءَ متعلق ٻڙڪ ٻاهر ڪڍڻ به ڪفر جي مطابق سمجهيو پيو وڃي؛ حالانڪ محترم فاطمه جناح کي لياقت علي خان جي پاليسين سان

شديد اختلاف هو. مرحوم تہ پنھنجي پاڱ متعلق بہ چوندي هئي تہ ڪانئس ڪي غلطيون سرزد ٿيون آهن. ڪيڏي عظيم، باضمير ۽ ديانتدار رهنما هئي. عزت ۽ احترام پنھنجيءَ جاءِ تي آهن ۽ تاريخي حقيقتون پنھنجي جاءِ تي. جنھن قوم تاريخي حقائق کي اوندهہ ۾ رکيو، غلطين جو ڏک ڪيو ۽ اکيون ٻوٽي دهرايو، ان جو الله واهي: جنھن سبق نہ سکيو، تنھن پنھنجي پير تي ڪھاڙو وهايو.

تاريخ ۽ ادب کي مذهبي طوطو ٻٽائي، پڃري ۾ ٻولڙيو ڪري رکي ٿتو سگهجي. تاريخ ۽ ادب جي وسعت لامحدود آهي. تاريخ هندو، مسلم، ڪرستان يا پارسي تي تي سگهي، نہ ادب. شيڪسپيئر عظيم آهي، ڀلي هو ڪرستان هجي. گورڪي عظيم آهي، ڀلي هو ڪميونسٽ هجي. غالب ۽ شاهہ عظيم آهن، ڀلي هو مسلمان هجن. ڪاليداس ۽ ٽئگور عظيم آهن، ڀلي هو هندو هجن. تيمور ۽ نادر سفاڪ هئا، ظالم هئا. ڀلي هو مسلمان چوائين. حجاج بن يوسف، ظالم ۽ ڪفر جي جيئري تصوير هو، جنھن هڪ هٿ ۾ ترار ۽ ٻئي هٿ ۾ قرآن حڪيم جو نسخو کڻي مسلمانن کي مخاطب ٿي چيو هو تہ : ”جو مون کي هن ڪتاب جي ۽ رسول جي ياد ڏياريندو، تنھن جو سِر هن ترار سان وڍيندس!“ ٻئي هند چيائين تہ ”مسلمانو، توهان جا مٿا مون کي ائين ٿا لڳن جڻ سنگ هجن، پانيان تہ هن ترار سان لُڻي ڇڏيان!“ پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن تہ حجاج کي مسلمانن ۽ اسلام لاءِ ڪھڙي ۽ ڪيتري عزت ۽ احترام هو. هي اهو شخص هو جنھن سنڌ تي ڪاهہ جو حڪم ڏنو. ڇا سندس يلغار مسلمانن ۽ اسلام جي عظمت خاطر هوندي؟

سنڌ جي تاريخ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو دور، اونداهو بربريت جو دور هو، حالانڪ هو مسلمان هئا. هنن بہ اسلام جو حربو استعمال ڪيو هو. جڏهن سنڌ تي سنڌ جي ماڻھن جي حڪومت هئي تڏهن ارغونن طرفان پھريائين مذهبي عالم، تبليغ خاطر روانا ڪيا ويا، جن اهو نعرو ڏنو تہ مسلمان سڀ ڀائر آهن: ڪوبہ قنڌاري ۽ سنڌي نہ آهي: جغرافيائي حدود، ملتِ اسلاميہ لاءِ هاجيڪار آهن. ٿتي ۾ تبليغ ڪري، ڏڦيڙ وجهي، ٻيڙا پرائي، اتر طرف ساڳئي مقصد لاءِ روانا ٿيا. تنھن وقت بہ ڪلجڳ جا ڪاپڙي پيا هئا. خدا ڀلو

ڪري سَن جي محترم جي. ايم. سيد (جنهن کي جابلو ماڻهو ”جيئيم“ سائين ڪري چون ٿا) جي جدِ امجد، سائين حيدر شاهہ جو. جنهن ارغون عالمن جا پيڙا ساڙائي، فتني کي بنجو ڏنو. بهرحال نفاق جو ٻج ڇٽجي چڪو هو. سمن شڪست کاڌي، ۽ ارغون ڪڙڪي پيا. دولهہ دريا خان (جنهن هڪ ڀيرو اڳ کين اهڙي شڪست ڏني هئي، جو تاريخ ۾ اچا پئي ڳائجي) سنڌين کي منظم ڪندي، وڙهندي مارِيندي شهيد ٿي ويو. سندس پُٽن تحريڪ اڳتي وڌائي، ۽ سر ڏيئي سرها ٿيا. سنڌ جو چپو چپو اٿي کڙو ٿيو. هن ڪشمڪش جي دور ۾ سنڌ هڪ عظيم ۽ لاثاني سورهيہ سپوت پيدا ڪيو، جيڪو گهاٽي ۾ پيڙجي، پيسجي قيمو ٿي ويو پر حب الوطنيءَ جو جذبو پوين پساهن تائين بلند رکندو آيو. اڄ بہ سندس مزار تي هر جمعي تي هزارين سنڌي حاضري ڀرين ٿا. هي سچو سورهيہ مخدوم بلاول جي نالي سان، ڦلجي اسٽيشن جي ويجهو (ضلعي دادو ۾) مدفون آهي. کيس ”سنڌ سان محبت“ جي پاداش ۾، گهاٽي ۾ پيڙائي شهيد ڪيو ويو. هو مذهبي رهنما هو، ۽ سنڌ جي نالي ۾ بغاوت جو علم بلند ڪيائين. پڪو مسلمان هوندي، نواب شاهہ جي هندن کي خط لکي مدد گهريائين تہ ”هي سنڌ جو سوال آهي جنهن سان مذهب جو واسطو ناهي.“ ارغونن سان ٽڪر کاڌائين، ۽ گرفتار ٿيو. کيس مارڻ ارغونن جي لاءِ اهڙو ئي مسئلو هو، جهڙو سندس جيئڻ. کيس معافي گهرڻ جي آڇ ڪئي ويئي. جا هن مرد مجاهد ريٽي، موت کي جيئڻ تي ترجيع ڏني، جيئن آڳ دکندي، ڏاڍگندي رهي، ارغونن جي لاءِ هي وڏو مسئلو هو، جو وري بہ مذهب جي آڙ ۾ حل ٿي ويو. قرآن شريف جا ورق جتيءَ جي تري ۾ سبرائي، جتي کيس سوکڙي طور ڏني ويئي. بعد ۾ کيس گرفتار ڪرائي، جتي کولرائي، فتوىٰ ورتي ويئي. قرآن جي بي حُرمتي جي جرم ۾ کيس جيئرو پيڙايو ويو! عبرت جو مقام آهي. بي حُرمتي ڪنهن ڪئي ، ۽ پيڙايو ڪنهن کي ويو؟ مذهب ڪنهن جي ڍال بڻيو؟ هيڏا هاچا ٿين، پينر هن پنيور ۾ !

طاغوتي طاقت جي نشي ۾، تاريخ جي هر دور ۾، ڪئين مچ مچي، مواڙ ٿي، ٿونا هٽندا آيا آهن. پنهنجي چوڌاري مذهب ۽ ڪوڙي تقدس جو ڊونگ رچائي، ڪارا قانون جوڙي، زبانون وڍائي، ذهني گهُٽ پيدا ڪري، پائيندا آهن تہ سندن جوڙيل آچ سدائين قائم رهندي، جنهن ۾ تڙڳندا رهندا، ۽

جاوا ڪندا. پوءِ پيا ڏُون هڻندا، ڍهون هڻندا، ۽ ٿلها تي ٿونا هڻندا. ٽنا ڇاٽن تہ اُن پاٽيءَ جا ڏينهن ئي اچي بيٺا آهن. اهڙو ڪو ڦرڪو ڦرندو، جو اها اچ ئي ڪانہ هوندي. اهو ٽڪساٽ ئي ڪونہ هوندو. ڏنڙيل، ڏڪيا، ڏهيرا، سنها، سڪڙا، سَپ، ائين اُڏامندا، جو هڪ ئي جهڙپ سان، هاٿي ۽ مڇ، هندان ئي ڪونہ ڇُرندا. البت، ريج رڱنا پوندا. مڇ ۽ ڇيج ڇڏنا پوندا. وِڪ وڏائٽي پوندي. اوڙاهہ اجان اڳيرو، اجان اڳيرو، ڪُن، ڪڙڪاٽ، چوليون، چوها .... تيزي، تندي، تياري، تنظيم، جهڙپ.

سراج انهن سيني مسئلن کي، نندي ناول دوران سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس سمجهو ۽ دور رس نگاهہ ماضي، حال، مستقبل کي هڪ جاءِ ڪري، تاريخي پس منظر ۾، حقائق کي بي نقاب ڪيو آهي. سندس تڙپندڙ دل، ماضي جون رت اڏيون، حال جون ڪاوشون، ۽ ناماٽائي سان، دوائون ۽ دعائون جهليو بيٺي آهي. سندس قلم ۾ قرب آهي، مشورو آهي، ۽ انتباهہ. سندس اٿاهہ قرب اُتل ڪائي، مصلحتن جا پنا اورانگهي، لوڪ لڇا لاهي، پاڻ پوهي ۾ ڏيئي، سچ ـ ڪٽا پلئہ پائي، سئن پيو ڏئي. اُها سئن، جا تاريخ جي هر دور ۾ سورهيہ وَر وَر ڪري ورجائي آهي؛ تنظيم، تربيت، مسلسل جدوجهد، سچائي ۽ اخلاص سان گڏوگڏ، مرڪزيت، صحيح فيصلا، حڪم جي پابندي ۽ پاڻ تي ضابطو، ورنہ، سنگهار جي انفراديت، جذباتيت ۽ هوڙهيائي، باوجود دليريءَ ۽ سچائيءَ جي، نور وجائيندي؛ ۽ دادن جي سياست زنجيرن ۾ جڪڙائيندي. هت، صرف سوڍا ڪپن، جي پاڻ وجائي، راڄن جا ويچا ميساري، غريبن ۽ مسڪينن کي هڪ لڙي ۾ پوئي، شيهي جي ديوار بنائي ڇڏين. مسلمان ، هندو، پارسي، عيسائي، هڪ لڙيءَ ۾ پوئڪي، پيو سيڪجهہ پُلائي، هڪ قوم ٿي وڃن. قائداعظم جي لفظن ۾ ”جت هندو هندو نہ رهندا، ۽ مسلمان مسلمان نہ رهندا. .... “ بس هڪ قوم رهندي، جنهن جو هر فرد ”سوڍو“ هوندو. ..... پل تہ هڪ سوڍو سوريءَ چڙهي وڃي، سوين ۽ لکين سوڍا سندس جاءِ پريندا.

سراج سان منهنجي پهرين ملاقات، سن 1956ع ۾ ٿي، جڏهن هو سنڌي ادبي بورڊ ۾ هو. هيرو جوان، ڪليل پيشاني، گهريون گنڀيرتا پريل اکيون،

چمڪندڙ چهرو، سادگيءَ واري مرڪ، ننڍڙو ديوتا ٿي چمڪڻ لڳو. منجهائنس چاڻ ۽ سمجهه جون جهلڪيون ٿي آيون، جي پيار، مقصد سان لڳاءُ ۽ مسلسل محنت سان ، ڪرڻا ۽ شال سنگهار بڻجي ويون. شال سندس زورِ قلم وڌندو رهي. شال سنگهار ۽ دادن جا جذبا اُسرندا رهن. شال سوڍا، ڪميتن تي چڙهي، جهر جهنگ چانئبا وڃن. شال سندن رت ڦونگارون، هن پاڪ ڌرتي تي پئي، لعل ۽ ياقوت اُڳائين. ننڍ وڏائيءَ ڪي مليا ميٽ ڪري، قوتِ عوام جو نظام قائم ڪن. هن ملڪ جو جهندو اوچو رکن، ملڪان ملڪ سندس ڏونڪو وڃائن ۽ ڪيس ترقيءَ ۽ ڪمال جي بلند ترين چوٽين تائين پهچائين.

ڪراچي

10 اپريل 1970ع

ـــــ جمال ابڙو

1

سوڍل ڏنوڻ مان هٿ ڪڍي، پنهنجي نرڙ تان پگهر اُگهي، چوني باھ مان ڪڍي سنداڻ تي رکندي، جيوڻ ڏانهن ڏٺو. چونيءَ جي ڳاڙهي ڳاڙهي آڳ مان سنهيون سنهيون چڻنگون اُڏامي، گهڙي لاءِ چمڪي وري وسامڻ تي لڳيون. جيوڻ، سوڍل جي اکين ڏانهن ڏسي، ائين ڀانيو ڄڻ هن جي اکين ۾ انهن چڻنگن کان ٻه ڪو وڏو مچ مچي رهيو هو. هو اِنهيءَ مچ کان ڊڄي ويو، ۽ هن تڪڙو تڪڙو، هٿن جي ڪُٻَ ۾ ٿَڪَ چنڊيندي، متر ڪي ۾ هٿ وڌو. متر ڪو مٿي کڻي، هونگار ڪري، چونيءَ تي ڌڪ هنيائين، تڏهن هن کي پڪ ٿي ته لوھ اڃا پورو نرم نه ٿيو هو، يا هن جي پنهنجي دير جي ڪري هڪدم ٺرندو ٿي ويو. متر ڪي جي ڌڪ سان چونيءَ جي ڦار وڏيڪ ڦهلجي ويئي، پر سندس چهنب ڪجھ آڏي ٿي ويئي. هن متر ڪي جا ٻه ٽي ڌڪ هنيا ته سوڍل بس ڪرڻ جو اشارو ڪيس. هن متر ڪو کڻي پاسي تي رکيو، ۽ ساهي کڻڻ لاءِ ڪاٺ جي صندليءَ تي ويهي رهيو. سوڍل چوني کڻي پاڻيءَ جي پاٽ ۾ وڌي؛ شوشڙاٽ ڪري لوھ جي دل ٿڌي ٿي ويئي. پر جيوڻ کي پڪ هئي ته سوڍل جي دل تي اڃا چنڊبو نه پيو هو. هن جي گول گول نيرين پورين اکين ۾ اهوئي مچ ٻرندو رهيو. جڏهن سوڍل ڪاوڙيل رهندو هو، تڏهن ڳالهائيندو بنهه ڪونه هو: فقط ڏند ڪرٽيندو رهندو هو ڄڻ ڪنهن کي ڪچو ڪائڻ تي گهريائين. سوڍل هونئن ئي گهٽ ڳالهائيندو هو؛ جيوڻ کي ساڻس ڳالهائڻ لاءِ وجھ ڳولڻو پوندو هو ته جئين اجايو ڳالهائڻ تي چڙٻ نه ڏئي ڪڍي. البت اڄ هن کي سمجھ ۾ نه پئي آيو ته اڄ هن کي ڪنهن تي ڪاوڙ هئي. هو اڃا انهيءَ سوچ ۾ هو ته پريان هن حاجي بابا کي ايندو ڏٺو. حاجي بابا هڪ ٿلهي تسبيح جا داڻا سوريندو، هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو، ٻاندي اندر گهڙي آيو. سوڍل جي اکين جو مچ وڌيڪ جرڪڻ لڳو، ۽ هن حاجي بابا جي سلام جي جواب ڏيڻ بنان چيو: ”ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟“

ٻڍڙو حاجي بابا، سوال جي جواب ڏيڻ بدران، تسبيح وڌيڪ تڪڙي تڪڙي سورڻ لڳو. جيوڻ کي وري پڪ ٿيڻ لڳو ته سوڍو ڪاوڙ مان ڪجھ ڪري نه ويهي. ڇا ٻه هو، حاجي بابا ترخانن جو ماڻهو هو، ۽ سوڍل جي نظر ترخان تي پيئي، ڄڻ رت تي نظر پيس.

حاجي بابا آرام سان صندليءَ تي ويهندي آهستي چيو: ” امير خان سڏايو اٿئي؟“

”چو؟“

”بابا، مون کي ڪهڙي خبر؟ هوندس ڪو ڪم ڪار....“

” آءٌ واندو ڪونہ آهيان....“

” سوڀل ڏاهو ٿي. امير خان سان هوڏ چڱي نہ آهي.“ حاجي بابا تقريبن اکيون پوريندي چيو. تسبيح جا داڻا تڪڙا تڪڙا اڳتي سرندا ٿي ويا.

سوڀل ڪو جواب نہ ڏنو، ۽ هٿ وڌائي وري ڏنوڻ هلائي باهہ دکائڻ لڳو. حاجي بابا ڪا گهڙي، هن کي گهوريندو رهيو، ۽ پوءِ اکيون بند ڪندي چيائين: ” توسان ڪي خاص ڳالهيون ڪرڻيون اٿس، ۽ چيو اٿس تہ پراڻي ياريءَ جو ننگ وجهجانس!“

” منهنجي ڪنهن سان ياري ڪانهي....“ سوڀل ڏنوڻ زور زور سان ڌئيندي جواب ڏنو. سندس اکين جو مچ، گهڙي لاءِ جهڪو ٿي ويو هو، سو چڻ وري ڏنوڻ جي زور تي نئين سر ڏکڻ لڳو هو.

” مون کي چوڻ تہ نہ گهرجي پر پانيان ٿو تہ پاڻهين بابت توسان ڳالهائڻو اٿس.“ حاجي بابا اهڙي طرح چيو، چڻ هو ڪو راز ظاهر ڪري ويٺو هو.

سوڀل سوچ ۾ پئجي ويو: هُن ڪتي جو مون ۾ ڪهڙو ڪم ٿو ٿي سگهي؟ ۽ پاڻهم بابت ڇا ڳالهائڻو هوندس؟ وري پراڻيون دشمنيون جاڳائڻيون اٿس ڇا؟ يا وري ڪا نئين باهہ دکائڻي آهي؟ هو ڪجهہ وقت سوچيندو رهيو، ۽ پوءِ هري هري چيائين: ”چڱو، تون هل. آءٌ سانجهينءَ ڏاري ايندس!“

حاجي بابا تسبيح سوريندو اٿيو، ۽ هڪ نظر ڏنوڻ تي، ۽ ٻي نظر سوڀل تي وجهندي، ٻاهر هليو ويو. جيوڻ کي هميشہ هن ترخان حاجيءَ تي چڙ ايندي

هئي. هو جڏهن بہ ايندو هو، سوڍل کي ڪاوڙائي ويندو هو. ڳالهائيندو ائين هو چڻ ڪيس دنيا جهان جي ڪا خبر ڪانہ هئي. پر اها بہ دنيا جهان کي خبر هئي تہ ترخان اميرن جي جاسوسن ۾ خابرن مان، حاجي بابا جي پهچ خود مرزا باقي تائين هئي. هن اجا حاجي بابا بابت ئي پئي سوچيو تہ سوڍي جو آواز پڌائين: ”جيوڻ، گهوڙي سنبراءِ . . . . !“

جيوڻ گهوڙي سنبرائڻ لاءِ نڪتو تہ سوڍل بہ ڪَر موڙي اٿي ويٺو. قداور مڙس، ذري گهٽ متو چت سان ٿي لِڳس. موڪرو موڪرو منهن، جنهن جي نرڙ جي گهنجن ۾ اهڙي قسم جي ڏِيا هئي، چڻ دائمي طرح ڪنهن تي ناراض هو. گهاٽا گهَرا ڪارا پرون، پوريون نيريون اکيون، ڇهڇ ڪارا شهپر، ڪاڏي ٺوري اڳتي نڪتل، ڳٺيل ڪسرتي بدن، چيتي جهڙي سنهي چيلهہ ـــ هن کي ڏسڻ سان ئي هيبت وٺيو ٿي ويئي. امير خان بابت سوچيندي، هن جي نرڙ جا گهنج وڌيڪ گهاٽا ٿي ويا. هن کي اهي ڏينهن ياد آيا جڏهن جهرڪن جي مَٿَ اڳيان پهريون پيرو امير خان سان مليو هو. مرزا عيسىٰ خان ترخان جو زمانو هو. فرنگين ٺٽي کي لُٽي، تهس نهس ڪري ڇڏيو هو، ۽ هلندي هلندي شهر جي چئني طرفن کان باهيون ڏيڻ لڳا هئا. موقعي جو فائدو وٺي ڪيترا ترخان ۽ ارغون سردار بہ ڦرلٽ ۾ لڳي ويا هئا. سوڍو پنهنجن ساٿين سان مينهن واءُ ڪريو ٺٽي ڏانهن پئي آيو تہ رستي تي امير خان ترخان جو هڪ دستي سان، جهرڪن کان ايندو نظر آين. سوڍل هڪ ٽڪري جي اوٽ وٺي ويهي رهيو. پنهنجن ساٿين کي، ٻُوٽن ۾ لڪي ويهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ دڳ جهلي ويهي رهيو. ترخان سڄي واٽ دز اڏائيندا ويجها پوندا ٿي ويا. جڏهن ترخانن جو سونهون سوڍل اڳيان ٿي لنگهيو تہ سوڍل جهٽ ڏيئي، گهوڙي جي لغام کي اهڙي سٽ ڏني، جو گهوڙي جا اڳيان پير چڻ مُرين کان نڪري ويا، ۽ گهوڙو اڳتي جهڪي، بازولي پائي، ابتو ٿي ڏڪ کان هٽڪارڻ لڳو، سوار گهوڙي تان اونڌي ـــ منهن اچي سوڍل جي پيرن ۾ پيو. سوڍي هڪل ڪيس: ” ڪير مڙس آهين ؟“

سونهون پاڻ سنڀالي اٿي ويٺو پر پنهنجي اڳيان پربت جهڙو مڙس ڏسي هيانءُ ئي ڪاڇي ويس.

”ترخان آهيان؛ امير خان جو سونهون!

”ڪٿان پيا اچو ؟ “

پريان گهوڙن جي سنبن جو ٺاڪوڙ مٿي ۽ دز کي چيريندو ويجهو پوندو ويو. سونهين جي همت بہ موٽي آئي، ۽ دڙڪي مان چيائين : ”تون ڪير آهين، ائين رستي روڪ ڪرڻ وارو؟“

” مون تون کان پڇيو تہ ڪٿان پيا اچو ؟“ سوڍي جي آواز ۾ رُڪ جهڙي سختي اچي ويئي. سونهون وري هيسجي ويو.

”فرنگي ٺٽي ۾ گهڙي پيا آهن. — اوڏانهن ٿا وڃون.“

” گهڻا مڙس آهيو؟“

”سؤ کن ٿيندا . . . “

سونهين جي جواب ڏيڻ وقت امير خان بہ پنهنجي جٿي سان اچي پهتو. سونهين جي گهوڙي کي پٺ تي ڪريل، خود سونهين کي ڏڪڻ ۾ اٿيل ۽ هيسيل ڏسي، امير خان ترار ڪڍي، اڳتي وڌي آيو.

”ڪير آهين تون ؟“

سوڍي ڪو جواب ڪونہ ڏنو. هن ڳڀرو جوان کي ڏسندو رهيو. پهرينءَ نظر مان سمجهي ويو تہ هي ترخان ٻين ارغونن ۽ ترخانن کان جدا طبيعت جو ٿو ڏسجي. الائي ڇو هن کي هڪدم ڪانئس نفرت ڇو نہ ٿي. سندس اتاولو جوش ڏسي، هن کي مٿيان لڳڻ بدران چڻ اطمينان ٿيڻ لڳو تہ ترخانن ۾ بہ تہ ڪو ماڻهو آهي جنهن ۾ دغا دولاب بدران ڪجهہ سڏي سنئين همت جو جزو آهي.

” سوڍو منهنجو نالو آهي ...... لهرڪو ڪم ڪندو آهيان.“

” تو اسان جي سونهين کي چو جهليو آهي ؟ ۽ هن جي گهوڙي کي چو ڌڪيو اٿئي؟ .... تيمور خان، گرفتار ڪر هن کي..!“

ان نئين جوانيءَ جي جوش تي سوڍل کي ڪِل اچڻ لڳي پر ڪِل هن جي مذهب ۾ ئي نہ هئي. هو هن اتاولي قنداريءَ کي عجيب دلچسپيءَ سان ڏسندو رهيو. ترخانن مان هڪڙو سوار گهوڙي کي اڙي هٽي، وچينءَ صف من نڪري، سوڍل ڏانهن وڌي آيو: سندس هٿ ۾ اگهاڙي ترار هئي، ۽* ٻئي هٿ سان هني مان رسو ڪولڻ لڳو. هن جو ڌيان رسي ڪولڻ ۾ ئي هو تہ هڪ تير سوساٽ ڪندو، سندس رسي واري ٻانهن ۾ کُپي ويو. هن کان رڙ نڪري ويئي، ترار هيٺ اڇلائي هن اهو هٿ ڪٽي پنهنجي ٻانهن ۾ وڌو. امير خان جون وايون ولڙيون ٿي ويون. خود سوڍل کي پنهنجن همراهن تي ڪاوڙ اچڻ لڳي: هن جي اشاري کان سواءِ هنن وار چو ڪيو. هن پاڻ اڳتي وڌي، ڇڪ ڏيئي تير تيمور خان جي ٻانهن مان ڪڍي ورتو، ۽ هني تي پيل ڪيسَ مان هڪ ڌڳهي لينگهہ ڦاڙي، مضبوطيءَ سان سندس ٻانهن ٻڌي ڇڏي تہ جئين رت بند ٿي وڃي.

”تڪر ڪم شيطان جو آهي، امير خان !“ ائين چئي، هن امير خان تي هڪ نظر وجهندي، پنهنجي گهوڙي ڏانهن وک کنئي.

امير خان جي اکين مان جنسي باهہ نڪرڻ لڳي. سوڍل جي بت بدن کي ڏسي، هُن دل ئي دل ۾ هميشہ لاءِ هن کي پنهنجو دشمن ٺهرائي ورتو. هن جا ٻہ ماڻهو سندس اکين اڳيان پاڻ ڌڪايو ويٺا هئا. ان بي عزتي کان هن جو رت ٽهڪڻ لڳو هو؛ ۽ اوچتو هن مست اُٺ وانگر گوڙ ڪندي چيو: ”خبردار، پاڻ بچائجانءِ!“ ائين چوندي هن تِرار جو وار سڌو سوڍل جي مٿي تي واريو. سوڍل پنيرو هو، پر هن جي آواز تي ڦُرتيءَسان ٻہ قدم پاسي هٽي ويو. جيڪڏهن هتڻ ۾ هو پل بہ دير ڪري ها، تہ ترار سندس جسم کي ٻن اڌن ۾ ورهائي ڇڏي ها. امير خان گهوڙي کي ورائي، وري ٻيو وار ڪيو. سندس ساٿين جا هٿ بہ ترارن جي مٺين ۾ ڦبندا ويا. هنن کي امير خان جي سورهيائي ۾ يقين هو، هن جي ترار جو وار ڪوبہ بچائي نہ سگهندو. پر سوڍل اهو وار بہ بچائي ويو؛ ۽ جئين ئي امير خان وري گهوڙي کي ورايو، تيئن سوڍل ٽپ ڏيئي ڪٽي امير خان جي ڪمربند ۾ هٿ وڌو، ۽ ڪيس هڪ ٻالڪ جيان گهوڙي تان مٿي ڪٽي، وٺي

اُچل ڏنائين. اڳيان بيٺل سوارن مان هڪڙي جي مٿان امير خان ائين ڪريو جيئن حمال ڳوٺيون سٽيندا آهن. ان سوار جي گهوڙي ان اوچتي آفت ڪي پاڻ ڏانهن ايندي ڏسي، ٿهي ٻئي پير اڳيان ڪٽي ذري گهٽ سوار جو ڪنڌ ڀڳو هو. امير خان جو نَرو ڪُلي، ڪُلي ۾ سوڙو اچي گهوڙي جي پوين سنبن ۾ پيو. هو پنهنجي زندگيءَ ۾ ايترو بي عزت نہ ٿيو هو. سوڍل لاءِ دشمني هن جي دل ۾ وڻ وانگر پاڙون هڻي ويئي، هن کي ڪرندو ڏسي هڪ ئي وقت سؤ تراريون مياڻين مان نڪري جهلڪا ڏيڻ لڳيون. امير خان پنهنجي پيڙا کي پنهنجي همراهن کان لڪائيندي، بنان ڪنجهڻ ڪرڪڻ جي اٿي، پنهنجو ڪمر بند سڌو ڪري ٻڌڻ لڳو، ۽ سوڍل کي پنهنجي گهوڙي ڏانهن ويندو ڏسي، هن پنهنجن همراهن کي هلڪو اشارو ڏنو. سوڍل جي ڪميت گهوڙي پنهنجي مالڪ لاءِ خطرو محسوس ڪري، ٻہ قدم اڳيان وڌي آئي. سوڍل گهوڙيءَ جي اکين مان خطرو محسوس ڪري، سندس بشڪن تي هٿ گهمائيندي پويان نهاريو. سؤ تلوارون هن جي سِرَ لاءِ آتيون هيون، ۽ گول دائري ۾ هن ڏانهن وڌي رهيون هيون.

سوڍل ڏاڍيان چيو: ”امير خان، هرويرو موت کي چو ٿا سڏ ڪريو . . . . منهنجي هٿ جي اشاري تي، منهنجا همراه بگهڙن وانگر اوهان تي واهوڙ ڪري وري ويندا، ۽ اوهان مان ڪنهن جو سَنڌ سَنڌ سان ڪونہ ملندو.“

امير خان ۽ سندس همراه اتي ئي چمي ويا. امير خان جڏهن پنهنجي ترار مياڻ ۾ وڌي، تڏهن سؤ ترارون هڪ ئي چٽڪي سان پنهنجي مياڻين ۾ هليون ويون. ترخانن کي سوڍل جا ساٿي اوچتو ياد اچي ويا، جڻ ڪين پنهنجو موت ياد اچي ويو هو: ڪن کي تہ ان وسوسي ئي ڏڪٽي وجهي ڇڏي تہ جيڪڏهن سوڍل تي حملو ٿئي ها تہ سندن ڪهڙو حشر ٿئي ها. امير خان ڪُلو ٻڌي، مٿي تي رکندي سوڍل ڏانهن وڌيو. هن جي اکين ۾ نفرت مانئي تي ويئي هئي، ۽ سياست ان جي جاءِ والارڻ لڳي. سوڍل جي ويجهو پهچي، هٿ وڏائيندي هن چيو: ”سوڍل خان، مون کي بهادرن سان ياري رکڻ جو مرض آهي. اچ تہ سنڌي دستور موجب پڳ مٽائي ياري رکون!“

سوڍل کو جواب نہ ڏنو. ڪنهن سنڌيءَ جي ترخان سان پڳ ـ مَٽ ياري ممڪن ئي نہ آهي: ٻہ تراريون هڪ ئي مياڻ ۾ ڪيئن اينديون؟ هن نرڙ گهنجائيندي امير خان ڏانهن ڏٺو، هن جي اڳتي وڌيل هٿ ڏي ڏٺو، هن جي سياست ڀريل اکين ڏانهن ڏٺو ۽ هن جي ساٿين ڏانهن ڏٺو، پر هن جي دل وري بہ هٿ وڌائڻ تي نہ آئي.

امير خان هن ڪي دل ـ مَن هٽندو ڏسي، داءُ بدلايو: ”مون ٻڌو هو تہ سنڌي سڄڻپي جو هٿ ڪڏهن بہ نہ موٽائيندا آهن. آءٌ هار ڪاڌل آهيان: منهنجو هٿ موٽائڻ توکي سونهين ڪونہ ٿو.“

لاچار سوڍل، پنهنجو هٿ اڳتي وڌايو. امير خان ائين ڀانيو ڄڻ سندس هٿ ڪنهن رُڪَ جي چنبي ۾ اچي ويو هو. هن گهٽن ئي سورهين سان هٿ ملايو هو، پر هي سڀني کان سرس هو.

”ڪاڏي سنبت آهي؟“

”ٻڌو اٿم تہ ٺٽي کي فرنگي ورائي ويا آهن . . . . اوڏانهن ٿي ويس.

”اسين بہ اوڏانهن ٿي وياسون. حضور مرزا صاحب سلطان محمود جي ڪتن کي منهن ڏيڻ ويو آهي، ۽ ٺٽي ۾ ذات سپاهي ڪونهي.“

سوڍل کي دل ۾ آيو تہ چئي ڏي تہ هڪڙو ڪتو ٻئي ڪتي کان هڏي بچائڻ جي فڪر ۾ آهي، ۽ ٻن سانن جي ويڙهہ ۾ سنڌيءَ ٻُوڙا پيا لتاڙجن. پر هن چيو ڪجهہ بہ نہ. گهوڙي تي لانگ ورائيندي. پنهنجن همراهن لاءِ هٿ مٿي ڪٽي اشارو ڪيائين.

امير خان چيو: ” بسم الله،

اچو تہ گڏجي ٺٽي کي فرنگين جي فتني کان آزاد ڪرايون . . . . “

سوڍل جي دل ان وقت اُڏامي ٿي وڃي پهتي هئي، جتي پورچوگيز مال متاع لٽيندي، ٻارن، زالن، ۽ ٻيڙن کي پنهنجين ٻـ مُنهين بندوقن ۽ پستولن سان ماريندا ٿي ويا. امير خان ۽ سوڍل گڏوگڏ هلندا رهيا. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ تہ طوفان تي سوار هئا. سوڍل جي ڪميت کي ڄڻ پَر لڳي ويا هئا: سندس واڳون مان گجي اڏامي، دز ۾ ملندي ٿي ويئي، ۽ سندس ناسن مان آواز ائين نڪري رهيو ڄڻ هو ڀاڻ پنهنجو ساهہ گهٽڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. جڏهن هو ٺٽي جي ويجهو پهتا، تڏهن سوڍل کي پنهنجي دل ۾ وڍ پوڻ لڳا. سنڌ جي هن سدا ملوڪ شهر مان دونهين جا ڪڪر آسمان تائين پهچڻ لڳا هئا. جتان ڪٿان گهرن جي سڙڻ جا ٺڙڪاٽ، ماڻهن جا ڪوڪرا ۽ پستولن جي ٺڪائن جا آواز اچي رهيا هئا.

”سوڍا خان، اچ تہ دريا وارو گس وٺو. فرنگين جا ٻتيلا اتي هوندا، ۽ ائين ٿو ڀانئجي تہ فرنگي هاڻ شهر مان هٽندا ٿا وڃن . . . “

فرنگين جي ياد ايندي ئي سوڍل وري گهوڙي کي اَڙي هنئي. ٻئي رقيب گهوڙيءَ جي ڪُڪين ۾ ڪُپي ويا، ۽ ڪميت پنهنجي مالڪ جو ارادو سهي ڪري، امالڪ پيچرو ڇڏي ٻيلي ڏانهن پڙڪو ڪاڏو. هنن جي پويان، هنن جي ساٿين جي گهوڙن جي سنبن ڄڻ تہ سُپَ پري دز ٿي اُڏائي، ۽ ائين ٿي ڀانيو ڄڻ تہ ڌرتي ڌٻڻ لڳي هئي. پتڻ جي ويجهو پهتا تہ سوڍل ڪان ڌانهن نڪري ويئي: ڇهہ ست ٻتيلا اڳيئي دريا جي لهواري تي روانا ٿي چڪا هئا. باقي ٿي ٻتيلا ٻيٺل هئا، جن ۾ پورچو گيز ڦُر جو سامان ڏٽي پري رهيا هئا، ۽ شايد اجا پنهنجن ڪن ساٿين جي اوسيئڙي ۾ هئا. سوڍل رڙ ڪري چيو: ”متان ڇڏيو اُٿوَ حرامخورن کي!“

هن جو جملو اجا پورو ئي مس ٿيو تہ ٽيهارو کن تير هڪڙي ٻتيلي ۾ سامان لڏيندڙ پورچوگيزن جي پٺين ۾ کُپي ويا. راڙو راڙ مچي ويئي. تيرن جي جواب ۾ پورچوگيزن پنهنجا بارودي پستول سنڀاليا. اوچتو سوڍل پورچوگيزن جي هڪ انبوهہ کي پستول ڇوڙيندو، پتڻ ڏانهن ايندو ڏسي. هن اميرخان کي هڪل ڪئي: ”امير خان، اِتي تنهنجي همراهن جو وارو آهي!“

اميرخان پنهنجي لشڪر کي اشارو ڪيو ۽ هن جو دستو سوڍل جي ماڻهن کان جدا ٿي، وڃي پورچوگيزن تي ڪڙڪيو. سوڍل کي الائي ڪهڙو خيال آيو. هن ڪميت کي هلڪو اشارو ڪيو ۽ گهوڙي پتڻ جي پر ۾ دِڪي وٽ اچي بيهي رهي. سوڍل ڪنارو وات ۾ جهلي، گهوڙيءَ تان درياءَ ۾ ٽپي پيو. سندس ساٿي مسلسل ڦِري گهِري بتيلن ۾ تيرن جو مينهن وسائيندا ويا. پورچوگيزن جا پستول هنن تائين ڪونه ٿي رسيا، پر انهن جي ڏڪائن تي سندن گهوڙا ٿهڻ لڳا هئا. سوڍل کي پاڻيءَ ۾ گهڙندو ڏسي، هنن مان ٻه ڪي گهوڙا ڇڏي پاڻيءَ ۾ لهي پيا.

سوڍل سيني کان ويجهي بتيلي جي پر ۾ پهچي، پاڻ مٿي ڪنيو، پر بتيلا ايترا اوچا هئا، جو هنن ۾ هٿ وجهڻ جي جاءِ ڪانه هئي، فقط هڪڙو هنڌ اهڙو هو، جتان بتيلي ۾ چڙهي ٿي سگهيو ۽ اها جاءِ هئي بتيلي جي مهڙ جا دِڪي سان ٻڌل هئي. دڪي جي منهن تي پورچوگيزن جو پهرو اجا موجود هو.فائرن ۽ تيرن جي آواز هنن کي هيڪاري خبردار ڪري ڇڏيو هو. پر سوڍل نه مڙيو ۽ بتيلي کي ڦِري آيو. جڏهن مهڙ وٽ پهتو، تڏهن گهڙي لاءِ وري پاڻي ۾ هليو ويو. پوءِ وجهه ڏسي هڪ پاسي کان منهن ڪڍيائين. اتي هڪڙو فرنگي بتيلي جي ڪليل تختي تي زنجير کي ٽيڪ ڏيو بيٺو هو. سوڍل آهستي آهستي هڪڙو هٿ تختي ۾ ڦٻائي، پنهنجو جسم ڪوئي، پاڻ مٿي ڪٽي ورتو. سندس ٻيو هٿ فرنگي جي ٽنگ ۾ ڦٻي ويو. پورچوگيز کي ائين محسوس ٿيو جڻ ڏرتي ڦاٽي پيئي، ۽ هو ان ۾ ڪرندو ٿي ويو. هڪ وڏي رڙ ڪري، ٻئي ٻانهون مٿي ڪري، وڃي دريا ۾ ڦهڪو ڪيائين. پنهنجي ساٿي جي رڙ ٻڌي، ڪي پورچوگيز بتيلي مان هيٺ نهارڻ لڳا. سوڍل تختي جي هيٺان لنگهي، ٻئي پاسي ڦري آيو. ٻئي هٿ تختي ۾ وجهي، پاڻ مٿي ڪٽي، اٿي بيهي رهيو. هن اجا پاڻ سنڀاليو مس ته هڪڙي پورچوگيز پستول ڪٽي ڇاتي تي رکيس . . . ۽ گڏوگڏ زور زور سان پنهنجي ٻولي ۾ ڪجهه چوڻ لڳو "آميگو، آميگو، آميگو، سالوِي مي سالوِي مي . . .!"

فرنگي تي، پاڻي ۾ پنل هن ديو جهڙي مڙس جي هيبت ڇائنجي ويئي هئي، ۽ پستول هوندي به هن جا ٻيئي هٿ ڏڪي رهيا هئا، ۽ "سالوي مي، سالوي" چوندو رهيو. سوڍل ڪجهه سوچڻ بنان، پستول واري ٻانهن ۾ هٿ

وجهي، ٿورو پاسيرو ٿي پٺي ڪان ورائي ڪيس ڏڪو ڏنو. پورچوگيز جي وات مان اکر ڇڇرجي نڪتا ” . . . ميئا ديئو . . . “ هن جي ڪِرڻ سان دڪي تان، وچ واري تختي تان ۽ بتيلي مان پستولن جا واچڻ شروع ٿي ويا. سوڊل خطرو محسوس ڪري، وات مان ڪٽارو ڪڍي، ڪمربند ۾ هٽي ڇڏيو ۽ هيٺ نمي بتيلي ۾ پير رکيائين. بتيلي ۾ اندر ٿيندي، هن دڪي ۽ بتيلي کي ڳنڍڻ واري سنهي زنجيز کي ڇڪيو. پر سنگهر ڇگي مضبوط هئي. سوڊل وري پيهر زور لڳايو، ۽ زور لڳائيندي هن جي جسم جون سموريون رڳون تڻڪجي، خود رُڪ جون زنجيرون بنجي ويون. اوچتو زنجير ٻنهي پاسن کان ٽٽي پيئي، ۽ سوڊل آترجي پويان ڪري پيو. وال ڪن سنگهر جو ٽڪر هن جي هٿ ۾ اچي ويو. زنجير هن جي هٿ ۾ ڇا آئي، ڄڻ موت جو فرشتو هن جي هٿ ۾ ڪيڏڻ لڳو هو. جيڪو فرنگي هن کي نظر آيو ٿي، ان جي منهن تي سنگهر جو اهو گرز ائين ٿي ڪڙڪيو، ڄڻ مٽس ڪنوڻ ڪِريو ٿي پيئي، ڄڻ سرڻ لامارو ڏيئي، ڇنبو هٽي وري مٽي اڏامڻ ٿي شروع ڪيو. فرنگين ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو، ۽ هنن لٽيل سامان جي پويان لڪڻ شروع ڪيو. هنن کي پنهنجا هٿيار ئي وسري ويا. سنگهر کي ڦيرائيندي، سوڊل بتيلي جي وچ ۾، پڇري مان نڪتل شينهن وانگر گُرڻ لڳو. اتي ئي هن ڏهاڪو کن زالن ۽ ڪن ڇوڪرن کي رسن ۾ ٻڌل ڏٺو. هو سمجهي ويو تہ انهن زالن ۽ ڇوڪرن کي فرنگي لُٽ جي مال سان گڏ ٻانهن طور کنيو ٿي ويا. انهن مان تيرهن چوڏهن ورهين جو هڪ نينگر، سوڊل کي اڪيلو هيترن فرنگين سان وڙهندو ڏسي، ڪنهن عجيب جذبي کان اٿي بيهي رهيو. سندس ٻانهون پويان رسن سان ٻڌل هيون. سوڊل وڏي وٿس آيو. اوڏي مهل هڪ پورچوگيز هڪ ڳوڻ جي پٺيان لڪي، هڪ ڊگهو چاقو سوڊل ڏانهن اڇلايو. ڇوڪري کان رڙ نڪري ويئي: ”ياٿو، سنيال!“ سوڊو رڙ ٻڌي، هيٺ جهڪي ويو، ۽ چاقو ”زون“ ڪندي هڪڙي سڙهہ ۾ وڃي کُتو. سوڊل پنهنجي ڪٽاري سان ڇوڪري جا رسا ڪپيندي چيو: ”ادل، هي ڪٽارو پاڻ وٽ رک، ۽ ٻين جا بند آزاد ڪر تہ آءٌ اجهو آيس!“

ڇوڪرو سيني جا رسا وڍڻ کي لڳي ويو، ۽ سوڊل ٽپ ڏيندو فرنگيءَ تائين پهتو ۽ ڪيس ڳچيءَ کان جهلي، ٻليءَ جي ٻلونگڙي وانگر مٿي ڪٽي، وٺي اُچل ڏنائين. فرنگيءَ جو مٿو، هڪڙي سڙهہ جي ڪام ۾ اهڙو زور سان لڳو، جو ان جي آواز تي سيني جو ڌيان اوڏانهن ڪڇي ويو. فرنگيءَ دانهن بہ ڪانہ

ڪئي، ۽ وڏيل بند جيان اتي ئي ٿڏو ٿي ويو. سوڍل سامان جي هڪڙي ستي کان پيءُ ستي تائين ڦرندو، فرنگين کي سنگهر سان ڪُٽيندو رهيو. فرنگيءَ هاڻ ڊپ کان بتيلو ڇڏي درياءَ ۾ ٽپندا ويا. سوڍل بتيلو خالي ڏسي، وري قيدين ڏانهن موٽي آيو. هن جوانڙي تيسين سيني جا بند ڪٽي، آزاد ڪري ڇڏيو هو. هنن مان ٻه ٽي زائفائون ڏڪيل به هيون. سوڍل ڇوڪري کان پڇيو: ”ادل، ڪير مڙس آهين؟“

”سمون آهيان؛ ٻني جو ويٺل آهيان. ننڍي ناناڻا گهمڻ آيو هوس. اوچتو هي راڪاس شهر ۾ گهڙي پيا. شهر ۾ جيڪي ترخان سپاهي هئا، سي يا ته شهر ڇڏي ڀڄي ويا، ڪي وري اهڙن پاڙن کي لٽڻ لڳي ويا، جتي اجا فرنگي نه پهتا هئا. فرنگي اصل گهرن ۾ گهڙي پيا. ڪن منهن ڏنو، ڪن نه ڏنو. مدرسن جا جوان گهٽين ۾ فرنگين سان چوٽون کائڻ لڳا. پر هنن فرنگين وٽ الائي ڪهڙا هٿيار هئا، جن مان باهه جا اُلا پئي نڪتا، ۽ پري کان ٿي مار ڪيائون. جڏهن مدرسن جا شاگرد ڪين سوڙها پوڻ لڳا ته وٺي گهرن کي باهيون ڏيڻ شروع ڪيائون. بس قيامت هئي، ادا ! ڦرڻ لُٽڻ کان پوءِ وري ٻانهون ڪٽڻ شروع ڪيائون. منهنجي ڀيڻ کي - او، اِجها هوءَ ويٺي آهي – ڪنيائون ٿي ته هن ويچاريءَ به ٻُندي ڪٽي هڪ - ٻن جا هَڏ گڏ ڀڄي وڌا. مون کي به هڪڙو سونٽو هٿ اچي ويو، پر هنن راڪاسن سان ڪير پڇي، اديءَ سان گڏ مون کي به ڪٽي ٻڌائون. . . “

هن جوانڙي اهو سڀ ڪجهه ائين بيان ڪيو ڄڻ اهو واقعو ٻئي ڪنهن سان ٿي گذريو هو؛ ڊپ ۽ ٻؤ جو هن ۾ نالو نشان به ڪونه ٿي ڏٺو. شايد هن سان هيتريون وارداتون ايتريون تڪڙيون ٿي گذريون هيون، جو هن کي ڊپ جو اجا موقعو ئي نه مليو هو. سوڍل هن جي ڀيڻ ڏانهن نهاريو: منهن مهانديءَ جي ملوڪ، سترهن ارڙهن ورهين جي ڪنواري نينگر کي ڳل تي هڪ وڏو چير هو، جنهن سندس منهن ۾ حيا ۽ بيوسيءَ جو عجيب گڏيل رنگ آڻي ڇڏيو هو. سوڍل کي پنهنجي دل ويڄندي محسوس ٿي؛ الا، منهنجي سنڌ جون هي نياڻيون! پنهنجي پاڻ کي ايترو بيوس ۽ ويچارو سمجهڻ لڳيون آهن، جو لاچاري سندن حيا کي ڍڪڻ

لڳي آهي! ان نينگر سان گڏ پيون بہ زالون هيون. ڪي اجا تائين موڙهيل هيون، تہ ڪن ڪي اهو آسرو جاڳيو هو تہ سندن لڄ بچائڻ وارا واهرو اچي پهتا هئا. سانجهيءَ جو سج بہ هن منظر کي ڏسڻ جو تاب نہ جهلي، درياءَ جي پرانهين پار پڏڻ وارو هو. بتيلو دڪي کان ڇڇي ڏار ٽيڻ ڪري بہ درياءَ جي لهرن سان هَري هَري ٽُلڪڻ لڳو هو؛ ۽ دريا جي دل ۾ بہ آنڌ مانڌ مچي ويئي هئي.

سوڍل پتڻ ڏانهن نهاريو. سندس همراهن پتڻ کي فرنگين کان آجو ڪري ڇڏيو هو، ۽ باقي بتيلن ۾ بہ هن جي همراهن سندن سِرَن جا ڍير لڳائي ڇڏيا هئا. فرنگي بتيلا ڇڏي درياءَ ۾ ٽپندا ٿي ويا. پتڻ وارن همراهن وري مٿان کين تيرن جو شڪار بنائڻ شروع ڪيو هو. سوڍل ڇوڪري کي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو: ”ادل، هاڻي ڏٺيءَ کي پرتا آهيو. آئون بتيلو وري ٿو دڪي سان لڳايان. تون ۽ هي پيا نينگر گڏجي، هنن زائفائن کي هيٺ لاهي، سيني کي پنهنجي پنهنجي گهر پهچائجو . . . .“

سيني جا منهن شڪرگذاري ۽ هڪ عجيب فخر جي احساس کان ٻهڪڻ لڳا هئا. سوڍل وري پاڻي ۾ لهي پيو، ۽ ٽٽل زنجير کي ڇڪي، آڻي دڪي تائين پهتو. قيدي تختي تان هلي، هيٺ لهڻ لڳا. ٻين بتيلن مان بہ ڪيترين ئي زائفائون ۽ ڇوڪرڙا آزاد ٿيا هئا. پتڻ تي هُل مچندو ٿي ويو. سوڍل پاڻي کان ٻاهر نڪتو تہ امير خان بہ پنهنجن همراهن سان اچي پتڻ تي نڪتو. هن جا ويهارو لشڪري ڪِري پيا هئا، پر هنن ڪافي فرنگين کي جيئرو جهلي ورتو هو، جن کي رسن ۾ ٻڌيو گهليندا پئي آيا.

ترخانن بتيلن مان لٿل زائفائن کي ڏٺو تہ سندن اکين ۾ چمڪ اچي ويئي، ۽ پنهنجي پاڻ ۾ چرچا گهبا ڪري ٽهڪ ڏيڻ لڳا هئا. سوڍل فارسي چڱي ڄاڻيندو هو. هو چُپ چاپ هنن جي بڪواس ٻڌندو رهيو؛ پر جڏهن هڪڙي ترخان گهوڙو وڌائي، هڪڙي زائفان اڳيان جهلي، سندس ٻانهن ۾ هٿ وجهڻ لاءِ نوڙيو، تڏهن سوڍل جي سنگهر سندس ڪلهن ۽ پٺن تي ڪنوڻ وانگر ڪري پيئي، ۽ هو ڍڳي جهڙو رانياٽ ڪري، انهيءَ زائفان جي قدمن ۾

ڪري پيو. سوڍل چپن ۾ چيو : ”ڏاريان سي ئي ڏاريان ــ فرنگي هجن يا قنڌاري! “ ۽ پوءِ ڏاڍيان رڙ ڪري چيائين: ”امير خان، پنهنجن ماڻهن کي لغام ڏي نہ تہ .... فرنگين جون ڪسرون منجهانئن ڪڍنداسون!“

خود امير خان کي پنهنجي سپاهين جي ارڏائي بري لڳي هئي، سو پاڻ گهوڙي تان لهي سوڍل وٽ آيو ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”چڱو ڪيئي، هن حرامخور کي تون سزا نہ ڏين ها تہ آءٌ سندس سر قلم ڪرڻ وارو هوس!“

”هي اسان جو لڇون آهن: هنن کي هٿ لائڻ موت سان ڪيڏُو آهي، امير خان!“

”بيشڪ بيشڪ!“

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ تہ امير خان جي انهيءَ ”بيشڪ“ ۾ وڏي ٺوڪ سمايل هئي، پر ان وقت هن کي ڪي ٻيا خيال ستائي رهيا هئا. ٻتيلن ۾ لڏيل سامان ۽ اسلحو، سونُ، ڪپڙو، هٿيار ۽ سنج سڙا جيڪڏهن هنن ڇڏي ڏنا تہ هي قنڌاري پاڻ ورهائي ورچي کڻندا. هي سنڌين جو مال متاع هو، سندن هڏن جو پورهيو، ان تي هي پرمار ڳجهن وانگر لامارا ڏيڻ لڳندا. اميرخان ڄڻ سندس خيال پروڙي ورتا، ۽ هن کي پاسيرو وٺي چيائين: ”سوڍا خان، هي ٻتيلا ۽ سامان اسين پنهنجي قبضي ۾ آڻينداسون. جيسين اصل مالڪن جي خبر پوي، تيسين هي سمورو مال سرڪاري توشي خاني ۾ رهندو!“

”هي سنڌين جو ملڪ آهي، ۽ سنڌي ئي انهيءَ جي سنڀال ڪندا!“ سوڍي مختصر جواب ڏنو.

”ائين وري ڪيئن ٿيندو؟ اسين سرڪاري ماڻهو آهيون: آءٌ جهرڪن جو نائب عامل آهيان. هي مال اسان جي حفاظت ۾ رهندو.“ امير خان جي آواز ۾ ترشي اچي ويئي.

سوڍل ڄڻ اها ڳالهه ٻڌي اَڻ ٻڌي ڪري ڇڏي؛ ۽ هن پنهنجن همراهن کي هڪل ڪئي: ”سوڀا، قبوليا، شيرو . . . . سامان ٻتيلن سوڌو اوهان سوگهو ڪريو!“

سوڍي جا همراه گهوڙن تان لهي ٻتيلن ڏانهن وڌيا. امير خان به پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪيو، ۽ پاڻ گهوڙي ڏانهن وڌيو. سوڍل وک اڳيان وڌائي ڪٽي پويان پاڪر وڌس. سندس ٻئي ٻانهون پويان موڙي هڪڙي هٿ ۾ جهليائين ۽ سندس ئي خنجر ڪڍي، پٺ ۾ رکندي چيائين: ”اوهان مان ڪو اڳتي وڌيو آهي ته هي خنجر اميرخان جي پٺ ۾ کوڙي ڏيندس. . . “

سوڍل جي اکرن ۾ ڪاوڙ بلڪل ڪانه هئي، پر ترخان سمجهي ويا ته هن جو هڪڙو هڪڙو لفظ سچو هو. جن پنهنجي ترارين جي مٺين تي هٿ رکيا هئا تن پنهنجا هٿ ڪٽي ورتا؛ جن پنهنجا ڀالا ۽ نيزا سنڀاليا هئا، تن وري اهي پويان لڙڪائي ڇڏيا. هنن ترخانن اهڙي جيتري بي عزتي ڪڏهن به نه سَٺي هئي. هنن مان ڪيترا اهڙا هئا، جن سنڌين جي ڪيترين ئي بغاوتن ۽ شورشن کي چيپاٽي ڇڏيو هو، جن ڪيترن سنڌي سورمن کي پنهنجن گهوڙن جي پڇن ۾ ٻڌي گهلي ماريو هو، جن ڪيترن سنڌين سورهين جي اکين ۾ تتل سيخون سرمي ڪانيءَ وانگر گُهمايون هيون، جن ڪيترن سنڌي سوڍن جو سَنڌ سَنڌ ڪري ڪپيو هو؛ پر هي سوڍو ڄڻ ڪنهن مختلف مٽيءَ مان ٺهيل هو، جنهن جي رڳ رڳ ڄڻ رُڪ جي ٺهيل هئي، جنهن جي دل ۾ ڪو رحم نه هو، جنهن ڏک پهرين ٿي هنيو، سوچيو پوءِ ٿي! اهي آزمودگار ترخان پاڻ کي بيوس لاچار ڏسي ڏند ڪرٽيندا رهيا.

سج به درياءَ جي اورين ڪنڌي ٽپي، ٽٽي جي ماڙين ۽ منگهن مان ليئا پائيندو لڪندو لهي ويو هو. قبوليو سيني ڪان اڳ ٻتيلو پڳهه مان ڇوڙي، هڪ ڊگهي لڙهي سان ٻتيلي کي اڳيان ڌڪي ويو، هن فقط هڪڙُ سڙهه چاڙهائي ڇڏيو، ۽ ٻتيلو آهستي آهستي لهواري ٿي، پاسيرو ٿي لڙهڻ لڳو. سندس پويان ٻيا ٻتيلا به سڌي قطار ۾ رڙهڻ لڳا، ۽ امير خان جي ماڻهن جي ڏسندي وڇي درياءَ جو وچ ورتائون.

سوڍل پنهنجن ڪن همراهن کي اکين ئي اکين ۾ ڪو نياپو ڏنو. ۽ اهي همراهہ گهوڙن کي اڙي هٽي، درياءَ جي ڪنڌيءَ ڪنڌيءَ هليا ويا. سوڍل امير خان جي پٺ تان خنجر هٽائي، سندس ٻانهون ڇڏي ڏنيون. اميرخان پنهنجن ٻانهن کي مهٽيندو سوڍي جي اکين ۾ نهاريندو رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ ۽ حيرت جا جذبا هَري هَري ٿي ڍرا ٿيڻ لڳا. ۽ پوءِ هن مرڪ چپن تي آڻيندي چيو: ” سوڍا خان، اڄوڪي رات ٺٽي ۾ اسان جي مهماني قبول ڪر!“

”بلاشڪ . . . !“ ائين چئي سوڍل پنهنجي باقي ساٿين سان گڏجي اميرخان جي ٺٽي واري حويلي تي پهتو. رستي تي، ٺٽي جي گهٽين ۾ فرنگين جي مچايل تباهي ۽ بربادي کي ڏسي، رت هن جي لوُن لوُن ۾ دريا وانگر اڇلون کائڻ لڳو هو. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ گهر باهہ کان بچيو هو. شهر جي گهٽين ۾ دونهون ايترو هو، جو هو ڪنگهندا گهٽجندا ترخاني محلي ۾ پهتا هئا.

ترخاني محلو شهر جي هڪ طرف جامع مسجد جي ويجهو هو. فرنگي جامع مسجد جي سونين نيلن تان بہ نہ ٽريا هئا. ان رات امير خان ميزباني ۾ ڪا ڪثر نہ ڇڏي. جڏهن سوڍل طول تي ٽيڪ ڏيئي انگوري جا ڪجهہ پيالا پي چڪو، تڏهن اميرخان هن کي وري پڳ مٽائڻ جي دعوت ڏني. سوڍل ان وقت نشي ۾ هو، ۽ کِلندي پنهنجو ٻِنل پٽڪو مٽي تي ٻڌي، لاهي ڪلي اميرخان جي مٿي تي رکيو. ۽ اميرخان پنهنجي پڳ ڪُلي سوڌي کڻي سوڍل جي مٿي تي رکي.

”سوڍل، مون کي قسم آهي هن پڳ جو تہ سنڌي ۽ ترخان پاڻ ۾ ڪهڙي بہ ڏاڍي پٽ ڪن، آءٌ تنهنجو سر کي هٿ نہ لائيندس!“

سوڍل تي شايد انگوري ايتري چڙهي ويئي هئي، جو هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. ان کان پوءِ سوڍل جڏهن بہ ٺٽي ايندو هو، تڏهن اميرخان وٽ اچي مهمان ٿي لهندو هو. سندس ساٿين سنگتين مان ڪيترن کي اها ڳالهہ ٺٽي وٽي، پر سوڍل کي چوڻ جي مجال ڪنهن کي نہ ٿي. 968هہ واري بغاوت

پيري، جڏهن سوڍل ۽ سندس ساٿين مرزا عيسىٰ جي هڪ ارغون سردار امير تيمور جي لشڪر تي راتاهو ڏنو، تڏهن ته ڳالهه سيني کي ڏکي لڳي. سوڍل ۽ شيرو امير تيمور جي تنبوءَ ۾ گهڙيا ته امير خان وٺس ويٺو هو. اميرخان جي منٿ ڪرڻ تي سوڍل امير تيمور جي جان بخشي ڪري ڇڏي. شيروءَ جڏهن اها ڳالهه سنگت سان ڪئي، تڏهن باقاعدي پئنچائت ويٺي ته سوڍل کي ائين ڪرڻ گهربو هو يا نه. چاچي وريام سيني پاران ڳالهائيندي چيو: ”سوڍا، ابا انهيءَ امير تيمور ٺٽي شهر جي گهٽين مان سنڌي زائفائن جو لنگهڻ حرام ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن دارون پي مست هاٿيءَ وانگر ٺٽي جي بازارن ۾ تو اچي ته ڪنهن جي عزت سلامت نٿي رهي؛ سنڌين کي زن دختر گاريون ڏيندو وتي، ۽ تو ان ڪميني کي جيئدان ڏيئي ڇڏيو، سا ڳالهه اسان کي ڪانه ٿي آئڙي. ڪٿي تون، ڪٿي هڪ ترخان؛ اها ياري ڪئين ٿي ٺهي؟ تون ياريون پل رک، پر اسان جي ڪِئي تي پاڻي نه ڦير!“

سوڍل کي به ڪاوڙ اچي ويئي: ”منهنجي مرضي، جيئن وڻندم، تيئن ڪندس!“

پوڙهو وريام تڏهن به ماٺ نه ٿيو: ”تنهنجي مرضيءَ جي ڪاڻ ڪنهن کي ڪانهي، سوڍا! هي سنڌين جي دشمن جو سوال آهي.“ وريام جي لفظن ۾ سختي اچي ويئي. سوڍل ڪو جواب نه ڏنو. هو پنهنجي ڪٽاري سان ڪاٺ جي ٽُڪر مان گهوڙي جي شڪل گهڙيندو رهيو.

ڪراڙي وريام وري چيو: ”مون کي ارغون ۽ ترخانن سان وڙهندي چمارون گذري ويون آهن. آءٌ جڏهن تنهنجي چمار هوس، تڏهن منهنجي بدن تي ترخانن جي ترارين ۽ ڀالن جا ايترا ڦٽ هئا، جيترا تنهنجي مٿي تي وار آهن. مرزا شاهه حسن جهڙي جبل سان مون ٽڪر کاڌا؛ مٿس راتاها ڏنم. مرزا عيسىٰ خان منهنجي سِسيءَ جي قيمت هڪ لک اشرفيون رکي هئي. ٺٽي کان بکر تائين مون ارغونن ۽ ترخانن سان چوٽون کاڌيون آهن، پر مون کي قسم آهي پروردگار جو، جيڪڏهن منهنجو پٽ ڪنهن ترخان جي سسيءَ جو جيئدان گهري ها ته آءٌ پهرين کيس دڳ لائي ڇڏيان ها ـــــ ۽ تون امير تيمور جهڙي

فرعون جي جان بخشي آيو آهين! مون کي بخش ڪج پر مون کي تہ تنهنجي سنڌي هجڻ . . . . “

”بس بس چاچا وريام بس . . . . حد نہ اورانگهہ . . . “ ائين چئي سوڍل پئنچات چڏي هليو ويو هو.

وري 978ه واري اٿل وقت، جڏهن سنڌي هڪ ڀيرو وري پنهنجي ڳچيءَ مان ڦاهيءَ جو ڦندو لاهڻ لاءِ سنبريا هئا، ۽ پنهنجو جڻ ـ ٻچو ڪهائي ويهي رهيا، تڏهن وري سوڍل ۽ اميرخان جي ياري جو امتحان آيو هو. چاچو وريام جهلجي پيو هو، ۽ ڪيس ٺٽي جي سيدن واري چونڪ ۾ ڦاهيءَ تي ٽي لٽڪايائون، سوڍل ويس بدلائي اميرخان وٽ آيو هو، ۽ اچي چاچي وريام جي سِر جي گُهر ڪئي هئائين. اميرخان سندس ڳالهہ ٻڌي، وڏا وڏا ٺهڪ ڏيئي چيو هو: ”اول تہ اها ڳالهہ منهنجي وس کان ٻاهر آهي. حضور مرزا صاحب وٽ هڪ سنڌيءَ جي سِر لاءِ وڃڻ مون کان ڪونہ پڄندو. تنهن کان سواءِ سوڍل مون تنهنجي جان بخشيءَ جو قسم کنيو آهي، نہ سنڌي باغين جي جان بخشيءَ جو. هينئر بہ وقت اهڙو آهي، جو جيڪڏهن منهنجو سُنهن کنيل نہ هجي ها تہ توکي هتان جيئرو وڃڻ ڪين ڏيان ها . . . . “

سوڍل کي ان جواب تان ايتري ڪاوڙ آئي هئي، جو ڪٽار جو مٺيو سندس هٿ جي نسن ۾ گهڙي ويو هو. هو اتان اٿي، ڪميت تي چڙهي سڌو آيو سيدن واري چونڪ تي. ڪيس ترخانن وارو چوغو پيل هو، ۽ ڪُلي تي پٽڪو. پنهنجن منهن ۽ شهپرن کي لڪائڻ لاءِ هن هڪ ترخاني رومال منهن آڏو ڏيئي ڇڏيو هو. چونڪ ۾ هزارين ماڻهو وريام جي ڦاهيءَ چڙهڻ جو ٻڌي اچي گڏ ٿيا هئا. سنڌين جا ڪنڌ هيٺ هئا. ڪيترا اهڙا سنڌي هئا، جيڪي ترخانن جا نوڪر چاڪر هئا، يا ترخانن جا هٿ ٺوڪيا ماڻهو هئا. گهڻو تڻو رڳو تيموري ۽ چنگيزي ارغونن جو هجوم هو. سوڍل ترخانن جي وچ ۾ ترخان ٿي لڳو. اوچتو هاهوڙ ٿي ويئي؛ ڌاڪو کن سپاهي اگهاڙين ترارين سان ڪراڙي وريام کي وچ ۾ ڪري وٺي آيا. چونڪ جي پوري وچ تي ڦاهيءَ جو ٿياس کوڙيو هئائون. چاچو وريام سڄو رت ۾ رڱيل هو؛ سندس ڏاڙهيءَ جا وار ڇهچ ڳاڙهي رت ۾ رڱجي ڇڳون ڇڳون ٿي چٽرجي ويا هئا.

جڏهن ڪيس ٽياس جي ويجهو آندائون، تڏهن امير تيمور مڇن کي تاءُ ڏيندو، ٽياس تائين آيو، ۽ وڏي واڪي چيائين: ”سنڌيو، اوهان کي معلوم هئڻ گهرجي تہ ظلِ الاهيءَ سان بغاوت ڪرڻ وارن ڪتن جوسزا هيءَ آهي!“ ائين چئي جلاد کي اشارو ڏنو. جلاد ٽياس جي پرسان پيل تختي تان ڪاري پٽي ڪٽي، وريام جي اکين ٻڌڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو. وريام هٿ سان ڪيس منع ڪندي، ٽياس ڏانهن ڏٺو.

اوچتو سوڍل جي ڪميت هڻڪار ڪئي، پوءِ ماڻهن رڳو گهوڙي جي ٽاپڙ ٽاپڙ ٻڌي. سوڍو ڪنوڻ وانگر ٽياس تائين پهچي ويو. سندس پالو امير تيمور جي نڙيءَ مان پار هليو ويو. هن باز وانگر جهپ هڻي، وريام جي چيلهہ ۾ ٻانهن ڦبائيندي، ڪيس ڪٽي پنهنجي هني تي رکيو. جيسين ترخان سڄاڻ ٿين، تيسين ڪميت ماڻهن جي ميڙ کي چيپاٽيندي، چيريندي ٻاهر نڪري ويئي. ترخانن جا ڪيترا سوار هن ڪڍ لڳا، پر سوڍي جي ڪميت کي چڻ پچ ۾ ٻاهہ وچڙيل هئي، ۽ هوءَ ڪنوڻ جيان ڪنوندي الائي ڪٿان وڃي نڪتي.

اهو ڏينهن اڄوڪو ڏينهن، سوڍل وري امير خان جي در تي نہ ويو هو. امير خان جو ڪيس سڏائڻ ضرور ڪنهن مقصد سان هوندو. پانجي ٿو تہ سنڌين جي اندر جو ڪورو وري ٽپي ٽپي ٻچيون ڪڍڻ لڳو هو، ۽ اهي ٻچيون وري ڦنڌارين کي ساڙڻ لڳيون هيون. اهو چڻ تہ هڪ اهڃاڻ هو، هڪ چتاءُ هيو ـــ نئين طوفان، نئين جوهي جو! پر هن نئين جوهي جو نتيجو ڇا نڪرندو؟ وري سنڌي ڪک پن وانگر لڙهي ويندا، وري ڳچ ڳرندا، ڪنڌ ڪرندا، سِسين جا لابارا پوندا، سِرن جا لابارا لهندا، ڪنڌن جو فصل ڳاهبو، ۽ سنڌ غلام رهندي! هن شڪايتي انداز سان مٿي نهاريو، چڻ آسمان جي هن پار رهڻ وارن تي بہ هن کي چڙ اچڻ لڳي هئي. سنڌ جي سڀاجهي سڀاجهي صورت هن جي اکين اڳيان اچي ويئي، ۽ هو نهايت پيار مان پنهنجي ڪميت جي ڳچيءَ تي هٿ ڦيرڻ لڳو. هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو چڻ ان ڪميت گهوڙيءَ ۾ سنڌ جي روح جو ڪو ذرو سمايل هو ـ وفادار ۽ هميشہ قربان ٿيندڙ! سنڌ، هن جي جيجل ماءُ، هن جي پروردگار، جنهن ايامن کان ظلم سٺا هئا: يونانين جا، ايرانين جا، ساسانين جا، عربن جا ـ ۽ هر پيري

جڏهن سنڌين جي غيرت کي ڌڌڪو ٿي آيو ته هزارين سنڌين، پنهنجا ڪنڌ ڪپائي، وري پنهنجي جيجل ماءُ کي عزت سان رهڻ جو سنيهو ٿي ڏنو. انهن ڪنڌن ۾ هن جي ابن ڏاڏن جو رت چم ماس ۽ هڏا ٻيجي وانگر وري وري ڦٽندا، وري لٽجندا رهيا. هر بار هن جي جيجل سنڌ گهڙي لاءِ ڳاٽ اوچو ٿي ڪيو ته آسمان جي هن پار وسندڙن ڪيس غيرن جي غلاميءَ ۾ ڏيئي ٿي ڇڏيو. ائين ڇو ٿي ٿيو؟ سنڌ ڪهڙو ڏوهه ڪيو هو؟ ڇا انهيءَ ڪري جو منجهس هر انسان کي پيار ۽ پاٻوهه ڏيڻ جي عجيب عادت هئي . . . . اي خدا ڇو؟ هتي جا پيارا پيارا سڀاجهڙا ماڻهو، پيارا پيارا ڪيت، منڙا منڙا گيت، سهڻا سهڻا ناچ، سهج ـ سنوان ڳوٺ، وهيون، واهڻ ـــ هي ٺٽو، هي بکر، هي اروڙ، هي موهن ڪوٽ، هي برهمڻ آباد، هي لڪيءَ جا جبل، پٻ، هالار، اڇا ڪارا جبل، هي ساگر، هي سمنڊ، هي درياهُ، هي ٻيلا ـــــ هي ڪائنات جا بي مثال تحفا، ۽ هي منڙي منهنجي سولي آسماني سنڌي ٻولي، هي مسجدون، هي مندر، هي مٺَ، هي راڳ، هي ويراڳ، هي سماع، هي صوفي، هي ويچ، هي پورهيت، هي ڪمي ڪاسبي، هي هاري ناري، هي لوهار، هي واڍا، هي اوڏ، اهي اوستا ـــ هي منهنجي ملوڪ سنڌ ڇا ڪڏهن به ڌارين کان آزاد ڪانه ٿيندي؟

سوڍل کي پنهنجي دل ڌانوان ڌول ٿيندي محسوس ٿي، ۽ اُن گهڙي جي ان ڪمزوريءَ ڪان هُن پنهنجو منهن ڪميت جي کهرين کهرين ٻشڪن ۾ لڪائي ڇڏيو. هن کي انهن ٻشڪن جي ڪوسي ڪوسي لهس ۾ ڄڻ آرام ملي ويو. ان پيار ڀريءَ ڳراٽيءَ ڪميت کي به ڪونئرو ڪري وڌو، ۽ هو ڪنڌ جهولڻ لڳي، اڱئين سنب سان سنڌ جي مٽيءَ سان پيار ونڊڻ لڳي، ڄڻ هن کي چئي رهي هئي ته ”آءُ سڄڻ، ته آءُ توکي سنڌ جي آزاديءَ جي راهه تي وٺي هلان!“ سوڍل ڄڻ سندس سنيهو سُٽي ورتو، ۽ هوريان چيائين ”هل مٺي ته هلون!“

2

سوڍي لانگ ورائي تہ ڪميت هوا سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي. سندس من ڳرو ڳرو ٿي پيو هو، ۽ هن کي پنهنجا احساس ۽ اُڌما سمجهہ ۾ ٿي آيا: انهن ۾ بغاوت ۽ نفرت سان گڏ چڻ تہ اڪيلائيءَ جو احساس هو ــــ سنڌ جي اڪيلائي جو احساس!!. گهوڙيءَ کي شهر جي وچ مان وٺي وڃڻ بدران، هن گهوڙي کي ڪوٽ ڏانهن موڙيو. ڪوٽ جي ٻاهران مينگهواڙن جي چونئرن وٽان لنگهيو تڏهن ڪاريئي پنهنجي زال کي ٺونٺ هڻندي چيو: "اڄ وري ڪو پنيت پڙڪڻ وارو آهي: هي واچوڙو سيني کي ڪک پن وانگي لوڙهي ويندو. پاڻ کي وري لڏڻو پوندو!"

جڏهن بہ ڪو ظُلم پرندو هو، تڏهن غريب سنڌين جا چونئرا ۽ لوڙها سڙندا هئا، سندس ڪلن ۾ ٻُهُہ پريو ويندو هو. هنن سان اهي وارداتون ايتريون تہ گهڻيون ٿي گذريون هيون، جو هر پيڙهيءَ جا ماڻهو ڪن خاص اهڃاڻن مان ايندڙ آفت کي سهي ڪري ويندا هئا.

سوڍل اميرخان جي ڏيڍيءَ تي پهتو تہ پر ۾ مغلن واري مسجد مان ٻانگي جو پرُ سوز آواز فضا ۾ گونجڻ لڳو. سوڍل کي ائين محسوس ٿيو چڻ اڄ ٻانگي جي آواز ۾ ڪو اهڃاڻ هو، ڪو چتاءُ هو، ڪنهن ٿيڻيءَ جو، ڪنهن نئينءَ وارادات جو. پهريدارن ڪنهن سوار کي چوهہ مان ايندو ڏٺو تہ پنهنجا ڀالا منڊيئڙي وانگر آڏا ڏيئي بيهي رهيا. پر سوڍل ڪميت جي رفتار نہ گهٽائي، ۽ جيڪڏهن پهريدار هٽي نہ وڃن ها تہ سنبن ۾ چچرجي وڃن ها. سوڍل هنن ڪان گهڻو اڳٽي عين ڏيڍيءَ جي صدر دروازي اڳيان وڃي گهوڙي جهلي. گهوڙيءَ جي سنبن جي آواز هڪ مغلياڻي ٽورو در کولي جهاتي پاتي، پر ڪنهن سنڌيءَ کي ڏسي وري جهٽ تاڙي چاڙهي چڏيائين. سوڍل گهوڙي تان لٿو تہ پهريدار بہ ڀالا تاڻيندا اچي پهتا.

"تون ڪير؟" هڪڙي پهريدار ڪڙڪي سان چيو.

”سوڍل!“ هن مختصر جواب ڏنو.

پهريدار خاموش ٿي ويو. هنن کي شايد سوڍل جي اچڻ جي اڳ ئي ڄاڻ ڏني وئي هئي؛ ڪين هن جي اچڻ جي ڍنگ تي جا ڪاوڙ هئي، سا هاڻ حيرت ۾ بدلجي ويئي. هنن مان هڪڙي وڏي مرداني اوطاق جي در جو ٿنگيل چڙو وڄايو. گهڙيءَ ڪان پوءِ هڪ خواجه سرا سوڍل جي آجيان ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري آيو، ۽ ٻيئي هٿ منڌيئڙي وانگر پنهنجي ڇاتيءَ تي ٻڌندي چيائين: ”حضور اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

سوڍل هن سان گڏجي اندر داخل ٿيو. اڱڻ جي اڳيان هڪ نهايت خوبصورت چمن هو، جنهن جي عين وچ تي هڪ ڦوهارو رنگين پاڻي جون پچڪاريون گلن تي اڇلائي رهيو هو. هر طرف سنگمرمر جي مرتبانن ۾ مشعلون ٻري رهيون هيون. ڦوهاري جي چوڌاري ڇئن ستونن سان هڪ گول چبوترو ٺهيل هو. هر هڪ ستون جي مٿان هڪ نهايت حسين عورت جو بت ٺهيل هو. هر مجسمو ڄڻ ڏسندڙ کي پنهنجي خوبصورت جسم کي ڇُهي ڏسڻ جي آڇ ڪري رهيو هو. سوڍل انهن مجسمن کي دل ئي دل ۾ ساراهيندي رهجي ويو. فن ۽ هنر جو ڪمال هو، جو سونهن سندرتا جي صورت وٺي بيٺو هو. هن کي پنهنجو سنگتي رتن ياد اچي ويو، جيڪو سنگمرمر ۽ آبنوس مان اهڙا پيارا پيارا بت ۽ مجسما گهڙيندو هو، جو ڏسندڙ دنگ رهجي ويندا هئا. مرزا عيسىٰ هڪ مُلي جي چوڻ تي ڪيس سنگسار ڪرائي مارائي ڇڏيو هو. هي مجسما به رتن جا ٺاهيل هئا، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ انهن مجسمن ۾ رتن جو روح ڪيس بدلي وٺڻ لاءِ پاڏائي رهيو هو.

خواجه سرا هن کي بتن ڏسڻ ۾ محو ڏسي، هلڪي کنگهڪار ڪندي چيو: ”حضور جن اوهان جا منتظر آهن!“ ائين چئي وري ادب سان ٻانهون ٻڌي بيهي رهيو. سوڍل چمن مان لنگهي ديوان خاني ۾ قدم رکيو. هن جي بلڪل سامهون هڪ وڏي تخت تي، اميرخان طول تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. سندس سامهون، هڪ مُوڙي تي هڪ حَسين ترڪ ڇوڪرو رباب تي ڪا ايراني ڌُن وڄائي رهيو هو. اميرخان اکيون بند ڪري ان ڌُن ٻڌڻ ۾ مگن هو. سوڍل جي اچڻ تي ڄڻ هو ڇرڪ ڀري اٿي ويهي رهيو.

”اچ سوڍل اچ، اچي هٿ منهنجي پر ۾ ويهه.“ اميرخان جي منهن تي مرڪ ڦهلجي ويئي.

سوڍل گهڙيءَ لاءِ پنهنجي چوڌاري ڏسندو رهيو، هر طرف ريشم ئي ريشم هو. پردا ريشم جا، قالين ريشم جا، طول ويهاڻا ريشم جا، چادرون ريشم جون. تخت جي پر ۾ آبنوسي ميز تي بلوري صراحين ۾ انگوريون ۽ عرق سجايل هئا، ۽ انهن جي پر ۾ دل جي شڪل جا بلوري جام چمڪي رهيا هئا.

”آءٌ ويهڻ ڪونه آيو آهيان. تو مونکي ڇو سڏايو آهي، اميرخان؟“ سوڍل جي آواز ۾، نه چاهيندي به سختي اچي ويئي.

”ڏاڍي ڪا ڪاوڙ اٿئي مون تي! ياد نه اٿئي ته پاڻ پڳ مٽ يار آهيون.“ امير خان صلح جي انداز ۾ چيو.

”آءٌ ياري نڀائڻ نه، پر تنهنجو نياپو ٻڌي آيو آهيان.“ سوڍل پنهنجي آواز کي جهيٽو ڪندي چيو.

”نياپا پيا ڏبا وٺبا، پهرين اچ ته انگوريءَ سان ياريءَ کي تازو ڪريون. ادراڪي، منهنجي جان، اسان کي پنهنجن انهن خوبصورت هٿن سان جام ڀري ڏي!“ اميرخان پيار مان ترڪ ڇوڪري کي چيو. هن جون اکيون هن نينگر جي سراپا کي ڏسي چمڪڻ تي لڳيون. ترڪ ساقي ڏاڍي ناز سان اٿيو، رباب هڪ پاسي تي رکي، هن هڪ خاص ادا سان ٻه جام ڀريا ۽ هڪ سوني طشت ۾ رکي اڳتي وڌيو. اميرخان کي جام ڏيڻ کان اڳ هن جام پنهنجن چپن تائين آندو، ۽ سرڪي ڀري ڪيس پيش ڪيائين. اميرخان مرڪندي، جام ورتو. ترڪ ڇيروءَ وري سوڍل جو جام پنهنجن چپن تائين آندو، پر هن جي سرڪ ڀرڻ کان اڳ، سوڍل جام سندس هٿن مان کسي ورتو. هن کي ان منظر کان ئي بيچان اچي ويئي هئي. ترڪ ڇيرو ڪاوڙجڻ بدران دل تي هٿ رکي هڪ نئينءَ ادا سان ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

اميرخان ٺهڪ ڏيئي چيو: ”اوهين سنڌي اڄا هن ايراني ميوي تي ڪونہ هريا آهيو. پر هن ميوي جو مزو سو اسان کان پڇ.“

”اهو ميوو اوهان کي نيبهہ هجي؛ اسان سنڌين کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!“ سوڍل پنهنجي آواز ۾ ٺوڪ کي لڪائيندي چيو، ۽ جام پنهنجن چپن سان لڳائي ڇڏيائين.

هو چپ چاپ پيئندا رهيا. سوڍل جي اندر جي آڳ انگوريءَ وڌيڪ ڀڙڪائي ڇڏي. اڄ انگوري هن جي اندر جي ڪوري تي ڇنڊو نہ وجهي سگهي. هو جيئن جيئن پيئندو ويو تئين تئين هو وڌيڪ سجاڳ ٿيندو ويو. هن کي رتن جو روح سڄي ديوانخاني ۾ ڀٽڪندو، هن جي ڪن ۾ ڀڻ ڀڻ ڪندو محسوس ٿيو؛ ”سوڍل، تون تہ ياري نڀائڻ وارو آهين. منهنجي خون جو بدلو ڪڏهن وٺندين؟“ اها ڀڻ ڀڻ هن جي لوُنن ۾ ڀُرڻ لڳي، ۽ ان سان گڏ هن کي سنڌ جا اهي سمورا ڪونڌر ياد اچي ويا، جيڪي ترخانن ۽ ٻين ڌارين سان وڙهندي ڪُسي ويا هئا. سڀ هڪ آواز ٿي هن جي ڪنن ۾ سرگوشيون ڪرڻ لڳا هئا: ”سوڍل، اسان جي رت جو سڏ ڪڏهن ڏيندين؟“ اهي سرگوشيون پڙاڏا بنجي هن جي ڪنن، هن جي دل، ۽ ۽ پوءِ هن جي رت ۾ هُرڻ ڀُرڻ لڳيون. رت جي انهيءَ هورا ڪورا هن کي ويهڻ ڪونہ ڏنو، ۽ هو اٿي بيٺو. گهڙيءَ لاءِ اميرخان کي گهوريندي، هن چيو: ”اميرخان تو مون کي ڇا لاءِ سڏايو آهي؟ ادي بابت ڇا چَوڻو اٿئي؟“

اميرخان بہ ڇڻ نند مان جاڳي پيو. انگوري هن جي پاپڙين ۾ پوسرڻ لڳي هئي، ۽ هن سُرور مان چيو: ”سوڍل، ڇڏ انهن ڳالهين کي. تون تہ منهنجو يار آهين. ويهہ تہ اڄ توکي دنيا جي هڪ نرالي شيءَ ڏيکاريان . . . “ ۽ پوءِ ترڪ ڳيروءَ ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”جان، اسين اڪيلا ٿيڻ چاهيون ٿا.“

ترڪ ڳيرو ڪورنش ڪري، پوئتي هٽندو، ديوان خاني مان نڪري ويو. اميرخان سوڍل کي ويهڻ جو اشارو ڪري، زور سان تاڙي وڄائي. خواجہ سرا ٻنان ڪنهن آهٽ جي، اندر داخل ٿي، ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

”پنهنجي مالڪڻ کي چؤ تہ اسين سندس منتظر آهيون.“

خواجہ سرا ڪان چرڪ نڪري ويو. هن کي چڻ اُن ڳالهہ تي اعتبار ئي نٿي آيو ۽ هو منجهي بيٺو رهيو.

”سليمان، اسين ڳالهہ ورجائڻ جا عادي نہ آهيون!“ اميرخان کي اوچتو ڪاوڙ اچي ويئي.

”جي . . . . جي آقا ي من!“ سليمان جو ڪنڌ اجا ئي وڌيڪ جهڪي ويو، ۽ هو تخت جي پٺيان واري دروازي ڪان زنان خاني ۾ هليو ويو، سوڊل کي بہ ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو تہ اميرخان جو مقصد ڇا هو. ڇا هيءَ ڪو نئون داءُ هو سياست جو؟ هي ڪو نئون ڪوڙڪو هو هن کي ڦاسائڻ لاءِ؟ هو اجا انهن خيالن ۾ هو تہ پازيبن جي هلڪي ڇڻ ڇڻ هن جي ڪن ۾ پئي، * پوءِ هلڪي پيازي، شفاف ململ جي چولي ۾ ملبوس پرين جي هڪ شهزادي اندر داخل ٿي. سوڊل کي ائين محسوس ٿيو ڇڻ مٿس ڪنوڻ ڪڙڪي ويئي، ۽ هن جون اکيون کيريون ٿي ويون. پيازي ململ مان جهلڪندڙ هن جا ڪلها، هن جي ڇاتيءَ جي محراب جي ٻنهي پاسي ڇڻ تہ سجدو ڪرڻ جي دعوت ڏيئي رهيا هئا. سندس سنهڙا گلابي چپ بہ محرابي شڪل ۾، ڊگهي سنهي نڪ هيٺان ائين ٿي لڳا ڇڻ تہ ڪو گلابي ڪنول ڏانديءَ سوڌو ڪڙي پيو هو. سدس اکين جا پنبڻ هوش حواس ٻُهاري وڃڻ لاءِ آتا هئا، ۽ ريشم ڪان بہ نرم ڪليل وارن سندس سراپا کي عجيب پس منظر ڏيئي ڇڏيو هو، ۽ سڀ ڪان وڌيڪ هن جي اچڻ سان ڪمري ۾ هڪ عجيب هبڪار پکڙجي ويئي ۽ فضا واسجي ويئي. سوڊل کي اها خوشبو ڪائڻ لڳي. هن جي جسم جي اها اُپ هن جي ناسن ڪان ٿيندي، هن جي هيٺئين ڌڙ ۾ پيڙون ڏيڻ لڳي، ۽ سوڊل کي اهو احساس ٿيندي ئي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

”محبوبي، هي منهنجو پڳ مٽ يار سوڊل آهي. هن ڪان مون کي ڪوبہ پردو ڪونهي. اچ، اچ اسان جي ڦٽيل دلين تي پنهنجي مٺي آواز جي جادوءَ سان ڪو مرهم رک!“ امير خان تخت تي هن جي ويهڻ لاءِ طول سڌو رکندي چيو.

هن سوڊل تي هڪ سرسري نظر وڌي، پر ان سرسري نظر ئي هن جي سَنڌ سَنڌ ۾ هڪ عجيب چِڪ پيدا ڪري وڌي. نہ چاهيندي بہ هن جي نگاهہ سوڊل

جي پورين نيرين اکين کان ٿيندي، سندس موڪري ويڪري ڇاتيءَ تي ڄمي ويئي، ڄڻ هوءَ ان ڇاتي ۾ پنهنجي لاءِ ڪا جڳهه ڳولڻ لڳي هئي. ان موڪريءَ ڇاتي کي ڏسي هن کي پنهنجي وطن ترڪستان جا وسيع ميدان ياد اچي ويا. هن کي انهن ميدانن کي ڪن پَل ۾ طي ڪندڙ سرڪش گهوڙا ياد اچي ويا، جن جي انگ انگ ۾ اَڇاتي اُڇل هئي، جن جون مشڪون انسان کي ڏسي سيٽجي وڏيڪ اُڀري بيهنديون هيون. انهيءَ ويڪري ڇاتي کي ڏسندي ڏسندي هو رباب ڪڍڻ لاءِ هيٺ جهڪي ته سوڊل کي پنهنجي ڪميت گهوڙي مومل ياد اچي ويئي. رباب ڪڍي، موٽڻ وقت هن جو هٿ اڻ لکو، هن جي ٻانهن کي ڇُوهي ويو؛ سوڊل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪنهن ٻاهه جو اُلو سندس ٻانهن تي رکي ڇڏيو هو، ۽ هو ٻئي هٿ سان انهي هنڌ کي مهٽڻ ۽ آروس ڪرڻ لڳو.

هن رباب تي آڱريون ڦيريندي، هڪ ڪهني ڌُن ڇيڙي، ۽ ان ڪُهني ڌُن جي لئي ۾ هن جو سريلو آواز انگوري شراب بڻجي ويو. هوءَ ڳائڻ لڳي ـــــ پنهنجي ئي وطن جو هڪ نغمو، جنهن جا سمورا لفظ نه سمجهندي به سوڊل ڄڻ ان جي پيغام کي پروڙي ورتو.

”منهنجي وطن جا جوان، غلام وطن جي ڪنوارين کي ويجهو نٿا وڃن؛ منهنجي وطن جو ڪنواريون هٿ ڪٽي هنن کي ڳراٽي پائڻ لاءِ وڌن ٿيون، پر هو ڪين ڀاڪر ۾ نٿا آٽين، ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون ڳاڙها پيازي گل پنهنجي سينڌ ۾ سجائي، هنن جي آجيان لاءِ پٻن تي بيهي انتظار پيون ڪن، پر هو اچڻ لاءِ آتا نه آهن، ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون پنهنجن دروازن اڳيان پنبڻن جي سيج وڇائي، اوسيئڙي جا لڙڪ پيون ڳاڙين، پر هو اچڻ لاءِ آتا نه آهن، ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. . . ڇاڪاڻ ته هنن جو وطن غلام آهي. . . .!“

گيت الائي ڪيڏي مهل پورو ٿيو، پر جڏهن سوڊل هن ڏانهن نهاريو تڏهن هن سوڊل جي اکين ۾ هڪ انوکو مچ مچندو ڏٺو؛ اهو مچ ان مچ کان مختلف هجو، جو هن جي اکين ۾ ڪيس ڏسڻ سان پيدا ٿيو هو. هوءَ به هڪ غم گاڏڙ

خوشي محسوس ڪرڻ لڳي: ڪيترو نہ دکي هو هي غلام ديس جو شهزور انسان!

”اها اٿئي اسان جي ليلىٰ، سوڍل! اسان جي دين ايمان جي مالڪ! ليلىٰ، جان . . . اڄ تو اسان کي اهو گيت پڏائي نئين حياتي بخشي ڇڏي آهي. اسين تنهنجا احسان ڪيئن لاهي سگهنداسون . . . !“ اميرخان جام ختم ڪندي چيو. هن جي اکين ۾ انگوري بجاءِ ليلىٰ، جهلڪي رهي هئي، ۽ هن اکيون اڌ بند ڪندي چيو: ”ليلىٰ، اسان جو جام خالي آهي !“

ليلىٰ آئي، ميز تان صراحي کڻي هن ڏانهن موٽي آئي. جام اميرخان جي هٿ مان وٺي، کڻي فرش تي اڇلايائين. بلوري جام اُٿا اُٿا ٿي ويو. اميرخان حيرت مان ليلىٰ جي منهن ۾ نهارڻ لڳو. ليلىٰ جي اکين ۾ شرارت هئي، ۽ چپن تي هڪ دلنواز مرڪ. هن صراحي کڻي اميرخان جي هٿ ۾ ڏني، ڪيس پي وڃڻ جو اشارو ڪيائين. اميرخان جي چپن تي بہ مرڪ اچي ويئي. هن صراهي چپن سان لڳائي ڇڏي، پر اڌ صراحي پوري ٿي تہ انگوري هن جي واڇن کان وهڻ لڳي. هن کي هڏڪيءَ اچي ورتو. سندس منهن ڳاڙهو ٿي ويو، *۽ اکيون ٻاهر نڪري آيس. هن کان وڌيڪ پيتو نہ ٿيو، ۽ هن لڏندي، ٿاٻڙجندي صراحي تخت تي رکي، اکيون بند ڪري ڇڏيون.

ليلىٰ وري اٿي، ميز تان اهڙي ساڳي صراحي کڻي، سوڍل اڳيان آئي، ۽ کيس اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ شوخي ۽ شرارت کان سواءِ هڪ التجا بہ هئي. هن صراحي سوڍل ڏانهن وڌائي. سوڍل صراحي هن جي هٿ مان وٺي، چپن سان لڳائي ڇڏي. هوءَ عجب ۽ ڊپ مان هن وحشي گهوڙي کي ڏسندي رهي. جڏهن صراحي خالي ٿي ويئي، تڏهن سوڍل صراحيءَ کي زور سان آتشدان ۾ اڇلائي ڇڏيو. سوڍل جي اکين جو مچ هيڪاري وڌيڪ مچڻ لڳو. ليلىٰ هڪ هلڪو ٽهڪ ڏيئي، اميرخان جي ڇاتيءَ تي پنهنجي آڱر رکندي چيو: ” ڪانئر . . . ! “ ائين چئي، هڪ خاص ادا سان موڙو ڏيئي، رباب اميرخان جي هنج ۾ اڇلائيندي، زنانخاني ڏانهن هلي ويئي. سوڍل هن طوفان کي ويندي ڏسي، ڪجھ وقت زنانخاني جي دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو.

اميرخان جي انا بہ صراحي وانگر اٽا اٽا ٿي ويئي هئي. هن کي ليلىٰ *۽ سوڍل سان گڏ پنهنجي پاڻ تي بہ ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هو اٿي بيهي رهيو. ڪمري ۾ اچ وچ ڪندي، هو پنهنجي ڪاوڙ کي ڍري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي چوڻ لڳو: ” سوڍا خان، پاڻهين کي سمجهائي ڇڏ. هن ٺٽي جي پري بازار ۾ ترخانن کي گاريون ڏنيون آهن، ۽ امير ڪوڪلتاش کي سندس اوطاق تي وڃي مارڪٽ ڪئي آهي. ترخانن ۾ ڏاڍو تاءُ آهي. امير ڪوڪلتاش مون کي چوائي موڪليو آهي تہ آءٌ اهو نياپو تو تائين پهچايان . . هاڻي تون وڃي سگهين ٿو. مون کي تنهنجي ياريءَ جي ضرورت نہ آهي. سليمان . . . سليمان . . . ! . . . سوڍل هاڻ وڃڻ لاءِ تيار آهي . . . “

سليمان زنانخاني جو دروازو کولي اندر آيو، ۽ اميرخان جي اکين کي ڏسي، سوڍي جي اڳيان سڌو ٿي بيهي رهيو. سوڍو پنهنجي موڙي تي ويٺو رهيو ۽ چيائين : ”آءٌ پنهنجي مرضيءَ سان آيو هوس، ۽ هاڻ ويندس بہ پنهنجي مرضيءَ سان . . . . ؟“

”سوڍا، توکي پنهنجي هٿ سان نہ مارڻ جو قسم مون کنيو آهي، نہ سليمان! . ۽ سليمان جي خنجر جو وار ڪڏهن بہ خالي نہ ويو آهي . . . . “ اميرخان تي هاڻ انگوري پنهنجو پورو اثر ڪندي ٿي وئي. سوڍل چپ چاپ زنانخاني جي دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو: هن جي ڪنن ۾ اچا تائين پازيبن جي ڇم ڇم جو آواز پري رهيو هو. اميرخان هن کي اوڏانهن نهاريندو ڏسي ٻر ٿي ويو، ۽ هن سليمان ڏانهن نهاريندي چيو: ”سليمان، اسان کي ڳالهہ ورجائڻ جي عادت نہ آهي . . . . ! “

سليمان پربت جيڏو جناور هو: سندس اکين ۾ رحم ۽ انسانيت جو نالو نشان بہ نہ هو. هو جهنگلي سانَ جيان نڪ مان ڦونگارا ڪيندو رهيو. اوچتو هن پنهنجي ڪمربند مان ڪاري ڳن سان هڪ ڊگهيءَ ڦار وارو سنهو خنجر ڇڪي ڪڍيو، ۽ سندس زبان مان لفظ ڇڻ ڇيرجي نڪتا: ”سنڌي، تون حضور جا لفظ ٻڌي ڇڪو آهين! “

سوڍل چڱ تہ ڪجهہ ٻڌو ئي ڪونہ. هن هڪ صراحي مان جام پريو. اجا جام ڇپن تائين آندائين تہ انگوريءَ جي تهہ تي هن سليمان جو ڪارسرو پاڇولو ڏٺو. هن ڪنڌ جي هلڪي جنبش سان مٿي نهاريو ۽ خنجر کي تيزيءَ سان پاڻ ڏانهن ايندو ڏٺائين. هٿ جي هلڪي اشاري سان هن جام ۾ پيل انگوريءَ سليمان جي اکين ۾ اُڇلائي وڌي ۽ پاڻ موڙي تان هٽي ويو. سليمان جي اکين ۾ اونداهہ جا مرچ پئجي ويا ۽ هن جو وار خالي موڙي تي اچي ڪِريو. خنجر جي نوڪ موڙي جي ناسي چمڙي کي آرپار ڪپي ويئي. وڌيڪ ڏڪ روڪڻ لاءِ سوڍي جهٽ هڻي، سليمان جي خنجر واري هٿ کي ڪَرائي کان جهلي، پنهنجي هٿ کي هلڪو موڙي ڇڏيو. سليمان جي وات مان ڪِيڪ نڪري ويئي، ۽ هو پٺئين پاسي سڄو ٻيٽو ٿي ويو. پر خنجر هٿ مان نہ ڇڏيائين. سوڍي پنهنجي گوڏي سان، سليمان جي گوڏي جي پٺ ۾ زور سان ٺوڪر هڻي سندس ٻانهن ڇڏي ڏني. سليمان مروٽيل ٻانهن سان پٺ ڀر وچي ڦهڪو ڪيو، ۽ سندس ئي آبنوسي خنجر جي ڇهنب، سندس ڇيلهہ وٽان گهڙي، ڌَنَ وٽان نڪري آئي. هن ڇپن ۾ ئي ڪٺل ڍڳيءَ جهڙي رنڀ ڪئي، ۽ سڌو ٿي ويو. سوڍل ڪيس پير سان ٺڏو هڻي، اونڌو ڪري خنجر ڇڪي ڪڍي ورتو. خنجر هٿ ۾ جهلي، هو اميرخان ڏانهن وڌي آيو. اميرخان ڏپ کان ڄڻ پنڊ پهڻ ٿي ويو. سوڍل سندس پهراڻ سان خنجر تي لڳل رت صاف ڪندي چيو: ”اميرخان هي آبنوسي خنجر تنهنجي منهنجي ياريءَ جي نشاني طور ڪنيو ٿو وڃان. . . . “

سليمان جي رنڀ تي پهريدار پنهنجا نيزا سنڀالي اندر هليا آيا. سليمان کي پٺ تي پيل ۽ سندس پيٽ مان وهندڙ رت کي ڏسي، هو منجهي بيهي رهيا. اميرخان سوڍل جي هٿ ۾ خنجر ڏسي، چيو: ”اوهان کي ڪنهن سڏايو، مردودو ! وڃو . . . . . هڪدم ٽرو منهنجي منهن تان !“

پهريدار منهن ڀيلو ڪري ٻاهر هليا ويا. سوڍل خنجر جي ڦار تي آڱر ڦيريندي، ڏار ڏسندي چيو: ”اميرخان، تنهنجو نياپو آءٌ ياٺهہ تائين پهچائيندس، پر ڪنهن ترخان هن کي هٿ لاتو آهي تہ منهنجو نالو بہ سوڍو آهي. . . . “ اميرخان تي هڪ نظر وجهي، هن وري زنانخاني جي بند دروازي ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ ديوان خاني مان نڪري، چمن مان ٿيندو پنهنجي گهوڙيءَ تائين وڌي آيو.

3

سنڌ آزاد هئي ته چاندوڪيون راتيون به آزاد هيون. سمهڻي نماز کانپوءِ ننڍا نينگا وچي ميدانن ۾ ونجهه وٽيون ۽ پيلهاڙا کيڏندا هئا. پريا مڙس انهن بازين تي شرطون رکندا هئا، مڻايون ورهائيندا هئا. ڪٽنڊڙن توڙي هارائيندڙن جون مانيون جهلبيون هيون. لُونگيون ٻڌبيون هيو، پتاشا ورهائبا هئا، ڏونڪا وڄندا هئا، چيريون ٻڌبيون هيون، سانگ وجهبا هئا ۽ آزادي ماڻبي هئي. پر جڏهن کان قنڌاري ڪڙڪيا هئا، ۽ سنڌ غلام ٿي هئي، تڏهن کان چنڊ ڪٽي ڪهڙا به سورنهن سينگار ڪري، سمهڻي کان اڳ سڀ ٽڙي پکڙي ويندا هئا. پيش امام ويچارا انهيءَ اوسيئڙي ۾ هوندا هئا ته من ڪي مومن اچي نڪرن ته ڪا جماعت پڙهجي، پر ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ نمازي مسجد ڏانهن رخ رکندو هو.

اڄ به چنڊ جي سون ورني سورهين رات هئي. چوڌاري چئن ئي ڏسن تي چاندوڪي جو سون پڌاريل هو. سنگهار، آخوند نور محمد جي حجري ۾ داخل ٿيو ته اتي جانڻ ڀڳهيو، دلاور سمون، صاحب اُنڙ ۽ يارو سومرو اڳي ئي پلٿي ماريو ويٺا هئا. سنگهار کي ڪيڪاريندي آخوند چيو: ”ابا ڀلي ڪري آئين، جيءُ ڪري آئين. هتان ٿي ويهه . . . . “

سنگهار آخوند جي پاسي ۾ ويهي رهيو. جانڻ جي پٽ کي ڪوڪلتاش ارغون انڌو ڪرائي کوهه ۾ وجهائي ڇڏيو هو، ۽ سنگهار وٽس عذرخواهي لاءِ وڃي نه سگهيو هو، سو ويهندي وقت سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وجهي، همدردي ۾ سچڻپي جو ڀاڪر وجهندي چيائين: ”ادا جانڻ، ڏٺيءَ جي اها مرضي هئي؛ سندس شيءَ هئي، موٽائي ورتائين. پر سندس موت به موچارو ٿيو جو سنڌ مٿانهن سِر ڏنائين . . . ڏٺي صبر ڏيندءِ ! “

جانڻ جي عمر اچي موت ڪاڏي هئي. هڪڙو ئي پٽ هوس دين دنيا ۾ پر ديس تان قربان ٿيو هو؛ ڏک ته گهٽوئي هوس، پر سندس دل ۾ هاڻ فقط اها آرزو هئي ڪوڪلتاش کان بدلو وٺڻ. ان ڪري آخوند نور محمد

جي سڏ تي پهرين پهرين جانڻ آيو هو. سندس ڏک سيني جو پنهنجو ڏک هو. جنهن به سرويچ اهو سڏ ٻڌو هو، سو هلي وٽس آيو هو. هينئر به آخوند سيني سان گڏجي فاتح پڙهي، وري جانڻ سان عذر خواهي ڪئي.

جڏهن جن کي اچڻو هو، سي پهتا، تڏهن آخوند سيني کي چپ رهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”ابا، باهه وري دُکڻ لڳي آهي. اجا ٽي سال به ڪونه ٿيا آهن جو وري سنڌين کي سنڌ جو سور جاڳائي وڌو آهي. مون اوهان کي هت سڏ ان ڪري ڏنو آهي، جو منهنجن ڪنن ۾ ڪن ترخانن اها ڳالهه وڌي آهي ته مرزا جان بابا مرزا باقيءَ خلاف شورش ڪرڻ وارو آهي. پهرين وچ ۾ سلطان محمود خان پيو هو، مرزا باقيءَ ان کي ترڪتال ٻڌائي ، ڇهه ڪنواريون ترڪ ڪنيزون ۽ ٻيا تحفا ڏيئي راضي ڪري موڪلي ڇڏيو. هاڻ مرزا جان بابا پنهنجي منهن ٺٽي تي چڙهڻ وارو آهي. منهنجو خيال آهي ته اسين مرزا جان بابا جو ساٿ ڏيون! “

”نه سائين، نه! مرزا جان بابا به ته نيٺ ترخان آهي؛ مرزا باقيءَ جو ڀاءُ آهي، ڏاريون آهي، اسان جي لاءِ ڳالهه ساڳي؛ مرزا باقيءَ سنڌ جو حاڪم نه ٿيندو ته مرزا جان بابا ٿيندو يا شاهه قاسم ارغون ٿيندو. سنڌ لاءِ ڪهڙو فرق پوندو؟ اهو ٿيو هٿ وٺي پاڻ کي ٻوهي ۾ ڏيڻو. جي مرزا باقي کٽي ويو ته سنڌين جو جڻ ـ ٻچو رلائي ڇڏيندو، جي مرزا جان بابا کٽيو ته ان تي وري ڪهڙو اعتبار. هو ائين سمجهندو ته سنڌي اڄ مرزا باقي خلاف منهنجو ساٿ ڏيو بيٺا آهن، سڀاڻي منجهن ئي ڪو زور وارو ماڻهو پيدا ٿيو ته ان جو ساٿ ڏيندا. ان ڪري، دشمن سو دشمن ــــ هنن سمورن کي ختم ڪرڻ جي ڪا سوچيو. “ سنگهار پنهنجي راءِ ڏني.

”چئين ته سچ ٿو، پر مرزا جان جي وري به سنڌين سان سڱابندي آهي؛ سميجا سندس سيڻ آهن. اسان لاءِ وري به مرزا جان بابا چڱو.“ دلاور سمي چيو.

”سڱابندي سان ڇا ٿو ٿئي؟ ترخان وري به ترخان. هينئر به موچڙا پيا اٿس تڏهن وڃي سميجن وٽ لڪو آهي، نه ته اهي ساڳيا سميجا پٽس جي

وقت ۾ ونس دانهين ٿي ويا ته انهن کي رُکو جواب ڏنو هئائين.“ سنگهار کي ڳالھ پسند نه هوندي هئي ته سڌو چئي ڏيندو هو.

آخوند نور محمد، ناس جي چپٽي ڏيندي چيو: ”منهنجو مقصد اهو ڪونهي ته مرزا جان بابا کي سنڌ جي حاڪم ٿيڻ ۾ مدد ڪريون. سندس لشڪر ۾ اڌ کان مٿي سميجا ۽ انڙ آهن. اهي ته آخر پنهنجا آهن؛ انهن سان ڳالهيون ٻولهيون ڪجن؛ جيڪڏهن مرزا جان بابا کٽي وڃي ته سندن مدد سان ڪيس ٿيڙڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو.“ آخوند نور محمد تصور ئي تصور ۾ سنڌين جي پنهنجي راڄ کي ڏسڻ لڳو هو.

”سنڌين ۾ ڪير آهي جو مرزا جان کي ٽُڏي، ڪيس گادي وٺي ڏجي.“ جانڻ پهريون ڀيرو ڳالهايو هو.

”ادل ڳالھ ته لک جي ڪئي اٿئي. اسان جي فيروز سمي ته ڪو ٻوٽو ڪونه پارو. پاڻ ٻيڙو ٻوڙي راهي ٿيو. اهڙو ڪو سردار ڪونهي جنهن کي سمورن راڄن جي حمايت هجي، ۽ ان کي ڪٽي واڳون ڏجن.“ دلاور سمي چيو. فيروز سمي جو نالو ڪٽندي، هن جا ڏند ڪرٽجڻ لڳا هئا. فيروز جي بدبختيءَ ۽ ڪمزوري جي ڪري ڇهه سؤ سالن جي ماٽيل آزادي سنڌ وڃائي ويٺي هئي.

”اڙي ابا، ڪو سردار نه ملندو ته سنڌ کي آزادي ڪانه ملندي ڇا؟ ڏارين کي ڪڍو، پوءِ پاٽيهي ڪو ٻلو ٿي پوندو. پنجن ڇهن ڄڻن کي سڀ سنڌي چونڊي ملڪ هلائڻ لاءِ مقرر ڪندا ته ملڪ چو ڪونه هلندو. اهي سرداريون ۽ بادشاهيون ئي ته سنڌ جو سِر وڃائين ٿيون. پنهنجي سرداري ۽ بادشاهي قائم رکڻ ڪاڻ ته سمن ۾ ڦيٽاڙو پيو، ۽ وڃي شاھ بيگ جي سنگهر پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌائون“ آخوند نور محمد جون ڳالهيون ئي اهڙيون هونديون هيون، جو ماڻهون ڀانءِ ته ويٺو ٻڌي. ان ڪري ڪيس عزت به سڀ ڏيندا هئا. وڏي نظر جو ماڻهو هو، ٿلهو نڙڪو مُلو ڪونه هو، جن مان خلق سڄي ڪڏهوڪو پروسو وڃائي چڪي هئي.

آخوند نور محمد تہ سمورين بغاوتن جو منڍ مهاڙ هو. هن جي ذريعي مڪتبن، مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ اندر ئي اندر پيئي شاگردن کي تربيت ملندي هئي؛ ۽ باھہ جڏهن بہ ٻرندي هئي تہ انهن شاگردن جو ان ۾ وڏو هٿ هوندو هو. ڪمال تہ اهو، جو خود ترخان بہ هن کي ڏاڍي عزت ڏيندا هئا. مرزا باقي جهڙي ڪنجوس ۽ بي مروت بہ ڪيس سوڙهاءِ موڪلي هئائينس. سندس علم ۽ فقيريءَ جو ايڏو تہ نالو هو، جو ڪنهن ترخان کي اهو شڪ نہ هوندو هو تہ آخوند نور محمد کي پنهنجي درس و تدريس ۽ مسيت کان سواءِ ٻيو بہ ڪو مقصد هوندو. سنڌ جي سُورهين جا ميڙ وٽس ڪٺا ٿيندا هئا، سي بہ اهڙي طرح جو ڪنهن کي پتو ڪونہ پوندو هو تہ ڪير آيو، ڪير ويو. سندس علم ۽ درويشيءَ جي هاڪ همايون ۽ پوءِ اڪبر جي دربار تائين پهتل هئي. ان ڪري ڪنهن سرڪش ترخان کي بہ همت نہ ٿيندي هئي جو آخوند جو چوڻ موٽائي. بڪر کان ٺٽي تائين سندس هزارين فدائي ۽ شاگرد ڦهليل هئا، جيڪي هن جي حڪم تي سر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا.

جڏهن سڀ ڳالهيون بحث مباحثي کان پوءِ صاف ٿيون، تڏهن آخوند چيو: ” پهريون ڪم تہ هي آهي تہ ارغون ۽ ترخان سردارن کي اهڙو هيسائجي، جو جيڪڏهن ڪا شورش ٿئي، تہ هو ڪنهن بہ ڊر جو ساٿ نہ ڏين. ٻي ڳالھہ اها تہ سنڌ جي سرحدن تي اهڙا ماڻهو موڪلجن، جو ڪنهن بہ ترخان سردار جو ماڻهو قنڌار کان ڪمڪ آڻي نہ سگهي. ٻڌو اٿم تہ ڪو ترخان سردار قنڌار وڃڻ لاءِ سنڀريو آهي. ان کي ڪنهن طرح روڪڻو آهي.“ آخوند نور محمد هاڻي فيصلي جي انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جلي رهي هئي، ڄڻ سنڌ جو روح سندس اکين ۾ ٻکڻ لڳو هو.

”اها خبر ڪنهن وڏي ترخان کي هيسائڻ سان پوندي تہ قنڌار کان ڪمڪ وٺڻ ڪير ويو آهي. اهو خط بہ هٿ ڪجي. جڏهن اهو خط هٿ اچي تہ . . . . “

”آءٌ حاضر آهيان . . .“ سنگهار هڪدم حامي ڀري.

”تہ پوءِ آءٌ سنگهار سان گڏيو ويندس.“ جانڻ پنهنجي پراڻي يار کي اڪيلو ڇڏڻ تي ٿي گهريو.

”ابا سنگهار، تون نہ وڃين ها تہ چڱو. تو کان ترخان هوشيار تہ گهڻو چرڪيل آهن. جڏهن کان ڪوڪلتاش کي چنيو اٿيئي، مون کي ڪيتريون دانهون مليون آهن. پر خير، هاڻ هيئن ڪج، جو ڪنهن طرح اها خبر هٿ ڪر تہ قندار ڪير تو وڃي، ۽ خط ڪنهن ڏي لکيل آهي. جي خط ئي ملي وڃي تہ پوءِ واه واه. پوءِ اهو خط کڻي آخوند صالح کي پهچائجو. تنهن کان پوءِ جيئن آخوند صالح چوي تيئن ڪجو. آءُ پاڻهي آخوند صالح سان صلاح ڪندس، پوءِ جيئن ڏٺي کي منظور هوندو، تيئن ڪنداسون.“

”اسين صبح جو ساجهر ٿي وڃي ڪو جتن ڪنداسون . . . چڱو هاڻ موڪلائي ڪانهي.“ سنگهار اٿي بيهي رهيو.

آخوند نور محمد بہ اٿي بيهي رهيو، ۽ سنگهار جي اکين ۾ نهاريندي چيائين: ”ڏٺي ساٿي ٿيندءِ . . . ، ابا!“ الائي ڇو آخوند نور محمد کي ائين لڳو ڄڻ هو سنگهار کي آخري ڀيرو ڏسي رهو هو. هن بي اختيار ٿي کڻي سنگهار کي ڀاڪر پاتو. جذبات کان هن جو آواز ڳرو ٿي پيو هو، ۽ سنگهار فقط ايترا لفظ ٻڌا: ”جيئي سنڌ!“ ”جيئي سنڌ!“ جانڻ ۽ سنگهار گڏجي چيو، ۽ ٻاهر نڪري آيا.

هنن جا گهوڙا مسجد جي پٺئين پاسي ڦتل مندر ۾ ٻڌل هئا. سنگهار پنهنجي گهوڙي جو توبرو لاهي، هني هيٺيان هٽي، گهوڙي کي لغام چاڙهي سواريءَ لاءِ لانگ ورائي. جانڻ بہ سوار ٿي گهوڙي کي اڙي هنئي. ٻنهي جي دلين تي گذريل واردات، هلندڙ حالتن ۽ ايندڙ وقت جو غبار هو، ۽ گهوڙن جي رفتار تي هنن جا خيال هنن کان بہ اڳ ۾ ڊوڙڻ لڳا. هنن اڳيان جيڪو

آدرش هو، تنهن هنن جي خيالن ۾ هڪجهڙائي ڳوڙهي پيدا ڪري وڌي، ۽ هو ٻيئي پنهنجي پنهنجي زندگيءَ تي سوچڻ لڳا.

4

جانڻ جو راڄ صدين کان دڙي ۽ ٻني جي وچ ۾ وسيل هو. گهٽو ٽٽو سڀ هَرَ هاري هئا يا مالوند ۽ پورهيت. پنهنجا کير مکڻ، پنهنجي اُن پنهنجي ڏاس، پنهنجي کٽڪ پنهنجي ڪپهه، هنن کي خدا جو ڏنو سيڪجهه هو. ڪاٺي پيي، ونجهه وٽيون، ملهون، ٻيلهاڙا وڙهي، وري وچي هر چونڀءَ جي پر جهليندا هئا. زالون به سگهڙ . . . . . پنهنجو سٽ پاڻ ڪتين، پنهنجي ڏاس مان کرزينون پاڻ ئي ٺاهين، پنهنجي اُن مان کٿا ۽ لوئيون ٺاهين. اَن پيهي، گهر هاج لاهي، پاڙي جو زالون ائٹ ۽ چرخا ڪٺي، ڪنهن هڪڙي گهر اچي گڏ ٿينديون هيون، ۽ پوءِ ائٹ به پيو هلندو هو، ۽ رهاڻ به پيئي رڙهندي هئي. جهان جي نه هنئيءَ ۾ نه ڪنئيءَ ۾؛ جيڪڏهن ڏک سور هئن، تڏهن به پنهنجي راڄ جا. ڪٿائون ڪهاٽيون به پنهنجيون، پنهنجي مال جون، پنهنجي کير پٽن جون، پنهنجي نياٽين سياٽين جون، پنهنجي ٻنين جون، فصلن جون، ڳائي ماهي ڦرن ٽَڪرن جون. ڪين جي ڪا ڳٽتي ۽ اونَ هئي ته بس اجهو اها ته ڳوٺ مان چار ڪڏهن ڇهه مڙس اوچتو وچي ڪنهن لشڪر سان شامل ٿيندا هئا. جڏهن سومرا هوندا هئا ته سومرن جي سينا ۾، جي سما هئا ته سمن جي ڪاهوڙين سان. ڪي ورندا هئا ته سون سان خرزينون پري ايندا هئا، پَٽ ۽ ريشم جا ٽاڪيا، ڪنجهي جا وٽا، ٿامي جا ٿالهه ۽ ٿالهيون، چاندي مڙهيل جتيون ۽ هنا، پرت پريل ٽَل ۽ جهُلون . . . . ۽ پنهنجن سنگتين جي سورهيائين دلاورين جون ڪهاٽيون. اهي جهانگي مانجهي جوان چڻ ته ڳوٺ جو نت نئون داستان هئا؛ هنن بابت نينهن ۽ برهه جون ڳالهيون ڪٿيون هيون ۽ تهه سياري ۾ سوڙين ۾ برڙجي، پوڙهيون پڪيون، جوانن ۽ جوانڙين کي اهي نينهن جا داستان وَر وَر ڪري ٻڌائينديون هيون، ۽ جوان اهي ئي داستان ٻڌي وڃي لشڪرن ۾ شامل ٿيندا هئا، ۽ جوانڙيون اهڙن ئي جوانن جا ويهي اوسيئڙا ڪنديون هيون.

پر جڏهن کان قنڌاري، مڪڙن جيان سنڌ تي وريا هئا، تڏهن کان چڻ انهن داستانن جي ڪا ڪَڙي وچائجي ويئي هئي. قصا ڪهاٽيون ۽ داستان اُتي ئي بيهي رهيا، اڳتي وڌي نه سگهيا. انهن جي اڳ جي خبر هئي، پر پڇاريءَ جي ڪنهن کي خبر نه هئي. پوڙهيون پڪيون هاڻ فقط پراٹا قصا، پراٹيون

ڪٿائون ڪٽنديون هيون، ۽ پوءِ ڇڻ ٽوڪ هٽي چونديون هيون ته هاڻ اهڙا مانجهي مڙس ڪٿي؟ اهي قصا ڪهاڻيون به ڪتنديون ٿي ويون، زندگي هلندي رهي. فقط پورهئي تائين محدود رهجي ويئي. ظاهر ته ڪنهن کي سمجهه ۾ ڪونه ٿي آيو ته چو زندگيءَ جي ڪهاڻين جي ڌارا روڪجي ويئي هئي، چو زندگي مائي ٿي، ڪني ٿيندي ٿي ويئي. مڙسن جي منهن ۾ سرهائي چو نه هئي؟ اوسيئڙن ڪيڻ جهڙا جوان چو نه هئا؟ پر هنن کي هڪ ڳالهه ضرور اهڃاڻ طور ياد ٿي آئي. اڳي سنڌ ۾ قنڌاري ڪونه هئا: پنهنجا هئا، ڌاريان، پراوا، اوپرا ڪي به نه هئا، ۽ هاڻ سنڌ ۾ جتي ڪٿي قنڌاري هئا، جن پاڻ کي ڪڏهن ارغون ته ڪڏهن ترخان ٿي سڏايو، ۽ هنن جي ڪري قنڌار جي رستي ڪان، يا ملتان جي رستي ڪان ڪڏهن ايراني ٿي آيا ته ڪڏهن توراني، ڪڏهن تيموري ته ڪڏهن مغل، ڪڏهن عراقي ته ڪڏهن شيرازي. ڪي مولوي بنجي ٿي آيا ته ڪي مسجدن جا پيش امام، ڪي سوداگر بنجي ٿي آيا ته ڪي سوديباز، ڪي لشڪري هئا ته ڪي هزاري ۽ پنج هزاري. هنن مان هر ڪنهن ترخانن ۽ ارغون سردارن سان پنهنجي مٽي مائٽي ٿي ڏيکاري، ڪي ماما ته ڪي چاچا، ڪي چاچي جا پٽ ته ڪي مامي جا، جنهن به فارسي ٿي ڳالهائي سو سرڪار جو مائٽ هو!

نئين سرڪار جي سائي ۾ جانڻ جو راڄ به ٻين پورهيتن سان ماڪوڙين وانگر پورهيو ڪندو رهيو. راڄ جي وڏڙن کي ڪنهن ڪن ڦوڪ ڏيئي ڇڏي ته جوانن کي گهر کان ٻاهر نه ڪيڍندا ته حياتي ائين ئي ٻنان ڪنهن ٻاهه ٻرڻ جي گذري ويندي. ٻيڏن به اها ڳالهه ڪٽي ڳنڍ ٻڌي هئي. جوانن کي ٻاهر جي هوا ڪان روڪڻ ڪاڻ، اجا مڇن جي ساوڪ ٿي نڪتين ته ڪين پرڻائي ٿي ڇڏيائون، ۽ ننڍا نيٽا جوانڙا پنهنجي ونين سان خوش، پنهنجي هَر پنهنجي ڪيڙ ۾ جنبي ويندا هئا. پر جوانن جي منهن ۾ اها سرهائي نه هئي، جا هنن جي پنهنجي منهن ۾ جوانيءَ پيري هوندي هئي. هنن جي عمر جيئن جيئن گذرندي ويئي، تيئن تيئن سندن منهن وڏيڪ اَٽيا ۽ ٻُسا ٿيندا ويا، ۽ ٻيڏڙا ڪين چئي ڏيندا هئا ته: ”ابا، ڪو اهڙو واءُ وريو آهي، جو اوهان ۾ به اُها ڳالهه ئي ڪانهي، جا اسان ۾ هوندي هئي!“ هو ڪين سمجهائي به نٿي سگهيا، جيتوڻيڪ ڳالهه هميشه سندن چپن تائين اچي ويندي هئي.

پر رُت بدلي، ۽ وايو منڊل ۾ رت جي بوءِ پرجي ويئي. ڪٽڪن جا لابارا هئا. ڪرا اَن ڪان بنهه ڦاٿا ٿي. ڳوٺ جا سمورا مڙس اڇي ڪرن اڳيان بيٺا. جنهن جيتري بني ڪيڙي، اهو اوترو اَن ڪٽندو. پوڙهئي جي ورچ هئي، اَن جي ورچ ڪانهه هئي ــ ۽ داٿا هيڏانهن ڪي هوڏانهن. ساڳئي ابي ڏاڏي جو اولاد هئا. اَن جي داٽي تان ڪهڙيون لنيون ڪهاڙيون ڪٽبيون. لُهار ڪي، واڍي ڪي، رازي ڪي، ۽ مسيت جي مُلي ڪي وَٽ ڏيئي، باقي اَن ڳوٺ وارا پنهنجي پنهنجي ورچ آهر گهر ڪٽي ويندا هئا. هيلوڪو فصل ٻه پل پلان جهڙو ٿيو هو. هاڪ پئي پيئي راڄن ۾. پوڙها پيرسن پاڻ ۾ چرچا گهڻا ڪري رهيا هئا ته پريان متيءَ جو هڪ واچوڙو هنن ڏانهن وڌندو آيو. واچوڙي ۾ گهوڙن جي سُنبن جو آواز هو، چڻ ڪو لشڪر چڙهندو ٿي آيو. جن پيرسنن جنگين وارا ڏينهن ڏٺا هئا، تن انهن سنبن جي آواز مان ئي سڃاتو ته هي ڪي ويري وريا آهن. ڪين اها اُٽڻ وٺي ويئي ته نندو رت آهي، جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه تان بحثا بحثي ٿي ته رتوڇاڻ ضرور ٿيندي. ان ڪري نندين نيٽن کي وڏڙن اها هدايت ڪري ڇڏي ته ڪير ٻه هجي، هنن مان ڪو سوال جواب نه ڪري پاڻيهي وڏا ڳالهائيندا.

اڃا هنن کي اها صلاح مس ڏني، ته پهريون سوار ڪين نظر آيو. ترخان پري کان ئي پڌرو. هن جي پويان پنجاهي کن پيا ٻه ترخان هئا. هو همراهه وڏي اڇي ڪرن اڳيان لٿو، ۽ فارسي ۾ ڪجهه چيائين.

”اسين اها ٻولي ڪانه ڄاڻون، جوان! سنڌي ڳالهاءِ ته سمجهون!“ هڪڙي ٻيڏڙي چيو.

سپاهين مان هڪڙو چٽو وڏي اڳيان آيو، ۽ گهڙي لاءِ هو پنهنجي سردار سان ڪجهه ڳالهائيندو رهيو، ۽ پوءِ هنن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”هي زمينون امير ڪوڪلتاش ارغون جون آهن، انهن جي پيدائش ٻه هن جي آهي، اسين اها کڻڻ آيا آهيون.“

ههڙي ڳالهه نه ٻُڌي نه سُٽي، نه ٿي، نه ٿيندي. هي ڪهڙو واءَ وريو هو جو ماڻهن جو داٿو پاڻي ٻه محفوظ ڪونه هو. هڪڙي پيرسن چڻ ڳالهه نه

سمجهندي چيو: ”ابا، اسين هتي ايامن کان ويٺل آهيون: ابي ڏاڏي هتان جا آهيون. اسان کي ته سڏ ئي ڪانهي ته هي ٻنيون ڪي ٻئي ڪنهن جون آهن.“

”هي زمينون اصل ۾ سمن جون هيون. سمن کان حڪومت اسان ورتي آهي، ۽ ان زمينن جا مالڪ سما ڪجھ لڏي ويا آهن. ان ڪري حضور جن هيءُ سڄي جاگير امير ڪوڪلتاش کي عنايت ڪئي آهي.“ سپاهيءَ چيو.

”ابا، الله ڪريو. هي ٻنيون سمن جون وري ڪٿان آيون؟ هنن ٻنين جي نه ڪا اڳي ڪنهن اسان کان ڳُهر ڪئي آهي، نه ڪو گهرندو به. اسان جي ابن ڏاڏن هنن زمينن کي ڪِيٽون ڏيئي، جهنگ صاف ڪري سنئون پٽ ڪيو. اسان جي وڏڙن هتي هر ڪيڙيا، پوکون پوکيون؛ تُهان پوءِ اسان انهن کي پنهنجو رت ست ڏنو، ۽ هاڻ اسان جو هي اولاد پيو انهن کي سنڀالي. هر ڪيڙيون اسين، ٻني ڪنهن ٻئي جي، سا ڳالهه ڪيئن ٺهندي؟“ ٻيڏڙي چڻ ڪچهري مچائڻ واري ڍنگ ۾ چيو.

سپاهي وري پنهنجي سردار سان پڻ پڻ ۾ لڳي ويو، ۽ پوءِ سڌو ٿي چيائين، ”سرڪار اوهان جي حقن تي ويچار ڪندي. پر هيءَ زمين امير ڪوڪلتاش جي جاگير آهي، سو پيدائش مان اَڌ اُن جو آهي. باقي اڌ مان به اڌ اوهان جو، اڌ سرڪار جو!“

ڳوٺ جي ماڻهن ۾ چوٻول ٿي ويو. نوجوانن جي ڪلهن ۾ چڻ ته چڪي پوندي ٿي ويئي. سندن هٿن ۾ ڪنهن بانٺي گهوٻاٽي ڪٽڻ لاءِ گهه ٿيڻ لڳي. پر ٻيڏڙن ڪين اکين ئي اکين ۾ ميڙون منٿون ڪيون، ان ڪري لاچار هو چپ ڪري بيٺا رهيا. سندن نظرون سپاهين ۾ ڪتل هيون. هو اهوئي سوچي رهيا هئا: مڙس مڙس جو مٽ آهي؛ اهڙا هي ڪهڙا آسمان تان لهي آيا آهن، جو ائين زوري اسان جو اَن ڪٽي ويندا.

ٻيڏڙا پنهنجي پاڻ ۾ چڻ پڻ ۾ لڳي ويا. هو ايترو سمجهي ويا ته سپاهي جنهن مقصد لاءِ آيا هئا، تنهن کي پوري ڪرڻ بنان رهندا ڪونه، ۽ پوءِ نندين نيٽڻ کي ڪيترو جهلبو. آخر هڪڙي پيرسن سپاهيءَ کي سڏ ڪندي چيو: ”ابا، اها

ڳالھ ائين ڪانہ نبرندي. اوھين پري ڪان پنڌ ڪري پيا ٿا ڏسجو. لھو، چاندو پاٽي ڪريو. ٿڪ پيو. ڳالھ ڳالھ سان ڇٽندي. پوءِ بہ اَن اھو پيو آھي، پڇي ڪونہ ٿو وڃي!“

سپاھيءَ سمجھيو تہ ڳوٺ جا ماڻھو ڊڄي ويا آھن. ھو واقعي وڏي منزل ھٽي آيا ھئا: ھھڙي صلاح لاءِ جڻ اڳيئي آتا ھئا. ھن پنھنجي سردار کي فارسيءَ ۾ اھا ڳالھ سمجھائي. اَن کٽي وڃڻ لاءِ ڪين ڍڳي ڳاڏين جي ۽ وھٽن جي بہ ضرورت ھئي، سي بہ تہ ڳوٺ وارن ڪان ئي تہ وٺڻا ھئن. ان ڪري سياست ڪان ڪم وٺڻ بھتر ھو. اھا صلاح ڪري ھو لھي پيا، ۽ اتي ئي تنبو ھڻڻ کي لڳي ويا. ڀيڙن گھرن ڏانھن ماڻھو ڊوڙايا تہ ڳوٺان ماني نھرائي ڪٽائي اچن. مھمان نوازي تہ ھنن جو مَرڪ ھو. متان ڏاريان ائين سمجھن تہ ٻيلي سنڌين وٽ وياسون تہ مانيءَ جي صلاح بہ ڪانہ ھنيائون.

ديڳيون چڙھي ويون، ڦندرون ڪسجڻ لڳيون، ۽ ڳوٺ جون زائفائون توبين تي ڍڳڙن متان ڍڳڙ لاھڻ ويھي رھيون. پوڙھا مڙس مھمانن کي ماني کارائڻ کي لڳي ويا، پر ڳوٺ جا جوان جڻ اڄ خود پنھنجي وڏڙن ڪان باغي ٿي پيا ھئا، سيني مان جانڻ جي پٽ عمر ڪان ويٺو ئي نٿي ٿيو. عمر کي ڳوٺ ۾ ھونئن ئي اربيلو بيپرواھ سڏيندا ھئا. ڪنھن کي وٽ ئي نہ ڏيندو ھو. وڏن جي تہ ڇوڻ ۾ ئي ڪونہ ھو. خود جانڻ بہ ڪيس ڪونہ جھليندو ھو. چاچھنس نبو تہ ڪليو ڪلايو چوندو وتندو ھو تہ ”ادا، جڏھن ڪان ڇورو ھٿ ٿي پيرا شھر گھمي آيو آھي، اصل وڻ گھوڙو ٻڌڻ ٿتو ڏئي. رڳو سنڌ سنڌ ڪري منجھي پيو آھي ـــ سنڌي ھيئن، سنڌي ھونئن، جڻ سنڌ جو ڪاڄ مٿس جھُلي پيو آھي!“

اڄ بہ عمر اڪ ھٽي، پنھنجن ساٿين جيڏن کي ونجھ وٺيءَ واري پٽ تي ڳڏ ٿيڻ جي نِيند ڏني. ھڪڙو ھڪڙو ٿي، وڏڙن جي نظر ڳسائيندو، ڪسڪندو ويو. جڏھن ويھارو مڙسن جو ڳڏ ٿيو، تڏھن عمر چيو: ”آءٌ اوھان کي اڳي ئي چوندو ھوس تہ ھي ڏاريون نانگ ڪڏھن نہ ڪڏھن اسان کي بہ ڏنگيندو. ھاڻ تہ پنھنجي ڪنين ٻڌوَ، پنھنجي اکيئن ڏٺو ـ ھاڻ ڇا صلاح آھي؟“

”جيڪا صلاح سڄي سنگت جي، پر وڏا ڇا چوندا؟“

”وڏا اھوئي چوندا جيڪي ترخانن کي چيائون. ھينئر اڌ ڏيڻ تي راضي ٿيندا، سپاٽي ھو ٽي پٽيون ڪٽي ويندا، ۽ پرينھن . . . پرينھن اسان جي اکيان اڳيان اسان جي ننگن کي ڪاھي ويندا، انھن جي ٻہ ٻٽئي ٿيندي ويرم ڪانہ لڳندي!“ عمر جي اکرن مان جنسي باھہ جا اُلا نڪري، سيني کي ساڙڻ لڳا.

”ڌرتي اسان جي، پورھيو اسان جو، اَن اپايون اسان ۽ ڪٽي وڃن ڌاريان، ان کان بڏي مرڻ ڀلو،“ ھڪ ٻئي جوان خفي ٿيندي چيو.

”سچ پچ جي اچ ماٺ ڪري ويھي رھياسون تہ ھر لاباري مھل، پرائي مال تي ٽوپي نراڙ تي، ترخان اچي سيڪجھہ ٻُھاري ويندا.“ ھڪڙي ٻئي ھمراھہ چيو، جنھن کي اجا مُڇن جي ساوڪ مس آئي ھئي.

”۽ پوءِ . . . . پوءِ وارو ايندو مال جو، وھٽن جو. جيڪا ڳنئون مينھن پسند آين، سا ٿيندي سرڪاري مال . . . . “ عمر کان صبر ڪيو تٽي ٿيو. ھو اجا ڪجھہ چوڻ تي ھو، پر ڪجھہ سوچي چپ ٿي ويو.

”ھي تہ ”مُئو پر، پٽجي ھيل“ واري ڳالھہ ٿي ـــ چي سما ھتان لڏي ڪچ ھليا ويا، ان ڪري ھيءَ زمين سرڪار جاگير ڪري ڪنھن کي ڏني آھي؛ ۽ اسان جي وڏڙن جا ھڏا، جي پورھيو ڪندي ڪندي ھن ڌرتيءَ ۾ ڳڏجي مسجي ويا آھن، ڪيٽون ڏيندي، ھر ھلائيندي، ڳُڏون ڪڍندي، آرھڙن سيارن ۾ جو اسان پنھنجو رت ست ھن ڌرتيءَ کي ڏنو، سو ڪنھن کي ياد ئي ڪونہ ٿو پوي!“ ھڪڙي جوان ڇڻ شڪايت پيش ڪندي چيو.

”ٻيلي ڳالھہ ٻڌي اٿو؛ مڙس اھي جي پنھنجي لڄن تان گھورجي وڃن. ھيءَ ڌرتي اسان جي لڄ آھي. اسان جي جيجل ماءُ آھي، جيسين منھنجي سريءَ ۾ ساھہ آھي، تيسين تہ ڪو ترخان ھجي ڪٽي ترخان جو بابو ھجي، ان داٽي ۾ ھٿ ڪونہ وجھندو. اوھين جي مون سان ساٿ نہ ڏيندا تہ آءُ اڪيلو بہ ھنن سان وڙھڻ کان نہ مڙندس!“ عمر پنھنجو فيصلو ڪندي چيو.

جوانن ۾ چوڀول پئجي ويو. ”اسين سڀ ساٿ آهيون. اَن اسان جي لاش تان لنگهي ڪٽندا!“

”تہ پوءِ اچو تہ يڪو نبيرو ڪريون، يا هو اسان ڪي ماري اَن ڪٽي وڃن يا اسان جون ڪهاڙيون هنن جي رت سان رڱجي سراڻ چڙهنديون!“ عمر اٿندي چيو.

سيڪو پنهنجي گهران وڃي ڪهاڙي کڻي آيو. زالن جو پنهجي پٽن، پائرن ۽ گهوٽن کي ڪهاڙيون کڻندو ڏٺو، تڏهن سندن من بہ ڳائون مائون ٿيڻ لڳا. يا الاهي خير، هي ويٺي ويٺي نينگرن کي ڇا ٿيو؟ هي ڪهاڙيون ڇا لاءِ؟ هو پلئہ کڻي ڌڻي در ٻاڏائڻ لڳيون. ڌڻي منهنجا، پنهنجي رسول جي صدقي هنن کي هر ويريءَ کان بچائج! هنن الائي ڪيتريون باسون باسيون. الائي ڪيترا سوڻ آسون ڪيا، رڳو ان لاءِ تہ نينگر صحيح سلامت موٽي اچن.

جڏهن ترخان ماني ڪائي واندا ٿيا، تڏهن سندي ڳالهائيندڙ سپاهيءَ ڪُراڙن کي چيو تہ اَن ڪٽي وڃڻ لاءِ گاڏيون بہ هنن کي ڏيڻيون پونديون؛ ۽ هنن اهو بہ فيصلو ڪيو هو تہ ٽن پتين بدران رڳو اڌ ان ڪٽي ويندا جو هارپ جو حق جتي ڪٿي اڌ حصو هو. پير مردن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هن انڌير جو هنن وٽ سواءِ صبر جي ڪوبہ جواب نہ هو. جڏهن سپاهي ان جي ڪرن ڏانهن وڌيا، تڏهن هنن ويهارو مڙسن کي ڪهاڙين سان اڳي ئي اتي بيٺل ڏٺو، جن هنن کي اهڙن نظرن سان ڏٺو، جن ۾ هاڻ ڪابہ مهمان نوازي نہ هئي.

پير مرد بہ پنهنجي نينگرن کي ڪهاڙي سان ڏٺو تہ هو بہ حيران ٿي ويا. جاڻ پٽ کان پڇيو، ”ابا عمر، هي ڇا آهي؟“

”بابا، اسان جي جيئري جي ترخان اَن ڪٽي وڃن تہ اهڙي حياتي تي حيف آهي!“

جاڻ ۽ ٻيا بہ منجهي ٻيهي رهيا. ڳالهہ جوانن جي سچي هئي. ڪو وقت هو جو هنن بہ ترخانن سان چوٽون کاڌيون هيون. وهي ڇري چوندا آهن تہ هٿ تہ ڇمار ڇري ٿي پئي هئي. هنن کي منجهيل ڏسي، سنڌي ڳالهائيندڙ سپاهيءَ چيو،

”اجائي رتو ڇاڻ ٽيندي مڙي ويو!“ هن آهستي چيو، پر سندس لفظن جو دڙڪو ڪنهن ڪان ڪجهو نہ هو.

اوچتو سردار پنهنجي ترار اُڀي ڪندي، گهوڙي کي اڙي هنئي. هوڏانهن ڪهاڙيون اُڀيون ٿي پنهنجا نشانا ڳولڻ لڳيون. پيرسنن مان هڪ ٻہ تہ اڳ ۾ هجڻ ڪري پهرين وارن ۾ اچي ڏڪجي ڪِري پيا. ٻين هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، ٻيو ڪجهہ نظر نہ آين تہ ٿنبن جا ڪلا، ۽ سڪل ٻاڻا ڪٽي ورتا ۽ پنهنجن ٻچن سان گڏ وڙهڻ ٻيهي رهيا. راڙو راڙ مچي ويئي. گهوڙن جي هڻڪار، ترارين ۽ ڪهاڙين جي ٽڪرائڻ جي آوازن، ترخانن جي رڙين، ۽ ڳوٺاڻن جي هڪلن اهڙو هنگامو پيدا ڪيو، جنهن جا پڙاڏا دور دور پهچڻ لڳا. عمر جي ڪهاڙي ٻاهہ جي جيڀ وانگر ترخانن تي ڪڙڪڻ لڳي. جوانن ڪهاڙيون ائين ٿي هلايون، ڄڻ ڪهاڙين ۾ ساهہ پئجي ويو، ۽ باز وانگر هڪڙي شڪار کي ڏڪ هڻندي، ٻئي تائين ٿي پهتيون. جانڻ وٽ ڪوبہ هٿيار ڪونہ هو. هڪڙي ترخان جو وار بچائي، هن ڪٽي چيلهہ ۾ هٿ وڌس، ۽ پوءِ ڪيس ٻنهي هٿن ۾ ڪٽي، وٺي ٻين ترخانن جي وچ ۾ اچلايائين. ترخان جي ترار هيٺ ڪري پئي، سا جيئن نِئڙي ٿي کنيائين، تہ ٻئي هڪڙي ترخان جي ترار سندس ڏورو ڪپي ويئي. سور ڪان هو وري اُيو ٿي ويو. ان ترخان وري مٿس وار ڪيو، پر هن جي ٻانهن مٿي رهجي ويئي. هڪڙي سنڌيءَ جي ڪهاڙي سندس چيلهہ ڪپي ويئي، ۽ هو رنبي ڪري منهن پر زمين ۾ گڏجي ويو. جانڻ جهٽ هڻي سندس ترار کسي ورتي، ۽ پاسي ۾ هڪ ترخان جي پٺ ۾ لنگهائي ڏني. ترخان اهڙي ڪيڪ ڪئي، جو خود جانڻ جا وار اُڀا ٿي ويا. هن ترار ڇڪي ڪڍي تہ ترار سان گڏ ترخان بہ متائنس ڪِريو. ٻي ٻانهن ڏکيل هجڻ ڪري هو پاڻ سنڀالي نہ سگهيو، ۽ آنڊجي ڪِري پيو. جوانن مان عمر ۽ سندس ٻہ ساٿي سردار ڏانهن وڌيا، پر سردار جي چوڌاري ترخانن اهڙو گهيرو ٺاهيو هو، جو جيڪڏهن هو اڳيان وڌي بچاءِ ترخان تي وار ڪرڻ جي گهوڙي جي پٺ تي وار ڪيو. گهوڙي کي ڏڪ لڳو تہ اڳيون ٻئي ٽنگون مٿي ڪٽي پوين ٽنگن پر ويهي رهيو، وري اٿڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. گهيري کي ٽوڙڻ لاءِ اهو وجهہ ڪافي هو. عمر ۽ ٻہ ٻيا همراهہ گهيري جي وچ ۾ پهچي ويا. عمر جي ڪهاڙي سردار جي ٻانهن ڪلهي وٽان

ڪپي ويئي. سردار ڪريو، ته ترخانن ۾ ٿاڪوڙو پئجي ويو. ۽ وار ڪندا، پوئتي هٽڻ لڳا. پڇڻ ۾ پيا ته ڪنڌ ورائي پويان ڪونه نهاريائون.

زالن جو، هاهوڪار ۽ رڙيون ڪوڪون ٻُڌيون، سي پيرين اُگهاڙيون ڪرن ڏانهن ڀڄيون. اتي پهچي جيڪي ڏٺائون، تنهن هنن جي هنيانءَ ۾ چڪ وجهي ڇڏيو. ۽ سيڪا پنهنجي پاءُ يا مڙس کي ڪريلن ۽ ڏڪيلن ۾ ڳولڻ ۾ لڳي ويئي. ٿي پيرسن، ۽ ٻه جوان سنڌين جا اُفٽ مري پيا هئا. پنج ڇهه ڏڪجي پيا هئا. عمر کي جنهن تي ڏنو، تنهن ٿي سمجهيو ته هو ڪو سچو ڏڪيو پيو هو، پر هن کي رڳو ڪلهي وٽ هڪ ترار جو ڏڪ لڳل هو. باقي ٻين جي رت هن جا ڪپڙا رت ورنا ڪري ڇڏيا هئا. ترخانن مان نَو ڄڻا ته مئا پيا هئا، ڇهه ڄڻا اهڙا ڏڪيل هئا، جو بچڻ جو آسرو ڪونه هو. ٽي چار ڄڻا پنهنجن ڏڪن کان ڪنجهندا ڪرڪندا نظر آين. انهن مان هڪڙي جي ٽنگ ستر وٽان ڪپجي ويئي هئي. اهو سنڌي ڳالهائيندڙ ترخان هو.

جوان ڊوڙي گهرن مان کٽون ۽ تڏا کڻي آيا، ۽ لاشن ۽ ڦٽيلن کي گهر پهچائڻ لڳا. سيني جي اکين ۾ هڪ عجيب چمڪ هئي، جنهن سندن منهن تي سورهيه پڻي کان سرشار هيون. ڪي البت اهو سوچي رهيا هئا ته هيل ته ان جا ڪرا بچي ويا، پر آئيندي ڇا ٿيندو؟ ڪوڪلتاش کي اهو نياپو مليو ته ساندي وانگر ڳاڙهو ٿي ويندو ۽ بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ڪاهي ايندو. ڦٽيلن کي گهر پهچائي، وري جوانن ٻه پاڻ ۾ سس پس ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ پنهنجي واهڻ کي راتاهي کان بچائڻ جون رٿون رٿڻ ويهي رهيا. ڳوٺ ڏانهن ايندڙ رستن تي پهري ڏيڻ جون صلاحون ڪنديء هنن عمر جي هڪ رٿ تي عمل ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ان رستي کي هيٺان ئي هيٺان سرنگهه وانگر کوٽيء مٿان وري ٻُهه ۽ ڪک اهڙي طرح سانداري ڇڏيائون، جو پريان ڪنهن کي ٻه شڪ نه پوي ته انهن ڪکن هيٺان ڪي کاهيون کوٽيل هيون.

جانڻ جي چوڻ تي ڳوٺ جا پيرمرد به هاڻ صلح بدران پنهنجين زمينن ۽ پنهنجي آبروءَ لاءِ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويا. جانڻ ته ترخانن سان جهيڙي چڪو هو، تنهن ڪري پڪ هئي ته ڪوڪلتاش حملو ضرور ڪندو. هن ويجهيءَ چڪ ۾ پنهنجن سمورن سنگتين ڪي چوائي موڪليو ته سڄٽپي ڏيکارڻ جو وقت اچي ويو آهي، ۽ جنهن ڪي واهر ڪرڻي هجي سو هليو اچي. ٿورن ڏينهن ۾ هي ننڍڙو ڳوٺڙو چڱي موچاري چانوڻي بڻجي ويو. ماڻهن ۾ هاڻ ڊپ ۽ هراس بدران ايمان ۽ گهمنڊ موٽي آيو هو. رات جو پهري وقت همراهه ڪچهريون ڪندي، ترخانن سان ڪاڏل چوٽن جون ڪهاڻيون ڪٽي ويهندا هئا. چار پهر گذارڻ لاءِ سنڌ جي سورهين بابت نڙ بيت، ڳجهارتون ۽ پروليون سر ڪرڻ ويهي رهندا هئا؛ پوءِ جڏهن فجر جي بانگ ايندي هئي؛ تڏهن سيڪو ڪلمو پري مسجد جو رخ ڪندو هو. پنهنجي وڏڙن جون ڳالهيون ٻڌي، ننڍن جوانن جا حوصلا جيئن پوءِ تيئن وڌندا ويا. هو روز اٿسٽا ٿاهيندا هئا، مورچن تي ويهي دشمن جو انتظار ڪندا هئا، ماڻهو ٻيلهاڙا وڙهندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن دشمن جي حملي جا سانگ ڪري، پنهنجي رٿائن جي اوٽاين ڪي ظاهر ڪندا هئا.

زائفائون پنهنجي مُنهن سُنهن جوانن ۽ وڏڙن جون چوبوليون ٻڌي پنهنجا اٿسٽا ٿاهينديون هيون پٽارين ڪي ڏهي، منڊيون ڪٽي، ٻه ٻه چار گڏجي ڏڌ ولوڙڻ ويهنديون هيون ته بجاءِ سئيءَ يا سيبي، يا سگهن ۽ مٽن مائيٽن جي ڳالهين جي، پنهنجي مڙسالن جي سورهيائين جون ڳالهيون ڪٽنديون هيون. ڏڌ مکڻ کان واندڪائيءَ کان پوءِ، هو هٿيارن ڪي هٿ مهٽ ڪرڻ ويهي رهنديون هيون. ڪهاڙين، ترارين ۽ ڀالن جون ساراهون هلنديون هيون، ڳنن جي ڇٽن، ۽ ڦارن جي تجلين جون ڪهاڻيون ڳائبيون هيون.

پر دشمن هنن کان وڌيڪ حرفتي هو. ٽي مهينا گذري ويا پر ڪوڪلتاش جا ماڻهو ڇڻ ته آيا ئي ڪونه هئا. سنڌس سپاهي، جيڪي ڏڪجي ويا هئا، سي ٻه چڱا ڀلا ٽي، معافيون گهري روانا ٿي ويا. ڪن جوانن جو خيال هو ته ڪين واس وجڻ جي موڪل ئي نه ڏجي، پر وڏڙن ان ڪي سنڌي سورهين جي شان وٽان نه سمجهي، ڪين ڪير مکڻ ڪارائي، رضا خوشيءَ

سان موڪل ڏني ته وڃي پنهنجن ٻچن ٻيڙا تين. هنن به وڃي ڪوڪلتاش کي ڳوٺ وارن جي تيارن ۽ پري پري کان آيل سنڌي سرويچن جون خبرون ڏنيون هيون. ايترو وقت جو گذري ويو ته ڳوٺ جي ماڻهن کي پڪ ٿيندي ويئي ته ترخانن شايد پنهنجي غلطي محسوس ڪئي هوندي، يا سرڪار به ڪين اهڙي ظلم تي لعنت ملامت ڪئي هوندي، ان ڪري ترخان وري ڳوٺ جو رخ نه ڪندا. هنن جون چونڪيون ۽ پهريداريون هري هري ئي سست پونديون ويون. ٻاهريان يار دوست ساٿي سڄڻ به موڪلائي وڃڻ لڳا، ۽ ڳوٺڙو وري اَمن ۽ سڪون جي حياتي گذارڻ ۾ پنهنجي پورهئي ۾ مست رهڻ لڳو.

محرم جي ڏهين تاريخ هئي، ڳوٺ جي ماڻهن مان اڌ کان مٿي ماڻهو روزائتا هئا. نٿي مان هڪ وڏو مولوي وعظ ڪرڻ لاءِ گهرايو هئائون. سانجهي ٻانگ کان ٿورو اڳ، ماڻهو هري هري ٿي مسجد ۾ گڏ ٿيڻ لڳا. جن جوانن کي چونڪين ۽ مورچن تي رهڻو هو سي به اڄ نٿي جي مولوي صاحب جو وعظ ٻڌڻ ڪاڻ مسجد ڏانهن رڙهي آيا هئا. سج جو آخري ڪِرڻو، روزائتن جي منهن تي شڪراني جو پاڇو وجهندي مسجد جي گنبدن کان گهڻو دور، سنڌ ساگر ۾ سمائجي ويو، ۽ دينو ٻانگي پنهنجي پرسوز آواز ۾ ٻانگ شروع ڪئي "الله اڪبر، الله اڪبر، الله اڪبر، اشهد . . . . . . " اوچتو دينوءَ جو آواز روڪجي ويو ۽ گهڙيءَ ساهت کان پوءِ "لا الله" جي آواز جو سوز هڪ نئين معنیٰ سان سمورن ماڻهن تي ڇانئجي ويو، ۽ دينو چاڙهي جي ڏاڪڻ تان ٿڙندو ٿاٻڙندو اچي ڪن نمازين جي وچ ۾ ڪريو. هڪ تير سندس نڙگهٽ ۾ ڪتل هو، ۽ هن جو ساهه ٻانگ جا آخري حرف آلاپڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ان ساڳيءَ گهڙيءَ ۾ زالن ٻارن جون ڪيڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. گهوڙن جون هڻڪارون، هٿيارن جا شپڪا ۽ سوارن جون هڪلون، دز ۽ مٽيءَ جي غبار سان گڏجي، قيامت ۽ محشر جو غوغاءُ بنجي ويون. جوان هڪدم پنهنجن مورچن ڏانهن ڀڳا؛ ڪي پنهنجي گهرن ڏانهن ڊوڙيا؛ ۽ ڪي پيرسن اتي ئي سجدي ۾ ڪري ڏٽيءَ در ٻاڏائڻ لڳا. ڪنهن کي به پنهنجو هوش نه هو؛ پيرين اگهاڙا، هٿيارن بنا هر ڪو پنهنجي منزل ڏانهن وڌي ويو. پير ترخان

هيل ڪنهن ڳوٺ تي ڪاهه ڪرڻ بدران وڏيءَ جنگ لاءِ سَنبري آيا هئا. مسجد مان نڪرڻ تي ئي ماڻهن ڏٺو ته ترخان ماڪڙ وانگر ڳوٺ ۾ ڦهلجي ويا هئا، ۽ جيڪو تي سامهون آين، ان تي هڪ ئي وقت ۾ ڏهه ڏهه تراريون ۽ ڀالا ٽٽي تي پيا. جوان مورچن تي پهچڻ کان اڳ ڏڪجندا، ڦٽجندا، ڪرندا ويا. ڪن جوانن مڙسي ڪري ڪنهن نه ڪنهن ترخان کي گهوڙي تان لاهي، ڪو ڀالو ڪا ترار هٿ ڪري وڌي، ۽ ان طرح سان وڙهندي وڙهندي پنهنجن مورچن ڏانهن وڌڻ لڳا. پر ترخانن جي ڪُٽ خلق هزارن جي تعداد ۾ هئي. انهن سان وڙهي پوري پوڻ اڻ ٿيڻي هئي . . . . . ۽ پوءِ جڏهن ترخانن گهرن ۾ لوڙهن کي باهيون ڏيڻ شروع ڪيون، تڏهن سيني جون همتون جواب ڏئي ويون. پنهنجن ٻچن کي بچائڻ لاءِ هر ڪو پنهنجي پنهنجي گهر ڏانهن ڀڳو. هڪڙو ترخان گهوڙو ڊوڙائيندو وڏي چوندو ويو: ”سنڌيو، پنهنجي زائفائن ۽ ٻارن جي جان پياري اٿو ته پيش پئو . . . . . !“

جڏهن هاهوڙ ڍري ٿي، تڏهن امير ڪوڪلتاش اڳيان ويهارو کن جوان، ۽ ڳوٺ جا سمورا پيرسن ڪنڌ جهڪايو بيٺا هئا. ستر اَسي مڙس ته ترخانن جي قتل عام جو شڪار ٿي چڪا هئا. ڪوڪلتاش جي منهن تي عجيب مرڪ هئي. هن هڪڙي ترخان کي اشارو ڪيو. ترخان اڳيان وڏي سنڌيءَ ۾ چيو: ”اوهان جي ڳوٺ جو پريو مڙس ڪير آهي؟“

ڳوٺاڻن جون نظرون جاڻ کي ڳولڻ لڳيون. پر ميڙ ۾ جاڻ ڪون هو. پاڻ ۾ سس پس ڪندي هنن پيرسن حاجي خالقڏني کي ڪٽي اڳيان ڪيو.

”سو تون آهين هتان جو پريو مڙس؟“ ترخان چڻ ٺوڪ هٽندي چيو.

”ابا، جيڪا سيني جي صلاح، سا منهنجي. . . . . “ ترخان فارسيءَ ۾ امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو. ڪجهه دير کان پوءِ وري ڳوٺ وارن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”حضور جن اوهان جي اڳين سرڪشيءَ تي سخت ڪاوڙيل آهن، پر خدا جي خوف، ۽ حضور قبله مرزا باقي بيگ جي

رعيت پروري کي خيال ۾ رکي، هي فيصلو ڪيو ويو آهي ته يا ته اوهين سڀ هيءُ ڳوٺ ۽ زمينون خالي ڪري هتان هليا وڃو، يا هت رهي، حضور جن جي زمين تي هارين وانگر رهي، اڌ پيدائش جو سال بسال حضور جن کي ڀَتي پهچائي وڃو!“

ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو. جوانن مان ڪيترن چيو ته هو لڏي وڃڻ لاءِ تيار آهن، پر پيرسن ان تي راضي نه ٿيا. اباڻا ڪک ڇڏي ڀلا ڪٿي دربدر ٿبو! نيٺ صلاح بيٺي ته اڌ اَن ڏيڻ لاءِ راضي ٿجي. حاجي خالقڏني چيو: ”ابا، آهي ته انڌير، پر اسين اڌ اَن جو پهچائي ڏينداسون!“

سپاهي وري امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو، ۽ پوءِ وري چيائين: ”حضور جن اوهان جي جواب کان خوش ٿيا آهن، پر اڳين شورش جي عيوض، پنج ڪنواريون نينگريون حضور جن جي حرم لاءِ پيش ڪريو!“

هن اڃا پنهنجا لفظ ئي پورا مس ڪيا ته عمر لوهُ پائي ڪٽي ڀڪ وڌس. اهو سيڪجهه ايترو اوچتو ٿيو، جو ڪنهن کي به سمجهه ۾ نه آيو ته ٿيو ڇا. ترخان جي رنبي ڄڻ وري سيني کي هوش ۾ آڻي ڇڏيو. ترخان جي پنهنجي ترار سندس پيٽ جي آرپار لنگهي ويئي، ۽ هو اُتي ئي ڪُنل ڍڳي جيان مٿيءَ ۾ ليٽڙيون پائڻ لڳو. جيڏيءَ مهل عمر ترار ڇڪي ڪڍي ته ڏهه ٻالا سندس سيني جو گهيرو ڪري بيٺا هئا. عمر پنهنجي چوطرف نهاريندي، ترار ڦٽي ڪري ڇڏي.

گهڙي لاءِ ماٺ ٿي ويئي. ڪوڪلتاش جو منهن ڪاوڙ کان اودو ڪارو ٿي ويو، ۽ هو فارسيءَ ۾ گاريون ڏيڻ لڳو. هن جي حڪم تي عمر کي رسن سان چوڪنيو ڪٺي ٻڌائون. پوءِ هڪ ترخان اڳيان وڌي چيو: ”حضور جن اوهان تي رحم ڪائي، اوهان کي ڳوٺ ۾ رهڻ جي اجازت ڏني. هي ان جو بدلو ٿا ڏيو. هن ڪميٽي هاڻ حضور جي دل مان رحم جون پاڙون پٽي ڪڍي ڇڏيون آهن. هن کي سزا خود حضور جن تجويز ڪندا. اوهان لاءِ هي

حڪم آهي ته ڳوٺ ۾ جيڪو به اَن آهي، سو آڻي پيش ڪريو. مون کي حضور جن نوازش ڪري هن ڳوٺ جو عامل مقرر ڪيو آهي. آءٌ سو سپاهين سان هت چانوٽي هٽي رهندس. جيئن آءٌ اوهان سنڌين کي اطاعت ۽ فضيلت سيکاريان. ياد رکو، منهنجو نالو شهباز خان آهي، جنهن کان شيطان به پناهه گهرندو آهي. هاڻ وڃو، ڪرن ۾، گهرن ۾ پاندن ۾ جيڪو به اَن آهي، سو گاڏين تي لڏي حضور جن سان روانو ڪريو. جنهن به گهر ۾ ڪو هٿيار هجي، سو به چانوٽيءَ تي پهچايو ۽ ياد رکو، ڪنهن به ماڻهو ڪا سرڪشي ڪئي آهي، سرڪاري حڪم جي انحرافي ڪئي آهي، ته ان جي گهر جي سمورن ماڻهن، زالن ۽ ٻارن کي آءٌ ٽٽي جي بازارن ۾ نيلام ڪندس. وڃو، ڪتو! اڃا بيٺا آهيو؟“

هن جي اشاري تي ترخان سپاهين، ٻالن جي نوڪن سان گهرن ڏانهن وڃڻ جو اشارو ڏنو. سڀ ڪنڌ هيٺ ڪري پنهنجي پنهنجي گهر اڏانهن وڃڻ لڳا. عمر جا ڪي ساٿي سنگتي ڪجهه وقت بيٺا رهيا، پر ترارين ۽ ڀالن جي چوڪن هنن کي، به پنهنجي يار کي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو.

ڪيترا گهر سڙي ويا هئا. گهٽين مان لاشن ۽ ڦٽيل همراهن کي ڪٽندي ئي ڪين فجر ٿي ويئي. جانڻ ايترو ته ڏڪجي پيو جو پهرين ته سمجهيو ويو ته ڏٽيءَ در پرتو. سڄي رات مختلف گهرن مان دانهن، ڪوڪن ۽ رڙين جا آواز ايندا رهيا. اهڙي قيامت جهڙي رات ته هنن شاهه بيگ واري واردات پيري به ڪانه ڏٺي.

فجر نماز تي جڏهن نمازي آيا، تڏهن مسجد جي ٻاهران ڪوهه تي هنن جيڪي ڏٺو، تنهن سندن ڦٽن تي نسورو لوڻ ٻرڪي ڇڏيو. ڳوٺ جو شهزور جوان عمر ڪوهه ۾ اُبتو ٽنگيل هو. جڏهن ڪيس ڪوهه مان ڪڍيائون تڏهن هن ۾ اڃا ساهه باقي هو. پر هن جي بدن تي جتي ڪٿي ڏنين جا نشان هئا، جتان ڪچو گوشت سڙي نيرو ٿي ويو هو ۽ ڪٿان ڪٿان ان نيري رنگ مان رت جا ڦڙا ٻُرڪي ٻاهر ٿي نڪتا. جتي سندس اکيون هيون، اتي هينئر ڪچي گوشت جا به پوٺَ ٻاهر لڙڪي پيا هئا. هن کي مسجد جي هڪ

نُکَ تي سمهاري، حڪيم ڏانهن ماڻهو تي ڊوڙايائون، تڏهن هن پنهنجو ڏڪندڙ هٿ متي ڪٽي ڪين منع ڪئي: ۽ پوءِ هنن جي ڏسندي ڏسندي، عمر جي چپن مان ”جيئي سنڌ!“ جو جهيڻو سڏ، هن جو ساهه بڻجي اُڏامي ويو.

جڏهن جانڻ پنهنجي هن ڪونڌر پٽ جو اهو حال اکئين ڏٺو، تڏهن الائي ڇو هن آه به نه ڪئي. هو ايترو ته ڦٽيل هو، جو هن لاءِ اٿڻ به محال هو. پر ان جي باوجود هو سٽ ڏيئي اٿي بيٺو، ۽ جُهڪي سندس نرڙ تي چمي ڏيندي، آهستي آهستي پڻڪندي چيائين . . . . ”ابا، سنڌ کي پرتين . . . . ڌٽيءَ کي پرتين!“

5

پرهه جي ٽڙڪي هير ٿني مٿان ائين گهلي رهي هئي ڄڻ ڪا سجني پنهنجي نندڪري ساجن کي پلئه سان واءُ ڪري رهي هجي. مٿا مٿا سيءَ وڻن جي پنن کي ماڪ جي موتين سان رهاڻ ڪرائڻ لڳا ۽ سنڌ جي وڻن ۾ اهي ماڪ جا موتي ڄڻ سنڌ جي ڏکن تي آسمان جي مالڪ جا لڙڪ بڻجي ويا هئا. پوڙهي بيبي خانم اميرخان جي خواب گاهه ڏانهن ويندي، چپن ۾ پٽڪندي ٿي ويئي. ديوان خاني ۾ غاليچي تي جميل رت ۽ ڀڳل جامن ۽ صراحين جا ٽڪر ڏسي هن کي راتوڪي رات ياد اچي ويئي. سليمان جو ٽڏو ٽيل مڙهه جڏهن پهريدارن کنيو هو، تڏهن ائين ٿي ڀانيو، ڄڻ ته هو ڪو سالن جو مئل هو. منجهانئس هڪ گندي بانس سڄي محلي ۾ ڦهلجي ويئي هئي. سندس اکيون کنهن اچرج کان ڦاٽل هيون، ڄڻ مرڻ کي پنهنجي مئل هجڻ جو يقين ئي نه هو. سندس چپن تي کنهن گجوراڙيءَ جون ڪڙيون ٻڌجي ويون هيون. اميرخان هڪ ٽڪ هن جي منهن ۾ نهاريندو رهيو هو. خود امير خان جي منهن تي ڄڻ کنهن تازي هيڊ هاري ڇڏي هئي. سندس اکيون، جيڪي هونئن ئي انگوري کان پوءِ اڌو ڪاريون بند رهنديون هيون، سي اڄ ئين کان اڳريون ڪليل هيون. ٻڍڙي بيبي خانم کي مٿس کهل اچي ويئي هئي. هن امير خان کي ڪڏهن به ايترو ڏنل نه ڏٺو هو. هن جي پرسان پهچي، جڏهن ڪيس هٿ لاتو هئائين، تڏهن هو سرءُ جي سڪل پن جيان ٿڙڪڻ لڳو هو، ۽ بيبي خانم ڏٺو هو ته هن اکين جي کنڊن ۾ لڙڪ پرجندا ٿي آيا. بيبي خانم جي هِنيئي ۾ ڪو کهنو سور جاڳي پيو، ۽ هن دل ئي دل ۾ ڏٽيءَ در ٻاڏائيندي، هن جي وڏيءَ عمر لاءِ دعا گهري هئي. هن جي ٻڍڙي ارهه ۾ هن ترخان لاءِ مامتا جون لطيف لهريون جاڳي اٿيون هيون، ۽ سندس هٿ وٺي کيس خواب گاهه تائين وٺي آئي هئي. کيس پلنگ تي ويهاري، هو ليلىٰ کي وٺڻ لاءِ، هن جي ڪمري ڏانهن وڌي آئي. ليلىٰ جا پير پنهنجي ڪمري ۾ پنهنجي پلنگ کان هيٺ

لڙڪي رهيا هئا، سندس اڌ ڪليل اُرهه جڻ تہ سياڻي ڪان ڍڪي رهيو هو، سندس اکيون ڇت ۾ ٽنگيل فانوس ۾ ڪتل هيون، سندس هڪڙو هٿ هنڌ جي ريشمي چادر تي بي سُڌ ٿيو پيو هو، ۽ ٻيو هٿ سندس دن تي اونڌو رکيو هو. بيبي خانم هري هري ٿي، اچي سندس سيرانديءَ کان ويهي رهي، ۽ آهستي آهستي پنهنجي جهور پوڙهي ڳهنجيل هٿ سان هن جي وارن ۾ آڱريون ڦيرائڻ لڳي هئي.

”ڌيءُ، اڄ هو بيحد اُداس آهي. وڃ، وڃي سندس دل وندراءِ!“ ٻيڙي بيبي خانم جي آواز ۾ التجا هئي.

”آءٌ نہ ويندس هن وٽ! هو ڪانئر آهي، بزدل آهي؛ هن مون کي هڪ سنڌيءَ اڳيان بي پردو ڪيو آهي؛ آءٌ نہ ويندس. . . . . “ ليلىٰءَ جي اکين ۾ لڙڪ اچي ويا.

بيبي خانم منجهي پئي. هن کي ليلىٰ جي هوڏ جي خبر هئي. هن جيڪڏهن ڪيس وڃڻ لاءِ زور ڀريو تہ هوءَ خنجر پنهنجي پيٽ ۾ ٽنبي ڏيندي. پر امير خان اُداس هو، سندس دل گهايل هئي، ان تي دلداريءَ جو ڦُهو رکڻ فقط ليلىٰ جي هٿ ۾ هو. هن جي اندر جي عورت جاڳي پئي، ۽ هن چيو: ”اڄ تنهنجي اکين ۾ چمڪ پئي ڏسان؛ تنهنجي اُرهه جي هيءَ مونجهه مون اڳ ڪڏهن بہ نہ ڏٺي آهي؛ متان چوري، سنڌيءَ کي دل ڏيئي ويٺي آهين؟“

ليلىٰ کي ڄڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌو؛ جنهن پيڙا کي اجا هوءَ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، سا هڪ تير بڻجي هن جي دل ۾ چڀڻ لڳي، هڪ ڄرَ بڻجي هن جي جسم کي ساڙيندي ويئي، ۽ هوءَ ان جي لهس کان اُپي ٿي ويئي. سندس اکين مان ڄڻ نظر گم ٿي ويئي، ۽ بنا ڪنهن ديد جي هوءَ بيبي خانم کي گهورڻ لڳي. پر هن جي اکين ۾ ترڪستان جا وسيع ميدان هئا، تناور وڻ هئا، وحشي اڻ پاليل گهوڙا هئا، موڪرين چاتين، مضبوط ٻانهن ۽ نيرين اکين وارا دلاور مڙس هئا ـــ ۽ پوءِ

هن جي اکين ۾ سوڊل موتي آيو. هن جي اکين ۾ لڙڪ موتي آيا ۽ چپن تي پهه پهه ڪندڙ مرڪ موٽي آئي. هن جي اکين ۾ ديد به موٽي آئي ۽ هن بيبي خانم جي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو هو: ”ها بيبي خانم! آءُ چاهيان ٿي ته ان سنڌيءَ جي ڇاتيءَ ۾ مضبوط ٻانهن ۾ ۽ نيرين اکين ۾ سمائجي گم ٿي وڃان. بيبي خانم جيجل! مون کي اهو سنڌي آڻي ڏي يا مون کي ونس پهچائي اچ!“

”آهستي ته ڳالهاءِ ڇوري! امير خان جي ڪَن تي پٽڪ پئي ته توکي مون کي گهاٽي ۾ پيڙائي ڇڏيندو!“ پيڙيءَ کي پَوَ کان ڏکڻي وٺي ويئي. ترخانن جي ڪاوڙ ۽ غضب کان هو واقف هئي. چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي اولاد کي هن پاڻ به ته لوليون ڏيئي، مڇن جي ساوڪ ڏني هئي.

”هون...... پڏندو ته ڇا ڪندو، اهو بزدل!“ ليليٰ نفرت مان چيو: ۽ پوءِ پنهنجي اُرهه سان ارڏائي ڪندي، ان کي ڪُڏائيندي هن چيو هو: ”اڄ کان پوءِ هي اُرهه، هي ٻانهون هڪ نئين انتظار، نئين اوسيئڙي ۾ رهنديون؛ امير خان هاڻ هنن کي هٿ به نه لائي سگهندو.....!“

هن اڃا جملو پورو مس ڪيو هو ته دروازي تي اميرخان کي بيٺل ڏٺائون. بيبي خانم سڪل پن جيان ڏکڻ لڳي، ۽ هن کي ليليٰ جي سر جو خير نظر نه آيو. امير خان اندر اچي، اکين ئي اکين ۾ بيبي خانم کي وڃڻ جو اشارو ڏنو. هوءَ ٻاهر هلي ويئي هئي، ۽ هينئر جڏهن هوءَ موٽي هن جي خواب گاهه ڏانهن وڌي رهي هئي، تڏهن دل ئي دل ۾ مرڪڻ لڳي هئي. هوءَ روز ليليٰ جي سيني تي اميرخان کي ستل ڏسڻ جي عادي ٿي ويئي هئي ۽ اهو منظر هن کي ڏاڍو وڻندو هو. ڪيترو وقت پن خوبصورت جسمن کي پاڻ ۾ ويڙهيل سيڙهيل ڏسندي رهندي هئي، پوءِ اڳتي وڌي، چادر سان ڪين ڍڪيندي، سڏ ڪري جاڳائيندي هين. اڄ به ساڳيو منظر ڏسڻ لاءِ هوءَ مرڪندي، خواب گاهه ۾ داخل ٿي، پر هنڌ خالي ڏسي، ڪيس راتوڪي ڳالهه ياد اچي ويئي. هوءَ ليليٰ جي خواب گاهه ۾ پهتي هئي ته اتي ليليٰ کي به اڪيلو ستل ڏٺائين. هن کي هدڪ پئجي ويو؛ متان سنڌين وري ڪا

بغاوت ڪئي آهي، ۽ راتو رات مرزا باقي بيگ کيس سڏايو هجي. پهريدارن کان پڇڻ کان سواءِ، هن گهوڙن جي ڪڙهه ڏانهن رخ رڪيو. اميرخان جو ابلق سيني گهوڙن کان جدا هڪ خاص ڪڙهه ۾ ٻڌل هوندو هو. اتي پهچي ، هن ڪڙهه جو ڪرسڻ هٽايو. گهوڙن جي پيرن وٽ لِڏ جي ڍير تي امير خان ستل هو، ۽ سندس پيرانديءَ کان ادراڪي ويڙهيو سيڙهيو ستو پيو هو. امير خان جي وارن ۽ ڪپڙن تي لِڏ تقيل هئي؛ سندس هڪڙو ڳل ته تازي لِڏ سان لِتل هو. بيبي خانم ويجهو وڃي پهرين ادراڪيءَ کي اٿاريو. ادراڪي چرڪ پري اُٿي ويٺو. بيبي خانم کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي، سندس هوش حواس درست ٿيڻ لڳا. هن بيبي خانم کي ٻڌايو ته رات امير خان اوچتو هن جي ڪوٺيءَ ۾ آيو هو، ۽ هو وري ديوان خاني ۾ موٽي پوءِ ڪڙهه ۾ اچي گهوڙي جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي، ڳالهيون ڪرڻ لڳو هو، ۽ کيس ائين ئي اتي ننڊ اچي ويئي هئي.

بيبي خانم ادراڪي کي موڪلي هڪ صاف چادر گهرائي ورتي. پنهنجي گنديءَ جو پلاند آلو ڪري، هن آهستي آهستي امير خان جو منهن ۽ وار صاف ڪرڻ شروع ڪيا. ٿڌي ٿڌي پاڻي لڳڻ سان، امير خان پاسو ورائي وري سمهي رهيو. بيبي خانم لاچار کيس ڌونڌاڙي جاڳائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. نيٺ امير خان اکيون کوليندي، پنهنجي چوڌاري نهاريو. پاڻ کي ڪڙهه ۾، لِڏ مٿان ستل ڏسي، هن چيو: ”اسان کي هت ڪنهن آندو؟“

بيبي خانم ڪوبه جواب نه ڏنو؛ فقط صاف چادر کڻي سندس ڪلهن آڏو ڏنائين. هري هري ڪري رات جا سمورا واقعا امير خان جي دل تي هُري آيا . . . . ۽ ڪاوڙ کان هن جون مٺيون ڀيڙجنديون ويون. هو چادر ڏَڪي، هلي ديوانخاني تائين آيو. غاليچي تي پيل رت کي ڏسي، ۽ هن کي پنهنجي وفادار خواجه سرا سليمان جي يادگيري اچي ويئي، ۽ هن نئڙي چميل رت مان چَپٽي پري، ترين ۾ مليندي، پنهنجي منهن تي مکي چڙهيو، ۽ پٽڪندي چيائين ته ”آءُ پنهنجي پيءُ جو ۽ تنهنجو بدلو ضرور وٺندس، سليمان! مون کي قسم آهي پروردگار جو، آءُ بدلو ضرور وٺندس!“ هن تازي

وڃائي، پهريدارن کي گهرايو، ۽ ڪين گهوڙو سنبرائڻ لاءِ چئي پاڻ تڙ ڪرڻ هليو ويو.

مرزا باقيءَ جي محل ڏانهن ويندي، هو پوئينءَ رات بابت سوچڻ لڳو. جيئن جيئن سوڍل ياد ايندو ويس، تيئن تيئن هن جي رت جو دورو تيز ٿيندو ويو. هن کي ليلىٰ ياد اچي ويئي، جنهن چيو هو ته ”آءٌ توکي پاڻ وٽ سمهڻ تڏهن ڏينديس، جڏهن ان سنڌيءَ کي گرفتار ڪري منهنجي اڳيان پيش ڪندين!“ ۽ پوءِ ڏکار مان خنجر جي نوڪ سان هن کي پنهنجي خواب گاهه مان ڪڍي، دروازي کي ڪڙو ڏيئي چڙيو هئائين.

مرزا باقي بيگ اڳي ئي هن جي انتظار ۾ هو، ۽ پريان ئي چيائينس: ”امير خان تو جهڙن دلير سردارن جي هوندي، ترخانن ۽ ارغونن کي هيڏيون بي عزتيون سهڻيون ٿيون پون. ترخان اميرن کي جاگيرن تان اَن ڪوڻ ٿو ملي. ڪوڪلتاش جهڙي سردار کي گهر ويٺي سنڌي بي عزتو ڪيو ٿا وڃن. هت ٺٽي ۾ اسان کي ڪليو ڪلايو گاريون ٿيون ملن. آخوند صالح دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ کان انڪار ڪرڻ جي جرات ٿو ڪري، ۽ اسان جي فرمان جي جواب ۾ اسان کي نصيحتون ٿو ڪري!“

امير خان ڪنڌ جهڪائي بيهي رهيو. تيڏيءَ اک سان ڪوڪلتاش ارغون، خسرو خان، برق انداز خان ۽ مرزا باقي بيگ ڏانهن ڏٺائين. سڀ ڌپ کان چپ هئا. مرزا باقيءَ پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ مٺ وجهندي چيو: ”اسان کي سلطنت جون ڳالهيون سنيالٽيون آهن، اسين ڪيترو وقت انهن ننڍين ننڍين شورشن کي منهن ڏينداسون، جيڪڏهن اهي حال رهيا ته سنڌي اسان کي جوتا هڻي وري قنڌار پهچائي ايندا. هوڏانهن شهنشاهه ڏن نه ملڻ ڪري چِتو ٿي پيو آهي، ۽ ڪالهه ايلچي آيو آهي، ته ظلِ سبحاني لاهور ۾ منزل انداز آهي ۽ اسين وچي سندس قدم بوسيءَ لاءِ حاضر ٿيون. هن کي ڪهڙي خبر ته ترخانن ۽ ارغونن جو خون پاڻي ٿيندو وڃي، ۽ هو گاريون کائي چپ ڪري ويهي ٿا رهن، ۽ هر ڳالهه جو تدارڪ اسان کي ڪرڻو ٿو پوي. امير ڪوڪلتاش جي جاگير جي بحاليءَ لاءِ اسان کي

ڪيس لشڪر ڏيئو پيو، ٿٽي جي سيدن جي ايڏي مجال ٿي آهي، جو ترخانن کي پنهنجي محلي مان ٿا لنگهڻ ڏين جو هو دارون پي گهرن ۾ گهڙي ٿا پون. ويندي ڪافرن جي ايڏي همت ٿي آهي جو پنهنجا فيصلا نبيرا اسان جي قاضين اڳيان ڪرائڻ بدران آخوند صالح وٽ ٿا وڃن. امير خان، اسين ٺٽي جي عملداري تو کي ٿا سونپيون. اسين ڏسڻ ٿا چاهيون ته تون ڪئين ٿو شورش کي منهن ڏين!“

ڪوڪلتاش ارغون ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو، پر مرزا باقيءَ جي منهن تي ڪاوڙ جا ڪڪر ڏسي، وري چپ ٿي ويو. هن کي خبر هئي ته مرزا جي ڪنهن ڳالهه تي اعتراض ڪرڻ جي معنىٰ سڄي خاندان کي مارائڻ هو.

”۽ امير خان اسين توکي پنج هزاري مرتبو ٿا بخشيون. اسان کي اميد آهي ته اسان کي مايوس نه ڪندين!“

چوڌاري ”مبارڪ سلامت!“ جو شور برپا ٿي ويو. اميرخان ادب مان ڪنڌ جهڪائيندي چيو: ”حضور جن جو هر حڪم پورو ٿيندو!“

اوڏيءَ مهل توشي خاني جو نائب عامل حاضر ٿيو، ۽ چيائين، ”حضور جو اقبال بلند هجي! حضور ڪٽڪ جو ذخيرو ختم ٿيندو ٿو وڃي. سُرن هٽي سموري ڪٽڪ جو بيڙو پوڙي چڏيو آهي، ۽ سڄي ڪٽڪ مٿي ٻٽجي ويئي آهي، ۽ ڪاڏي جي لائق نه رهي آهي. عملدار ۽ سپاهي اها ڪٽڪ کائڻ کان انڪار ڪرڻ لڳا آهن. حڪم هجي ته اهو اَن اڇلائي ڇڏيون!“

”هون ...... هون! اڃ ٻپهريءَ تي انهيءَ ڪٽڪ جون مانيون ٺاهي پيش ڪيون وڃن، ۽ توشي خان جا عملدار اسان سان ماني کائيندا: ...... ۽ اهو بہ حڪم ڏنو وڃي ته ڪجهه مانيون مٿيءَ جون پچائي آنديون وڃن!“

توشي خاني جو نائب ”جي حضور“ چئي هليو ويو. گهڙيءَ کان پوءِ چوبدار عرض ڪيو: ”ترخانن جي محلي ۾ شورش ڪندڙ ٻه سنڌي حاضر آهن!“

”پيش ڪيا وڃن!“ مرزا باقي بيگ جي اکين ۾ خونخوار چمڪ پيدا ٿي ويئي.

گهڙي کان پوءِ ٻه اڌڙوٽ عمر جا سنڌي چوڪنيا ٻڌل پيش ڪيا ويا. مرزا باقي کين ڏسي تخت تان هيٺ لهي آيو، ۽ چرين وانگر رڙيون ڪندي بي تحاشا کين ٺَڦڙ ۽ مڪون هڻڻ لڳو. جڏهن سندس هٿ ٿڪجي پيا، تڏهن هن چوبدار ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هنن کان ڪو سنڌيءَ ۾ پڇي ته ڏوهه قبول ڪن ٿا يا نه، ۽ آئينديءَ اطاعت لاءِ اقرار ڪن ٿا يا نه؟“

هڪڙي ترخان امير، اڳتي وڌي سنڌيءَ ۾ چيو: ”اڙي ڏوهه قبوليو ته جيئدان ملندو!“

سنڌي خاموش رهيا، فقط هلڪي مرڪ سندن چپن تي ڪيڏڻ لڳي. هڪڙو ٿورو ڏاڍيان ڪلندي چيو: ”ترخانن جي محلي مان لنگهڻ، جي ڏوهه آهي، ته اسين بروبر ڏوهي آهيون.“

”پر اوهان هڪ ترخان امير زاديءَ سان هٿ چراند ڪئي آهي . . . . .“ ترخان امير ڪاوڙ ۾ چيو.

”هن پاڻ اسان کي سڏ ڪيو، ۽ پنهنجو اُرهه ڏيکاريندي چيائين ته هٿ لائي ڏسو ته هي قنڌاري ڏاڙهون پڪل آهي يا نه . . . .اسان ته رڳو هن جو چوڻ مڃيو: هوءَ ٻه ته ترخان آهي، ۽ ترخانن حاڪمن جو حڪم ڪيئن نه مڃون!“ هن پنهنجي کِل روڪيندي چيو.

ترخان امير پنهنجي ڪاوڙ روڪيندي، مرزا باقي ڏانهن منهن ڪري چيو: ”حضور هي پنهنجو ڏوهه قبولين ٿا.“

”هون . . . . چئين ته آئينده وري ترخان اميرن جي محلي ۾ نه ايندا ۽ اسان جي اطاعت جو قسم کڻ!“

ترخان امير وري سنڌين ڏانهن منهن ڪري چيو: ”چورا چئو ته حضور جو سر سلامت، اسين اوهان جا غلام آهيون ته جان بچي پوندو نه ته . . . .“

”ڏارين جي حڪومت تي لک لعنت . . . . مرزا باقي سگ است!“ ٻنهي سنڌين هڪ زبان ٿي فارسيءَ ۾ چيو.

سيني اميرن کي ڄڻ ڏينيو چنبڙي ويا. مرزا باقي به تخت تان اُٿيو ٿي ويو ۽ هن ڄڻ وڦلندي چيو: ”هنن جي جيئري کل لاٿي وڃي . . . . اسان جي سامهون . . . . هينئر جو هينئر . . . چوبدار . . . !“

چار سپاهي ترارون کڻي سنڌين اڳيان اچي بيهي رهيا. ترخان امير مزو ڏسڻ لاءِ اڳتي وڌي، گهيرو ٺاهي بيهي رهيا. هڪڙي سپاهيءَ اڳتي وڌي ترار جي نوڪ هڪڙي سنڌيءَ جي نرڙ تي رکي وٺي ڇهڪ ڏنو. رت جي ٽڪي ڪوسي ڏار سنڌيءَ جي نرڙ مان نڪري سپاهي جي سفيد جامي کي رنگي ڇڏيو. هڪڙو سپاهي هري هري ترار جا ڇهڪ ڏيندو ويو ۽ ٻيو کل کي ڇڪيندو لاهيندو ويو. جڏهن ڳلن جو ڪچو ڪچو ماس ظاهر ٿيو، تڏهن هڪڙي ترخان امير کان دل جهلي نه ٿي، ۽ هن اتي ئي پيٽ کي هٿ ڏيئي الٽي ڪري وڌي. مرزا باقي هن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو ڄڻ سندن ڳل لاهرائڻ جو حڪم ڏيڻ وارو هو. امير کي پنهنجو ڊپ وٺي ويو، ۽ هو وات اُگهندو، آت ڏيندو، پوئتي هٽندو ويو.

جڏهن منهن جي سڄي کل لهي ويئي، ۽ ڪچي ڪچي گوشت جي بوءِ ماحول ۾ ڦهلجي ويئي، تڏهن ٻئي سنڌيءَ کان رهيو نه ٿيو، ۽ هن پاڻ ڇڏائڻ لاءِ زور لائڻ شروع ڪيا، ۽ رڙيون ڪرڻ لڳو. ”اوهين انسان نه ڳجهون آهيو! حرامخور، آدمخور، گونهه خور . . . . “ هڪ سپاهي خنجر ڪڍي سندس نرڙ تي رکيو، ۽ هيٺ ڇهڪ ڏنائين. هن جو نرڙ وڍجي به

ڦاڪون ٿي پيو، ۽ رت جو هڪ ڦوهارو سامهون بيٺل اميرن جي ڪپڙن کي ڳاڙهو ڪري ويو. اوڏيءَ مهل، پنهنجي پاڻ کي ڪجهه سيٽيندي، سنڌيءَ پنهنجي وات ۾ ٽُڪ گڏ ڪري، زور سان مرزا باقيءَ ڏانهن اڇلائي؛ ٽڪ جو بوٽيندو مرزا باقيءَ جي ڏاڙهيءَ ۾ وڃي ڪُتو. هڪ ترخان امير هڪ ئي ڌڪ سان ان سنڌيءَ جي سِسي دڙ کان جدا ڪري ڇڏي.

مرزا باقيءَ جي اکين ۾ وحشت نچڻ لڳي، ۽ انهيءَ امير جو ٽُرو لاهيندي، ان سان پنهنجي ڏاڙهي صاف ڪرڻ لڳو. سڀ امير ششدر ٿي، ڪسڪڻ جي واٽ ڳولڻ لڳا. عين ان وقت چوبدار عرض ڪيو: ”حضور، پيهريءَ جي ماني لڳائي ويئي آهي: حضور جن قدم رنج فرمائين!“

هو سڀ ديوان خاني ڏانهن وڌيا. دسترخوان تي قسمين قسمين طعام سجايل هئا، ۽ هڪ طرف انگوريءَ جون ڳاڙهيون، گلابي ۽ قرمزي صراحيون سجايل هيون. سهڻن سهڻن ترڪ ڇوڪرن وڏي سيني جا هٿ ڏٺاريا. امير ۽ سردار انهن ڇوڪرن جي ڳلن ۾ چهنڊڙيون پائيندا، کلندا، مذاق ڪندا، مرزا باقيءَ جي خوشامد ڪندا، صراحين ڏانهن وڌيا. ترڪ ساقين نازن نخرن ۽ ادائن سان جام ڀري ڀري پيش ڪيا. جڏهن انگوريءَ جو دور ختم ٿيو، تڏهن هنن مانيءَ ڏانهن هٿ وڌايو. مرزا باقي هٿ مٿي ڪٽي سيني کي منع ڪئي، ۽ پوءِ توشي خاني جي اعليٰ عملدار ڏانهن منهن ڪري چيو ”پهرين تون!“

سامهون ٽن قسمن جون مانيون رکيل هيون: سٺيءَ ڪڻڪ مان ٺهل اڇا ڪير جهڙا ڍڳڙا، سُريل ڪڻڪ مان ٺهيل ڪارسريون مانيون، ۽ ڇيڪي مٿيءَ مان ٺهيل ڪاريون پوريون مانيون. عامل سٺي مانيءَ ڏانهن هٿ وڌائيندي، جيئن هڪڙي ماني کنئي تہ مرزا باقي پانهن ۾ ڌڪ هڻندي چيس: ”اها نہ، هيءَ ماني کاءُ!“ ۽ مٿيءَ جي مانين ڏانهن اشارو ڪيائين.

توشي خاني جي عملدارن جي منهن جو پنو لهي ويو. هن مرزا باقيءَ ڏانهن رحم طلب نگاهن سان نهاريو. مرزا باقيءَ جي چپن تي هڪ خونخوار مُرڪ نچڻ لڳي. لاچار هُن هٿ وڌائي، مٽيءَ جي مانيءَ مان ڀور ڀڳو، ۽ وات ۾ وجهي چٻاڙڻ لڳو. مٽيءَ هن جي وات ۾ ڪاري گپ بڻجڻ لڳي، ۽ اهو اُنوڙجڻ لڳو. سندس چپن جي ڪنڊن مان ڪاري ڪاري گجي نڪري، هن جي ڀِراڻ تي ڪِرڻ لڳي. سندس اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. هن ڳيت ڏيئي گپ جو ڍُڪ هيٺ لاٿو. سيني اميرن جو ساهه ان وقت مٺ ۾ اچي ويو. امير خان بہ ششدر ٿي، ذري مرزا باقيءَ ڏانهن تي ڏٺو تہ ذري هن مٽيءَ کائيندڙ عامل ڏانهن ڏٺو. جڏهن عامل پاڻ تي جبر ڪري، گپ جو گراهہ هيٺ لاٿو، تڏهن مرزا باقي سريل مانيون هنن ڏانهن وڌايون. هنن سريل مانيءَ جو ڀيو وات ۾ وجهي چاٻا ڏيڻ شروع ڪيا، ۽ گپ جو سواد وات ۽ نڙيءَ مان ڪڍڻ لاءِ ٽڪڙا ٽڪڙا گرهہ ڪٽڻ شروع ڪيا. مرزا باقي هن جي منهن ۾ نهاريندو، هن کي جاچيندو رهيو؛ ۽ پوءِ ڪلي چيائين: ”ڪيئن کهڙي ماني بهتر آهي؟ مٽيءَ جي يا سُريل ڪڻڪ جي؟“

عامل ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيو. سيني جا ڪنڌ هيٺ هئا. مرزا باقيءَ غضبناڪ آواز ۾ چيو: ”قنڌار ۾ تہ اوهان کي کائڻ لاءِ چيڪي مٽي بہ ڪانہ ملندي هئي، ۽ هت سُريل ڪڻڪ کائڻ کان عار ٿو ٿئيو! خبردار، آءٌ وري شڪايت نہ ٻڌان!“

توشي خاني جو عامل ”جي حضور، جي سرڪار!“ ڪندي، پوئين پير اتان نڪري ويو، ۽ باقي اَمير ۽ سردار مرزا باقيءَ سان گڏ پڪل گوشت، ڪڻڪ جي ڍڳڙن، پلائن ۽ ٺٽي جي آچارن تي ڪري پيا، ڄڻ تہ هنن ماني زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڏٺي هئي، يا ڄڻ تہ هو آخري ڀيرو ماني کائي رهيا هئا. اميرخان کي الائي ڇو هنن هيڇي ترخانن کان بچان اچڻ لڳي. هو سوچڻ لڳو: جيڪڏهن سنڌين کي سنئين دڳ لائڻو آهي، تہ پهرين هنن ترخانن ۾ وري تنظيم آڻڻ جي سخت ضرورت آهي.

جڏهن ماني کائي لاٿائون، تڏهن مرزا باقي اميرخان ڏانهن منهن ڪندي چيو: ”اسان قنڌار کان ڀي سو مولوي ۽ استاد گهرايا آهن. ان جو بندوبست ٿيڻ گهرجي تہ آخوند صالح واري مدرسي ۽ ٻين سمورن مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ هو شاگردن کي فارسي پڙهائين. سنڌي جيسين خيام، حافظ ۽ روميءَ کي نہ پڙهندا، تيسين هو بغاوتن کان ڪونہ مڙندا. زندگيءَ جي لذيذ شين، شيرازي ترڪن، ۽ صراحين، جامن، ۽ زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ۽ لامڪاني منزلن جي ڄاڻ کان پوءِ بغاوت جو خيال اچڻ محال آهي. ان ڪري ضرورت آهي تہ سنڌي پنهنجي ڇڙتڪي زبان ڇڏي، فارسيءَ ڏانهن مائل ٿين!“

”جي، حضور جن سچ ٿا فرمائين!“ اميرخان ڪنڌ ڌوڻيندي چيو.

جڏهن مرزا باقي محل اندر هليو ويو، تڏهن اميرخان سمورن سردارن کي چيو تہ قيلولي کان پوءِ سڀ ترخان ساقي خاني ۾ گڏ ٿين تہ جيئن ٺٽي جي انتظامي ڪمن بابت ڪي صلاحون ڪجن. هيتري ساري ماني کائڻ کان پوءِ، سيني سردارن کي اوٻاسيون اچڻ لڳيون هيون، پر مرزا باقيءَ جي موجودگي ۾ اوٻاسي ڏيڻ موت کي سڏ ڪرڻو هو. مرزا باقي جي وڃڻ کان پوءِ هنن دل کولي اوٻاسيون ڏيڻ ۽ ڪر موڙڻ شروع ڪيا هئا. امير خان هنن جي حالت ڏسي، پنهنجي چپن ۾ ٻُٽڪندو، پنهنجي محل ڏانهن روانو ٿيو.

6

ترخاني ساقي خاني ۾ هر ڪنهن ارغون ۽ ترخان سردار لاءِ جدا جدا مسند ۽ تخت ٺهيل هو. قهوي خاني جو مالڪ آتش خان چڻ هر امير جو ذاتي دوست هو. هن کي هر هڪ امير جي اندر ٻاهر جي خبر هئي. هن کي اها به خبر هئي ته اڄ فلاڻو امير ڪهڙي ٻانهيءَ يا ٻانهي سان صحبت ڪندو. هن جي جاسوسيءَ جو نظام ايترو پختو هو، جو هن کي اهي خبرون پهچنديون رهنديون هيون ته ڪهڙي امير جي ڪهڙي زال ڪهڙي ٻانهي يا ڪهڙو غلام ڪهڙي امير سان ۾قتل هو، سندن ملاقاتون ڪٿي، ۽ ڪيئن ٿينديون هيون. هر خبر ٻڌي، هو پنهنجي مَندبي ٺنگ تي ٽيڪ ڏيئي، ٺهڪ ڏيڻ لڳندو هو. امير به هن کان ڏاڍو ڊڄندا هئا: هنن کي هميشه اهو ڪتڪو رهندو هو ته آتش خان سندن راز مرزا باقيءَ يا ٻئي ڪنهن سردار تائين نه پهچائي؛ ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي، جو هن جا ساقي بيحد حَسين هوندا هئا. هر مهيني ايران، ترڪستان، افغانستان ۽ قنڌار کان ٻاهرن کان سورنهن ورهين جا خوبصور مست اکين وارا ڇوڪرا غلامن طور وڪامڻ پهرين آتش خان وٽ آندا ويندا هئا، ۽ هو خريد ڪرڻ مهل انهن ڇوڪرن جي جانچ جونچ بلڪل ائين ڪندو هو ڄڻ ڪو وهٽ خريد ڪرڻو هوس: سندس ڏند، سندس چيلهه، سندس اکيون، سندس ڳاڙها ڳل، منهن تي تِر، ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس ڏُڏا جانچي پوءِ خريد ڪندو هو. ترخان امير ان ڏينهن جي انتظار ۾ هوندا هئا، جنهن ڏينهن نوان ساقي قهوو يا انگوري پيئارڻ ايندا هئا، ۽ پوءِ ڪنهن نه ڪنهن ساقيءَ تي امير پاڻ ۾ وڙهڻ لڳندا هئا. هن جي ساقي خاني ۾ انهن ڳالهين تان خون ٿيڻ ته معمولي ڳالهه هئي؛ ۽ جڏهن به ترخان پاڻ ۾ ڪنهن ساقيءَ تان وڙهندا هئا، تڏهن آتش خان ٻنهي کي، ساقي خاني جي پٺيان هڪ وڏي دالان ۾ وٺي ايندو هو، ۽ هر هڪ کي هڪجهڙو خنجر ڏيئي، مرڪندو وري ساقي خاني اندر موٽي ايندو هو. جيڪو امير سوپ ڪٽي موٽي ايندو هو، ساقي ڏاڍي نياز ۽ ادب سان ان کي قهوو يا انگوري پيئارڻ لڳندو هو، ۽ هارايل ترخان کي، جيڪو اڪثر مئل هوندو يا مرڻ ۾ هوندو هو، ٽنگ کان گهلي،

پنهنجي ٻن پهريدارن هٿان، سڏو سندس گهر موڪلي ڏيندو هو. اهي ساقي ڏينهن جو ساقي خاني ۾ اميرن جي خدمت ڪندا هئا، ۽ رات جو ڪنهن خاص امير جي خوابگاهه ۾ پنهنجا فرض بجا آڻيندا هئا.

پر اڄ آتش خان ڪنهن ڳوڙهيءَ سوچ ۾ گرفتار پنهنجي مَنديءَ ٽنگ تي ٽيڪ ڏيئي، ڇت ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ نهاري رهيو هو. هن جي جاسوسن هن تائين اهو نياپو اڳي ئي پهچائي ڇڏيو هو ته اميرخان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪيو ويو هو. امير خان هونئن ته آتش خان تي خاص طرح مهربان هو: جڏهن کان هن ڪيس ليلىٰ کي وڪيو هو، امير خان مٿس وڏيون نوازشون ڪرڻ لڳو هو، ۽ هاڻ ته ٺٽي جي حاڪم جي حيثيت ۾ اڃا به وڌيڪ مهربانيون ڪري ٿي سگهيو، پر ان ۾ هڪڙيءَ ڳالهه خلل پيدا ڪري وڌو هو. مرزا باقيءَ کي امير خان جو ترڪ ساقي اِدراڪي بيحد پسند اچي ويو هو، ۽ هن آتش خان کي گهرائي حڪم ڏنو هو ته ادراڪيءَ کي ڪنهن به طرح هٿ ڪري وٽس پيش ڪري. امير خان ادراڪيءَ کي وڪڻ لاءِ ڪڏهن به تيار نه ٿيندو، سا آتش خان کي پڪ هئي، ۽ سمورن ترخان اميرن ۾ نرالو سردار هو. جيڪڏهن مهربانين تي اچي ته لک مهربانيون ڪندو، پر جيڪڏهن ڪاوڙيو ته هن جهڙو خونخوار ترخان ٻيو نه هو. اڳيان مرزا باقيءَ به گهٽ نه هو. امير خان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪري، هن هڪ ئي تير سان ٻه شڪار ڪيا هئا: هڪ طرف سنڌين جو زور ڀڃڻ لاءِ امير خان کان بهتر ماڻهو نه هو: ٻئي طرف امير خان انتظامي ڳالهين ۾ ايترو مصروف هو، جو ادراڪيءَ کي مرزا باقيءَ جي خدمت ۾ پهچائڻ آتش خان لاءِ ڏکيو نه ٿيندو. پر آتش خان لاءِ مسئلو اِهو هو ته جيڪڏهن سڌو سنئون امير خان کان ادراڪيءَ کي خريد ڪرڻ جي ڳالهه ڪندو ته ممڪن هو ته امير خان ٻالو سندس ڇاتيءَ ۾ ٽنبي ڏئي: ۽ جيڪڏهن لڪ چوريءَ ادراڪيءَ کي مرزا باقي تائين پهچائي ته اهو امڪان هو ته ادراڪي مرزا باقيءَ کي اهڙو پسند اچي وڃي، جو هو ڪيس موٽائڻ کان انڪار ڪري وجهي. ان صورت ۾ به امير خان فورن تاڙي ويندو ته ان ۾ آتش خان کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو هٿ ٿي نه ٿو سگهي. اڄ امير خان ڪيس اڳي ئي چوائي موڪليو هو ته هن کي ٺٽي جي انتظامي

مسئلن لاءِ اميرن سان صلاح ڪرڻي هئي، ۽ هو شام ڌاري ساقي خاني ۾ مجلس ڪندا. بيبي خانم به ڪيس ٻڌائي ويئي هئي ته امير خان سخت تتل آهي؛ سندس خاص خواجه سرا سليمان کي هڪ سنڌي سندس اکين آڏو خون ڪري ويو هو، ۽ وري ليلىٰ به رات ڪيس پنهنجي خوابگاهه مان ڌڪا ڏيئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو. اهڙي موقعي تي ادراڪيءَ جي ڳالهه ڇيڙڻ به موت کي سڏ ڪرڻو هو. هو اجا انهن ئي خيالن ۾ هو ته ترخان اميرن ساقي خاني ۾ اچڻ شروع ڪيو.

جيئن جيئن امير ۽ سردار پهچندا ويا، ساقي خاني ۾ هُل هنگامو وڌندو ويو. ساقي ڦهوي جون پياليون ۽ انگوريءَ جا جام ڪٽندا، متڪندا، ڇيلهه ڇڀي ڪندا، ناز نخري سان اميرن اڳيان پيش ڪندا رهيا، ۽ امير به هنن سان خوش طبعي ڪندا، ڇهندين ۽ چمين جي ڪوشش ڪندا، جام پيئندا ويا. جڏهن اميرخان ساقي خاني ۾ داخل ٿيو، تڏهن ڪيترا امير احترام کان اٿي بيهي رهيا. پر سرڪش قسم جي ارغون سردارن پنهنجي انگوريءَ ۽ پنهنجي ساقيءَ ۾ مگن، هن ڏانهن نهاريو به ڪونه. آتش خان، اڳتي وڌي، ڪورنش ڪري، امير خاني جي نئين مسند ڏانهن اِشارو ڪري، هٽ ٻڌي بيهي رهيو. اها مسند هونئن امير ڪوڪلتاش ارغون لاءِ هوندي هئي. ڪوڪلتاش جو ننڍو ڀاءُ خسرو خان پاسي واريءَ مسند تي ويٺو هو، سو امير خان کي انهيءَ مسند ڏانهن وڌندو ڏسي گهنڊ پائي ڪيس گهورڻ لڳو. امير خان انهن نظرن کان بي نياز نئين مسند تي اچي ويٺو. هڪ ڊگهڙي قد جي ساقيءَ پنهنجي چپن تي مِٺي مرڪ آڻيندي، سندس آجيان ڪئي: ”خوش آمديد آقائ من!“

امير خان جي چپن تي به مرڪ اچي ويئي، ۽ سندس ڳل ۾ چپٽي وجهندي چيائين: ”تنهنجا ڳل ته ڏاڙهونءَ کان به ڳاڙها آهن، ساقي! تون شايد نئون ٿو ڏسجين!“

”ادراڪيءَ جا ڳل ته هن کان به ڳاڙها آهن، امير خان!“ خسرو خان ٽهڪ ڏيندي چيو. سمورا امير خسرو خان سان گڏ ٽهڪ ڏيڻ لڳا. امير خان

جو منهن ٿامڻي هٽي ويو، ۽ هن رڙ ڪري چيو: ”خسرو خان، ادراڪي ۽ جو نالو وٺڻ کان اڳ، پنهنجو وات عطر عنبير سان ڌوئي اچ! تنهنجو وات ته گونهن سان ڀريل آهي!“

امير وري ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳا. خسرو خان ڪاوڙ کان اُڀو ٿي ويو، ۽ هن پنهنجي خنجر جي مُٺئي تي هٿ رکندي چيو: ”امير خان، زبان سنڀالي ڳالهاءِ! ٿئي جو عامل هوندين، ته پنهنجي لاءِ هوندين!

امير خان جي اڳيان ننڍي خوبصورت ٽپائيءَ تي انگوريءَ جو جام رکيو هو. هن اک ڇنڀڻ کان سواءِ اهو کڻي، خسرو خان جي بوٿ ۾ اُڇلايو. خسروخان جو منهن ۽ ڪپڙا ڳاڙهي انگوريءَ سان رڱجي ويا. خسرو خان ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ پي گهڙي خنجر ڪڍي امير خان ڏانهن وڌيو. سڀ امير اُٿي بيهي رهيا. آتش خان منڊڪائيندو، هنن تائين پهتو، ۽ ڪين منٿون آزيون ڪرڻ لڳو ته مڙي وڃن. پر خسرو خان ڪيس هٿ سان هٽائيندي چيو: ”هن منهنجي بي عزتي ڪئي، اُن جو حساب ڪيس هينئر ئي ڏيڻو پوندو! مون کي قسم آهي پنهنجي پيءُ جي ڏاڙهي جو ته ادراڪي اڄ رات منهنجي بغل ۾ هوندو!“

امير خان ته اٿي بيهي رهيو. هن جو هٿ پنهنجي خنجر بدران نيٺ جي ڊگهي لڪڻ ۾ هو، جيڪو مُنئي وٽان گولائي ۾ وريل هو. هن لڪڻ کي ڦيڙيءَ کان جهلي، تيزيءَ سان ان جو هٿيو خسرو خان جي ڳچيءَ ۾ وجهي، زور سان ڇڪ ڏني. خسرو خان پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ هو ٿاٻڙجي، امير خان جي مسند جي پاين اڳيان اچي منهن ڀر ڪريو. اميرخان لت کڻي سندس سسيءَ تي رکي، ۽ رڙ ڪري چيائين: ”اوهان جهڙن ذليل ارغون سردارن جي ڪري اڄ سنڌين جو من وڏي ويو آهي. پر ياد رکو، سنڌين کان اڳي آءٌ اوهان کي سڌو ڪندس!“ خسرو خان اٿڻ جي ڪوشش ڪئي ته امير خان وري لت هٽي زمين ۾ گڏي ڇڏيس.

آتش خان امير خان کي آزيون نيزاريون ڪرڻ ۽ صدقا وجهڻ لڳو، تڏهن وچي امير خان جي ڪاوڙ ڍري ٿي، ۽ پڻ ترخانن کي سڏي چيائين: ”هن حرامخور کي ڪٺي ڪنهن گند جي ڍير تي ڇڏي اچو! ۽ آتش خان، مون هن کي وري تنهنجي ساقي خاني ۾ ڏٺو آهي ته آءٌ تو کي اگهاڙو ڪري ٺٽي کان قنڌار موڪليندس!“

خسرو خان جي ڪاوڙ شرمساريءَ ۾ بدلجي ويئي، ۽ جڏهن کي پڻ ترخانن اچي اٿاريو، تڏهن سندس ڪنڌ هيٺ هو. سندس منهن سچو گپ تي ويو هو، ۽ زريءَ جا ڪپڙا مٽيءَ ۽ انگوريءَ ۾ ٿڦجي ويا هئا. هن خنجر مياڻ ۾ واپس رکندي چيو: ”امير خان، ارغونن سان هٿ چراند ڪرڻ جي سزا، اڄ نہ تہ سڀاڻ، تو کي ضرور ملندي . . . .“

ائين چئي، ترخانن کان پنهنجي ٻانهن ڇڏائيندي، هو تيزيءَ سان دروازي ڏانهن وڌيو. دروازي تي هڪ پربت جيڏو مڙس بيٺل هو، ۽ هو دروازي کي ائين والاري بيٺو هو، جو ٻاهر نڪرڻ يا اندر اچڻ جيتري جاءِ بہ نہ ڇڏي هئائين. سندس ويڪري ڇاتيءَ ۽ ڊگهن شهپرن کي ڏسي هيبت وٺي ٿي ويئي. هڪ وڏو ڪٽارو سندس ڪمربند ۾ ڪٽل هو، پر سندس هٿن ۾ رسي جي هڪ ٽڪر کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ هو. خسرو خان کي ويندو ڏسي، سڀ امير دروازي ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هن کي دروازي اڳيان بيٺل ڏسي سڀ حيرت مان هڪٻئي جو منهن تڪڻ لڳا.

آتش خان بہ حيرت مان هن شخص کي ڏسندو رهيو. هيءُ پهريون پيرو هو جو ڪنهن سنڌيءَ ساقي خاني ۾ اچڻ جي جرات ڪئي هئي. هو بہ پنهنجيءَ منڊي ٽنگ تي ٿلڪندو دروازي ڏانهن وڌيو.

”ڪير آهين تون ڙي؟“ آتش خان پريان ئي واڪو ڪري چيو. ”ترخانن جو موت!“ هن شخص کلندي چيو.

خسرو خان کي وري پنهنجي ارغوني ترخاني ياد اچي ويئي، ۽ هن خنجر ڪڍندي، گار ڏيندي چيو: ”اوهان سنڌين جي هاڻ اها همت ٿي آهي

جو . . . . .“ ائين چئي هن خنجر جو وار ڪيو. هو شخص پنهنجي جاءِ تان تر جيترو به نه هٽيو. جيئن ئي خسرو خان وار ڪيو، هن ڪٽي خنجر واري ٻانهن ۾ هٿ وڌس. ٻئي هٿ سان رسي جو ٽُڪر زور سان سندس ٻوٿ ۾ ڦهڪائي ڪڍيائين. ڏک ڪان خسرو خان جي اکين ۾ اوندهه ڇانئجي ويئي، ۽ هن جي خنجر وارو هٿ نستو ٿي ويو. آتش خان کي به ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هن به پنهنجو خنجر ڪڍي جيئن وار ڪيو، تيئن هن شخص خسرو خان جي ٻانهن مروڙيندي، ڪٽي ڪيس اڳيان ڪيو. آتش خان جو وار خالي نه ويو، ۽ خنجر خسرو خان جي ڇاتيءَ ۾ ڪپي ويو. خسرو خان جي اکين ۾ ان ڏک جي ايذاءَ ڪان وڌيڪ آتش خان جي ڪيل وار تي حيرت جهلڪڻ لڳي، ۽ هو هڪ ڊگهي ”آ . . . . آه“ ڪندي اڳيان جهڪي پيو. ان گهڙيءَ هن شخص خسرو خان کي زور سان ڌڪو ڏنو. خسرو خان ڄڻ هن جي هٿن ۾ ڪينهون هو، جنهن سان مرضيءَ مطابق ڪيڏڻ لڳو هو. خسرو خان جو مٿو زور سان اچي آتش خان جي سيني ۾ لڳو. آتش خان پنهنجي منڊيءَ ٽنگ کي سنڀالي نه سگهيو، ۽ پٽن پر وچي ڦهڪو ڪيائين. اهو سڀڪجهه ايترو جلد ۽ تيزيءَ سان ٿيو جو ٻين ترخانن کي سمجهڻ جو وقت نه مليو ته ڇا ٿي رهيو هو.

”نڪرو هتان ٻاهر اوهان جي ڪور . . . . . . کي . . . . . .“ هن شخص رڙ ڪري چيو. هن اڳيان وڌي هڪ وڏي صندل کي ٻنهي هٿن ۾ ڪٽي، اڳيان بيٺل اميرن ڏانهن اڇلايو. ترخان پاڻ بچائڻ لاءَ هيٺ جهڪي ويا، ۽ صندل زور سان اچي مٿن ڪريو. راڙو راڙ مچي ويئي. امير خان چپ چاپ اهو سڀڪجهه ڏسندو رهيو. هو پنهنجي جاءِ تان چريو به ڪونه. هن سنگهار کي سڃاڻي ورتو هو، ۽ هن تي هڪ ئي گهڙيءَ ۾ ٻه احساس ڇانئجي ويا: هڪ بدلي وٺڻ جو، ۽ هڪ ڊپ جو. انگوريءَ هن جي ٺهڪندڙ رت تي ڄڻ پاڻيءَ وارو ڪم ڪرڻ لڳي، ۽ ڊپ هن جي ڪاوڙ ۽ بدلي وٺڻ جي نيت تي غالب پوندو ويو. هن شخص سان مقابلو ڪرڻ موت کي سڏي سنئين دعوت ڏيڻي هئي. هن کي مارڻ لاءِ ڪنهن دغا دولاب کان سواءِ ڪو چارو ئي ڪونه هو.

”نڪرو ٻاهر . . . . اوهان کي چيمہ رڍ جا پٽ، هڪدم ٻاهر نڪرو. . . “ سنگهار وري رڙ ڪئي، ۽ هڪ ٻئي صندل کي ڪٽي ٻنهي هٿن ۾ ڪنيائين. ترخان پاڻ کي ڌڪ کان بچائڻ لاءِ وري هيٺ جهڪي ويا. امير خان ٻہ اٿي بيهي رهيو، ۽ هن فارسيءَ ۾ ترخانن کي چيو تہ اتان هليا وڃن. ترخانن کي جڻ سامت جو ساهہ کڻڻ جو موقعو ملي ويو، ۽ هو هڪڙو هڪڙو ٿي ٻاهر نڪري ويا.

امير خان ڦڪي مرڪ چپن تي آڻيندي چيو: ”سنگهار خان، اچ تہ گڏجي انگوريءَ پيئون!“

سنگهار چپ چاپ هن ڏانهن وٽندو رهيو. هن جي ويجهو پهچي، رسي جو هڪڙو چيڙو، جنهن ۾ سرڪ ساهي ٿهيل هئي، هن ڏانهن اڇلايائين. سرڪ ساهي هن جي ڳچيءَ ۾ پوندي ئي، ڇڪجي ڏاڍي تي ويئي، ۽ سنگهار نوڙي کي پاڻ ڏانهن ڇڪ ڏني. امير خان ٻوٿ پر ڪري، گوڏن پر رڙهڻ لڳو. هن جي خون ۾ بدلي جي باهہ وري پڙڪڻ لڳي؛ ۽ هو جڻ تہ چاٽي واٽي اِها بيعزتي سهندو ويو، جيئن اها باهہ ايترو پڙڪڻ لڳي، جو ڊپ جو ان تي ڪوبہ غلبو نہ ٿي سگهي. ”هي منهنجي پيءُ جو قاتل آهي. . . . هن منهنجي پيءُ کي ٿياس ۾ ابتو ٽنگي ماريو هو . . . . ان جي عيوض اسان سنڌين جو سنڌ سنڌ ڪپي، تازي ڪتن کي کارايو هو، پر سنگهار بچي ويو . . . . يا خدا، مون کي ايترو صبر ڏي، جيئن آءٌ هي بيعزتيءِ جا لڙڪ ان حد تائين پيئندو رهان، جيسين منهنجي بدلي جي آڳ جڻ سراڻ تي چڙهي پيڙ ٻڻجي، سنڌين جي ٻچي ٻچي کي ساڙي جلائي ڦهليار ڪري ڇڏي . . . . !“

هن گهٽيل گهگهي نڙيءَ سان چيو: ”سنگهار، مون تہ توکي انگوريءَ جي دعوت ڏني . . . ۽ . . تون . . . . “

سنگهار هن کي چڙٻ ڏيندي چيو: ”مون کي انگوري پيئڻي هوندي تہ آءٌ هت اچي حڪمان حڪم پي ويندس . . . ڏسان ڪهڙو ترخان ٿو مون کي روڪي. پر هينئر آءٌ خاص ڪم سان آيو آهيان.“

امير خان ڪوبہ جواب نہ ڏنو. سنگھار سرڪ ساھيءَ جي مھڙ ڪي جھليندي، امير خان ڪي پنھنجي سامھون اٿاري بيھاريو. ھن جي ھٿ جي ھر جھٽڪي سان امير خان جو اڪيون ڇڻ ٻاھر نڪرنديون ٿي نظر آيون.

”مرزا باقيءَ قنڌار ڪان وڏيڪ لشڪر ڇو گھرايو آھي؟“ ھن امير خان جي اکين ۾ اکيون وجھندي چيو.

”مون کي خبر نہ آھي“ امير خان گھگھي آواز ۾ چيو.

”ھن . . . ، تو کي خبر نہ آھي. . . .“ ھن سرڪ ساھيءَ جي ڦندي کي ھڪ زوردار جھٽڪو ڏيندي چيو. ”تون ائين ڪونہ ٻڌائيندين . . . . امير خان تون مون کي سڃاڻين ٿو. آءٌ ڪنھن ترخان کي مارڻ وقت ٻيھر سوچيندو ڪونہ آھيان.“ سنگھار جي آواز ۾ ايترو يقين ۽ پختگي ھئي، جو امير خان تي نہ چاھيندي بہ ڌپ وري ڇانئجڻ لڳو. پر ھيءُ ڳجھہ تہ ترخانن جي موت ۽ زندگيءَ جو ڳجھہ ھو. ان لاءِ ھو ھر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ھو، ۽ ھن مِڻ مِڻ ڪندي چيو: ”مون کي ڪا خبر نہ آھي. جيڪڏھن مون کي خبر ھوندي بہ تہ تون اھو ڪئين ٿو سوچين تہ آءٌ حڪومت جو راز توکي ٻڌائيندس. . . .“

”چڱو، نہ ٻڌاءَ. . . . .“ سنگھار گھڙيءَ لاءِ ويچار ۾ پئجي ويو. ھي راز اھڙو ھو، جو امير خان کي ساھہ ڪان وڏيڪ پيارو ھو. پر اھو راز ڄاڻڻ ھن لاءِ بہ ضروري ھو. ھو ۽ ڄاڻ آخوند نور محمد سان واعدو ڪري نڪتا ھئا تہ نہ رڳو اھو راز ھٿ ڪري ايندا، پر اھو خط بہ ھٿ ڪندا جيڪو قنڌار موڪليو ويو ھو. ھن پنھنجي چوڌاري نظر ڊوڙائي. اوچتو ھن جي نظر ھڪڙي ڳيرو ساقيءَ تي پيئي، جو ھڪ ميز ھيٺان ڪرونڊڙو ٿيو اھو سڀ ڪجھہ ڏسي رھيو ھو، ۽ ڊپ کان ڏڪي رھيو ھو. ھن کي ھڪ ترڪيب سجھي آئي، ۽ ھن رڙ ڪري ان ساقيءَ کي سڏ ڪيو. ساقي ڪنبندو، ڏڪندو، ڪورنشون ڪندو، ٻانھو ٻڌندو اڳيان آيو تہ سنگھار کي ڪل اچي وئي. ساقيءَ ھن کي ڪلندو ڏٺو تہ ھن جو ساھہ بہ ڪجھہ سامت ۾ آيو، ۽

هو ڪجهه اهڙي ادا سان مرڪڻ ۽ اکين ئي اکين ۾ ڪي نياپا ڏيڻ لڳو، جو ڪو ترخان هجي ها تہ هو ان هڪڙيءَ ادا تي سيڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. هن سنڌي ڇٽ تي ان جو اثر بلڪل ابتو ٿيو ۽ هو وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. هن جي بيخبريءَ جو فائدو وٺندي، امير خان نوڙيءَ ۾ ٻيئي هٿ وجهي وٺي ڇڪ ڏني. نوڙي سنگهار جي هٿ مان نڪري ويئي، ۽ امير خان ٽپو ڏيئي دروازي ڏانهن ڀڳو. سنگهار جا ٽهڪ اتي جو اتي بند ٿي ويا، ۽ هو ششدر ٿي دروازي ڏانهن ڀڳو. پر عين ان وقت جانڻ ڀالي جي نوڪ سان امير خان کي پوئتي هٽائيندو، ڪيس سنگهار تائين آڻي پهچايو.

”واه جانڻ ڀائو واه . . . . . مون تہ سمجهيو هو تہ سچو ڪم خراب ٿي ويو! پر تون ائين دروازي تان هٽي نہ اچين ها تہ چڱو. الائي ترخان ڪتا، پنهنجي ڪتڪ سان ڪيڏيءَ مهل اچي نڪرن، ۽ اسين بيخبرا ڦاسي پئون. تون وري وڃي دڳ جهلي بيهه!“

سنگهار جو هڪڙو هٿ امير خان جي منهن تي اهڙيءَ طرح وريو جيئن سرڻ ڪنهن ننڍي پکيءَ تي لامارو ڏيندي آهي. امير خان پنج - اَٺ قدم پوئتي ٿڙندو وڃي هڪ موڙي متان اچي ڪريو. سندس نڪ ۽ چپن مان رت ٽيندبيون ڪري وهڻ لڳو؛ ۽ پوءِ سنگهار ساقيءَ کي فارسي ۾ جيڪي ڪجهه چيو، انهن لفظن تي ساقيءَ کي تہ ڇا، خود امير خان کي بہ اعتبار نہ آيو. امير خان ائين ڇرڪيو ڄڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌس. ساقي بہ اهو حڪم ٻڌي اچرج ۾ پئو ڪان سنگهار جي اکين ۾ ڏسڻ لڳو. سنگهار ڪتارو ڪڍي، ساقيءَ جي نڙگهٽ تي رکندي چيو: ”چورا، جي چوڻ نہ ڪيو اٿئي تہ هيءُ خنجر تنهنجي نڙگهٽ جي پار هوندو!“ ائين چئي هو وري امير خان ڏانهن وڌي آيو. هن جي ٻانهن کي پويان مروٽيندي، ڪيس اڳيان وڌائيندي، هن ساقيءَ کي اشارو ڪيو. ساقي ڏڄندو، ڪنبندو، لڙڪندو اڳيان وڌيو ۽ پنهنجو ننڍڙو خنجر ڪڍي، هن اميرخان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو.

امير خان ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳو. اجا ساقيءَ هن جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو ته امير خان مئل آواز ۾ چيو: ”سنگهار خان، واسطو اٿيئي رب جو، ان ڪان ته مون کي ختم ڪري ڇڏ.“

سنگهار وري ساقيءَ کي اشارو ڪيو، ۽ ساقيءَ اميرخان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو. امير خان دانهن ڪري چيو: ”بس بس . . . . ٻڌايان ٿو!“ پگهر هن جي نرڙ تان وهي اکين ۾ پوڻ لڳو. هن جو منهن سڪل پن جهڙو اودو ٿي ويو هو.

”مرزا باقيءَ کي مرزا جان بابا ۽ شاهه قاسم ارغون جي بغاوتن جي ڪڙڪ پئجي ويئي آهي، ۽ تنهن ڪان سواءِ شهنشاه اڪبر به سنڌ تي چڙهاين جون تياريون پيو ڪري. ان ڪري مرزا قنڌار مان ڪمڪ گهرائي آهي!“ امير خان ڪنڌ هيٺ ڪري گهگهي آواز ۾ چيو.

”ڪير ويو آهي اُها ڪمڪ وٺڻ؟“ سنگهار سوال ڪيو.

”امير ڪوڪلتاش ارغون. . . . “

”ڪڏهن نڪتو آهي ڪوڪلتاش؟“

”اڄ صبح جو . . . . !“ امير خان ۾ ڄڻ ساهه ئي ڪونه هو.

”هون . . . . . “ ائين چئي سنگهار ساقي کي اشارو ڪيو. ساقي پوئتي هٽي ويو.

سنگهار امير خان کي اڳيان ڪري دروازي ڏانهن وڌيو. جانڻ ڪڙڪو ٻڌي، اندر لنگهي آيو، ۽ اکين ئي اکين ۾ سنگهار کي ڪو نياپو ڏنو. سنگهار ڪٽارو امير خان جي پٺ تي رکندي دروازي کان ٻاهر نڪري آيو. ٻاهر ويهارو کن ترخان ڀالن ۽ ترارين سان ڄڻ هنن جي انتظار ۾ هئا. سنگهار امير

خان کي اڳيان ڪندي چيو: ”اوهان مان ڪوبہ اڳتي وڌيو آهي تہ آءٌ هي خنجر هن جي پٺ ۾ ٽنبي ڏيندس!“

سڀ ترخان خونخوار اکين سان هنن کي ڏسندا رهيا. امير خان ـــ مٿي اگهاڙو، نڪ ۾ وات مان وهندڙ رت سان، ڪنڌ هيٺ ڪيو، اڳتي وڌندو رهيو. سنگهار ۽ جاڻ پنهنجن گهوڙن تائين وڌي آيا. امير خان جون ٻانهون ڇڏي، سنگهار وري سرڪ ساهيءَ جو چيڙهو هٿ ۾ جهلي، گهوڙي تي چڙهيو. جڏهن جاڻ بہ سوار ٿيو، تڏهن سنگهار چيو: ”امير خان، تون نٿي جو عامل مقرر ٿيو آهين. سنڌين تي ظلم ڪرڻ وقت پنهنجي پيءُ جي پڇاڙي ياد رکجانءِ . . . ظلم ڪنهن کي بہ نہ ڦبندو!“

ائين چئي پنهنجي گهوڙي کي اڙي هنئي، ۽ سرڪ ساهيءَ واري رسي کي ڇڏي ڏنو. هنن جا گهوڙا دَز جو هڪ واچوڙو پويان ڇڏيندا نظرن کان اوجهل ٿي ويا. امير خان پنهنجي سامهون بيٺل ترخانن تي نفرت ڀري نظر وجهندي چپن ۾ ڀڻ ڀڻ ڪئي، ۽ ساقي خاني ۾ اندر گهڙي ويو.

7

شهر جي لَنگهي جڏهن هر پاڙي ۾ اهو پڙهو ڏنو ته اڄ کان امير خان ٺٽي جو عامل مقرر ٿيو آهي ته ڪيترن جون دليون دهلجي ويون. هنن کي پڪ ٿي ته هن جي عامل ٿيڻ سان شهر ۾ اهي ظلم ٿيندا، جو اڳي ڪنهن ٻڌو به ڪونه هوندو. پيهرن جو شهر جي جامع مسجد جي بلڪل ڀاهران چوسول تي، ٻڙ جي وڻ ۾ ٻن سنڌين جا ڪل لٽل جسم ٽنگي ڇڏيائون. جنهن ٿي هنن کي ڏنو، سو آت ڏيندو التيون ڪندو، دل ئي دل ۾ ترخانن کي گاريون ڏيندو، پٽيندو ٿي ويو. اميرخان جي عملداريءَ جي هي پهرين سوکڙي هئي سنڌين لاءِ. جڏهن پوءِ ماڻهو سانجهي نماز پڙهڻ لاءِ مسجدن ڏانهن ٿي ويا ته امير خان کي پنجاهي کن سوارن سان آخوند صالح جي مدرسي ڏانهن ويندي ڏٺائون. ماڻهن ۾ نئين هورا کورا جاڳڻ لڳي. جيڪڏهن آخوند صالح جي مدرسن جا شاگرد ترخانن ۾ ڪاهي پوندا. پوءِ ڇا ٿيندو، سو ڪنهن به سوچڻ نٿي چاهيو. ٻيڙا ماڻهو، تڪڙا تڪڙا مسجدن ۾ داخل ٿي، وقت کان اڳ نفل پڙهي، دعائون گهرڻ لڳا ته ”الله سائين ٺٽي ۽ سموريءَ سنڌ کي هنن ظالمن جي شر کان پناهه ۾ رکج! اجا اڳيان گهاءَ ئي ڪونه ڇُٽا آهن ته نئون ڪوس ٿيڻ نه ڏج!“ هندو پنهنجي مندرن ۽ ٺڪاڻن ۾ پنهنجي مورتين اڳيان ٻاڏائڻ لڳا ته ٺٽي تان آفت ٽري.

امير خان پنهنجي سوارن سان اچي آخوند صالح جي دارالعلوم اڳيان لٿو. هن سان چار پنج قنڌاري مولوي گڏ هئا، جن کي مرزا باقيءَ قنڌار کان سنڌين کي فارسي ۽ صحيح اسلام پڙهائڻ لاءِ گهرايو هو. دروازي اڳيان ننڍيءَ منجيءَ تي هڪ ٻيڙو ماڻهو چلم جو نڙ وات ۾ وجهي، ڄڻ دنيا کان بي خبر پنهنجي ئي خيالن ۾ غرق هو. گهوڙن جي ٺاپ ٺاپ تي به هن ڪنڌ ورائي ڪونه نهاريو. جڏهن امير خان بلڪل سندس پرسان اچي گهوڙو جهيو، تڏهن به هو پنهنجي چلم مان گرڙاٽ ڪڍندو رهيو. امير خان ٻر تي ويو ۽ نيزو ڪي، هُن ٻيڙي کي چوڪ ڏني ته ٻيڙو چرڪ ڀري اٿي بيٺو ۽ ترخانن کي حيرت مان ڏسڻ لڳو.

”بي ادب گڏھ، توکي اھا مجال جو اسان جي اچڻ جو ٻڌي، پنھنجي چلم ۾ لڳو پيو آھين؟“ اميرخان ڪڙڪو ڪندي چيو.

ٻيڙي ڏند ڪيندي، پنھنجي ڪنن ڏانھن اشارو ڪندي چيو: ”ڏاڍيان ڳالھاءِ، آءٌ ڪنن کان ٻنھي ٻوڙو آھيان. ڪير مڙس آھين؟“

ترخان کلڻ لڳا. ھنن کي کلندو ڏسي، امير خان جي ڪاوڙ هيڪاري تيز ٿي ويئي، ۽ ھن واڪو ڪري چيو: ”خاموش! آءٌ آھيان، امير خان، ٺٽي جو نئون عامل!“

”ھوندين، پر ھت ڪھڙو ڪم اٿئي؟“ ٻيڙي لاپرواھيءَ مان چيو.

امير خان کي پرئي مڙس تي ايڏي ڪاوڙ آئي، جو ھن نيزي سان ڪيس زور سان ڌڪو ڏنو، ته پيرسن ٿيڙ ڪائيندي وڃي منجيءَ جي پويان ڪريو. پر ھو ڪپڙا ڇنڊيندي وري اٿي بيٺو. ”ابا، مڙس تو مارين! پاڻ وڏن سان ائين ھلبو آھي. واه جو پٺھين سيکاريو اٿئي!“ ٻيڙي ڄڻ رنج ٿيندي چيو.

امير خان ھن کي ٻنھ مارڻ وارو ھو، پر ھڪ قنڌاري مولويءَ کيس فارسيءَ ۾ چيو: ”ھينئر ئي سختي ڪبي ته شاگرد ۽ استاد اسان سان ٺھي ڪين ھلندا. سياست کان ڪم وٺ، سڀ ڪم خراب نه ڪر!“

ٻيڙي ڄڻ ڪجھ ٻڌوئي ڪونه. وري پنھنجيءَ کٽ تي ويھي رھيو، ۽ پنھنجي چلم جي نڙ ۾ ڦوڪون ڏيڻ لڳو. امير خان پڻ پڻ ڪندي، ٻيڙي کي سزا ڏيڻ جو اِرادو ترڪ ڪري ڇڏيو، ۽ نرمي سان چيائين: ”پوڙھا، در ڪول، اسان کي آخوند صالح سان ملڻو آھي. ھي عالم سڳورا قنڌار کان ھلي ساڻس ملڻ آيا آھن.“

”جي، ڇا چيئي؟ تورو ڏاڍيان ڳالھاءِ، مون ڪونه ٻڌو“ ھن وري پنھنجي ڪنن ڏانھن اشارو ڪري پنھنجي ٻوڙاڻ ظاھر ڪئي.

امير خان پنهنجي ڪاوڙ کي روڪيندي، ڏاڏيان پنهنجي ڳالهه ورجائي ڇڏي.

”پوءِ ائين ڇئو نہ:“ ائين ڇئي، ٻيڙو اٿيو ۽ اچي مولوين کي هٿ ڏنائين، ۽ سنڌيءَ ۾ ساڻن خوش خيروعافيت ڪرڻ لڳو. هاڻ تہ امير خان کي بہ ڪل اچي ويئي، ۽ چيائين: ”پريا مڙس، هي اچا ڪالهہ قنڌار کان آيا آهن. سي تنهنجي سنڌيءَ ڪيئن سمجهندا!“

”ابا، قنڌار کان آيا آهن، پلي ڪري آيا، جيءُ ڪري آيا!“ ۽ پوءِ آهستي چيائين: ”جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، تو کي قنڌارئون جوڪو!“

امير خان رڙ ڪري چيو: ” پوڙها، ڇا چيئي؟“

”ابا، چيم تہ دين جا عالم سڳورا آهن. سنڌ جي قسمت، جو قنڌارئون هلي آيا آهن!“

”چڱو، هاڻ در کول!“ امير خان وري خفي ٿيندي چيو.

”هي مدرسو آهي علم جو گهر. هن ۾ هٿيار پهري لنگهڻ ڪبيرو گناهہ آهي، ۽ هنن سپاهين جو وري علم سان ڪهڙو واسطو؟ هي دروازو دين جي عالمن سڳورن لاءِ بيشڪ کلندو، پر هنن سپاهين لاءِ هرگز نہ کلندو!“ پوڙهي ۾ الائي ڪٿان جان اچي ويئي. هن جو سينو اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جاڳي آئي.

امير خان قنڌاري مولوين سان هري هري مشورو ڪرڻ لڳو. هو فقط پنهنجون ڏاڙهيون لوڏيندا رهيا. آخر ڪنهن ڳالهہ تي هو پاڻ ۾ يڪراءِ ٿيا، تڏهن امير خان ڏاڏيان چيو: ”تون دروازو کول. فقط آءٌ هنن عالمن سڳورن سان آخوند صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندس. سپاهيو، اوهين چاليهہ قدم پوئتي هٽي بيهو، ۽ اسان جو انتظار ڪريو!“

سپاهي هڪدم گهوڙا موڙي پوئتي هٽي ويا. امير خان دروازي ڏانهن وڌيو. پيڙي تي ڄڻ ڪو اثر نہ ٿيو. چيائين ”ڇُم ڇُم ڇُم. هٿيار لاهي هٿ رکو، دروازو پوءِ کلندو!“

امير خان لاچار ٿي ترار مياڻ مان ڪڍي، پوڙهي جي ڪٽ تي رکي، ۽ نيزو هيٺ زمين تي رکي ڇڏيائين. پيڙو پاڻ اڳتي وڌي آيو، ۽ ڇڪ ڏيئي امير خان جي ڪمر بند مان خنجر ڇڪي ورتائين. پوءِ ڏاڍي نئڙت سان قنڌاري مولوين ڏانهن وڌي آيو، ۽ هڪ هڪ ڪري مولوين جي ڪمربندن مان خنجر ڪڍي ورتائين. مولوي حيرانيءَ مان هن پيرسن جي چستيءَ ۽ ڦڙتيءَ کي ڏسندا رهيا. خنجر پاڻ وٽ قابو ڪري، پوڙهو دروازي تائين آيو، ۽ دروازي تي هٿ سان ٺڪ ٺڪ ڪيائين. اندران ڪو هلڪو آواز آيو. پيڙي چيو: ”دين جا عالم سڳورا قنڌار کان پنڌ پيا آهن. هنن جي آجيان لاءِ دروازو کوليو!“

پيڙي جا لفظ پورا ٿيا تہ وڏي دروازي ۾ هڪڙو ننڍڙو دَرُ کلي پيو. اهو دروازو اهڙو هو جنهن مان هڪ ئي وقت فقط هڪڙو ماڻهو لنگهي ٿي سگهيو، ۽ ان کي بہ هيٺ جهڪڻو ٿي پيو. پيڙي چيو: ”هيءُ علم جو در آهي. هت جهڪڻ قسمت وارن کي نصيب ٿيندو آهي!“

امير خان دل ئي دل ۾ خار ڪائيندو، مولوين جي پويان اندر داخل ٿيو. اندرئين پاسي ننڍي قد جو هڪ همراهہ کين وٺي، آخوند صالح جي حجري ڏانهن هلڻ لڳو. اتي پهچي، هن سيني کي جتيون لاهڻ جو اشارو ڪيو. جتيون لاهي هو اندر داخل ٿيا تہ هڪ تڏي تي هڪڙي ڪرڙوڊِ ماڻهوءَ کي ويٺل ڏٺائون، جنهن جي ڇهچ ڪاري ڏاڙهيءَ ۾ ڪٽي ڪٽي اڇا وار بہ ظاهر ٿيڻ لڳا هئا. سندس منهن ۾ عجيب ڇڪ ۽ ڏيا هئي. هو ڪنهن ڪتاب پڙهڻ ۾ مشغول هو. هنن کي ايندو ڏسي هو اُٿي بيٺو، ۽ سندن آجيان ڪندي، کين ويهڻ لاءِ چيائين. امير خان کي پٽ تي تڏي تي ويهڻ ڏاڍو ڏکيو لڳو. زمين سندس ڏڍن ۾ چيڻ لڳي، ۽ هو ذري ذري پاسا بدلائي سڌو ٿي ويهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو.

قنڌارين مان هڪ مولويءَ پنهنجي اچڻ جو مقصد بيان ڪندي چيو: ”حضور مرزا باقي بيگ جن جي راءِ آهي ته سنڌ ۾ تعليم جو خاطر خواه بندوبست ڪرڻ لاءِ ملڪ جي سمورن مدرسن ۾ فارسي ۽ دينيات پڙهائي وڃي. ان ڪري هن قنڌار کان دين جا عالم گهرايا آهن. جن کي درس تدريس جو ڊگهو تجربو آهي. هن دارالعلوم ۾ اسان پنجن ڄڻن کي پڙهائڻ جو حڪم مليو آهي.“

آخوند صالح ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ ٻڏي ويو: ۽ پوءِ ڪجهه سوچيندي چيائين: ”گهڻو ڻو سڀ مدرسا ۽ دارالعلوم آهن ئي ديني تعليم لاءِ اسان جي مدرسن ۾ ڪي شاگرد هونئن ئي فارسي پڙهن پيا.“

”سرڪار چاهي ٿي ته فارسيءَ جي تعليم عام ڪئي وڃي. هر شاگرد ضرور فارسي پڙهي، علم جي دنيا سان روشناس ٿئي!“ مولوين مان هڪڙي چيو.

”فارسي هتان جي ماڻهن جي ٻولي ڪانهي. انهيءَ ڪري ان کي فقط ڪي ڪي اهڙا شاگرد پڙهڻ گهرندا جن کي ان جي سکڻ جو شوق هوندو. تنهن کان سواءِ سرڪاري طرح فارسي پڙهائڻ جو ڪهڙو ضرور آهي، جڏهن اسان وٽ فارسي سيکارڻ جا استاد اڳي ئي موجود آهن.“ آخوند صالح نهايت آهستي ۽ ڌيرج سان ڳالهائي رهيو هو.

هڪ مولويءَ کي شايد جوش اچڻ لڳو هو: ”فارسيءَ هتان جي حاڪمن جي زبان آهي، اسلامي حڪومت جي زبان آهي. اسلامي زبان آهي. ايران، افغانستان ۽ هندوستان جي مسلمانن جي واحد سڌريل زبان آهي. قنڌار کان دهليءَ تائين فارسيءَ جو چرچو آهي. فارسي سکڻ سان سنڌي پنهنجي حاڪمن جي قريب ايندا، منجهن اسلام جو درد پيدا ٿيندو. ترخانن ۽ سنڌين جي وچ ۾ هن وقت جيڪي غلط فهميون آهن، سي دور ٿي وينديون.“

آخوند صالح فورن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. پوءِ چئن ئي مولوين تي هڪ نظر وجهنديءِ، امير خان جي اکين ۾ اکيون اٽڪائينديءِ، ڪيس گهورينديءِ چيائين: ”سنڌين جي مٿان سرڪاري طرح سان زور زبردستيءَ سان ڪابہ زبان مڙهي ويندي تہ هو هرگز هرگز ڪونہ پڙهندا. هنن کي پنهنجي زبان سان بيپناهہ محبت آهي. هنن جي ٻولي دنيا جي قديم ٻولين مان آهي ـــ فارسيءَ وانگر هزارين سال پراڻي، ۽ فارسيءَ جهڙي ئي مائيدار ۽ مٺي ٻولي آهي. اڄ تائين هنن ڪابہ ٻاهرين زبان قبول نہ ڪئي آهي. برهمڻن ڪين پنهنجي ڌرم سان گڏ سنسڪرت پڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هو نہ پڙهيا. عربن اسلام آندو، پر هو سنڌين تي عربي مڙهي نہ سگهيا. تاريخ شاهد آهي تہ هِنن کي ڪڏهن بہ هنن جي زبان سان ڪابہ نفرت نہ آهي؛ فارسيءَ کي هو هڪ سٺي زبان سمجهن ٿا، فارسيءَ جي علم، شاعريءَ ۽ ادب کي هو ڏاڍي چاهہ سان پڙهن ٿا، پر جيڪڏهن فارسيءَ هنن تي زوريءَ مڙهي ويئي، تہ هنن ۾ ان جي خلاف نفرت پيدا ٿي پوندي!“

”هي سرڪاري حڪم آهي، ان جي تعميل سنڌين کي ڪرڻي پوندي. سرڪاري ڪاروبار لاءِ بہ ضروري آهي تہ سنڌي فارسي سکن، جيئن هو حڪومت جو ساٿ ڏيئي سگهن. جيڪي فارسي سکيا آهن، سي فارسيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا آهن. سرڪار طرفان اهڙن ماڻهن کي وظيفا ملي رهيا آهن. هنن تي عام بخششون ڪيون ويون آهن؛“ امير خان ڳالهہ کي ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

”اهڙن ماڻهن کي ڪوبہ سنڌي عزت جي نگاهہ سان نٿو ڏسي، جيڪي محض سرڪاري خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ فارسيءَ ۾ تڪبندي ڪرڻ لڳا آهن. اوهان کي خود خبر آهي، ۽ آءٌ بہ چڱيءَ پر ڄاڻان ٿو تہ ايراني، مغل ۽ خود اسان جا حاڪم پرپٺ سنڌن فارسيءَ تي ڪيئن کلندا ٿا رهن. ان ڪري جيڪڏهن فارسيءَ خلاف نفرت پيدا ڪرڻ ٿا گهرو، تہ اِن هوڏ تان لهي وڃو!“ آخوند صالح نهايت نرم لهجي ۾ ڳالهائي رهيو هو، مگر سندس اٽل ارادي ۽ اڌول شخصيت مولوين تي رعب طاري ڪري ڇڏيو هو.

”پر سرڪار جي حڪم جي انحرافي ڪرڻ جي مجال ڪنهن کي ٿيندي؟ جيڪو فارسي سکڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪپي ڇڏي ويندي.“ امير خان ڪاوڙجندي چيو.

”تہ پوءِ سرڪار کي هر سنڌيءَ جي زبان ڪپڻي پوندي؛ فارسي ٻولڻ کان هو گونگا رهڻ وڌيڪ پسند ڪندا!“ آخوند صالح ساڳئي ڏيرج سان چيو.

”پر اوهين کين صحيح صلاح ڏيندا تہ شاگرد اوهان جو چوڻ ضرور مڃيندا.“ هڪڙي مولوي مرعوب ٿيندي چيو.

”اوهان شايد وساري ڇڏيو آهي تہ آءٌ بہ سنڌي آهيان. تنهن کان سواءِ آءٌ ڪڏهن بہ پنهنجي شاگردن کي غلط صلاح نہ ڏيندس،“ آخوند جواب ڏنو.

امير خان اٿي بيهي رهيو. هو ڪجهہ وقت غور سان آخوند صالح ڏانهن نهاريندو رهيو، ۽ پوءِ آهستي چيائين: ”آءٌ ٺٽي جو عامل آهيان. يا ٺٽي ۾ هر شاگرد فارسي پڙهندو يا سمورا مدرسا بند ڪيا ويندا.“ ائين چئي هو حجري کان ٻاهر نڪري آيو. قنڌاري مولوي بہ چپ چاپ امير خان جي پويان نڪري آيا.

امير خان جنهن بہ مدرسي ۾ ويو، اتي اهڙو ئي ڪُتو جواب مليس. هر ملاقات کان پوءِ هن جي ڪاوڙ جو مچ پنيٺ ٻڄندو ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو ساجهر هو وري سئو کن سپاهي ساڻ ڪري آخوند صالح جي دارالعلوم ڏانهن ويو. قنڌاري مولوي هن سان گڏ هئا. ٻيڙي وري دروازي کولڻ کان انڪار ڪيو؛ پر امير خان مولوين جي صلاح تي نہ هليو، ۽ هن پنهنجو ڀالو ٻيڙي جي نڙگهٽ ۾ ٽنبي ڇڏيو. سپاهين کي حڪم ڏنائين تہ دروازي کي ڀڃي کولين. سپاهي ڪامون کڻي دروازي کي ڀڃڻ بيهي رهيا. پراڻو دروازو اڃا ڏهن ڌڪن کان پوءِ چيرجي پيو. دروازي چيرجڻ سان نندو در هڪدم چوڙن کان نڪري ويو. سپاهي اگهاڙين ترارين سان مدرسي ۾ گهڙي پيا. امير

خان مولوين سان گڏجي پڙهڻ جي ڪوٺين ڏانهن وڌيو. پهرينءَ ئي ڪوٺي ۾ آخوند صالح درس ڏيئي رهيو هو. امير خان جي اشاري تي هڪڙو مولوي اچي آخوند جي پير ۾ بيهي رهيو.

آخوند صالح ڄڻ هن کي ڏٺوئي ڪونه، ۽ هو شاگردن کي چئي رهيو هو: ”اڄ شايد آءٌ اوهان کي آخري درس ڏيئي رهيو آهيان. هي قنڌاري مولوي، اوهان کي ترارين جي زور تي فارسي پڙهائڻ آيا آهن. منهنجي اوهان کي رڳو اها صلاح آهي ته ....“

هن اجا جملو ختم ئي نه ڪيو ته امير خان جي اشاري تي ٻه سپاهي هن کي ڪمري مان گهلي ٻاهر ڪڍي ويا. هيءُ درس ننڍن ڇوڪرن جو هو، ۽ ڪنهن جي به عمر پندرهن سورهن ورهين کان مٿي نه هئي. قنڌاري مولويءَ امير خان ڏانهن ڏٺو، ۽ منبر تي چڙهي چيائين: ”طفلانِ من ....“

اجا هن ايترو چيو ته ٻه ڇوڪرا اٿي بيٺا، ۽ ٻنهي گڏجي چيو: ”اسين فارسي ڪونه پڙهنداسون!“

امير خان وري ٻيو اشارو ڏنو، ۽ ٻن سپاهين اڳتي وڌي ڇوڪرن کي گهلي ٻاهر ڪڍيو، ۽ گهلڻ وقت ڪين ٺڦڙن سان ڪُٽيندا ويا. ٻارڙا هيسجي ويا. ڪمري ۾ موت جهڙي خاموشي ڇانئجي ويئي. ڇوڪرا هراس ۽ ڊپ کان سپاهين ۽ قنڌاري مولوين کي ڏسندا رهيا. امير خان ڪين سنڌيءَ ۾ چيو: ”ڇوڪرا، هي عالم اوهان کي پڙهائڻ لاءِ قنڌار کان آيو آهي. جيڪو ڇوڪرو فارسي نه پڙهندو، ان کي اگهاڙو ڪري، هن نيٺ سان ڪُٽيندس ..... ٻڌايو اوهين فارسي پڙهندئو يا نه؟“

ٻار اڳيئي هيسيل هئا، ان ڪري ڪنهن به جواب نه ڏنو. امير خان ڪجهه سوچي، قنڌاري مولويءَ کي اتي ئي ڇڏي ٻاهر نڪري آيو. سپاهين کي پنهنجي پويان اچڻ جو اشارو ڪري، هن گهوڙي کي جامع مسجد واري چونڪ ڏانهن موڙيو. سپاهين کي چيائين ته ڦاهيءَ جو ڦندو تيار ڪن.

قاھيءَ جو ٽياس ٿھندو ڏسي، آسپاس کان ماڻھو اتي گڏ ٿيڻ لڳا. امير خان جا سپاھي ٽياس جي چوڌاري ھڪ وڏو گھيرو ٺاھي بيھي رھيا. ڳالھہ شھر ۾ باھہ جيئن ڦھلجندي ويئي تہ ترخان آخوند صالح کي قاھيءَ تي ٽا چاڙھين. ماڻھو پنھنجا دنڊا ڌاڙيون ڇڏي، اگھاڙين پيرين، مٿي اگھاڙي جامع مسجد ڏانھن ڀڳا.

جڏھن قاھي تيار ٿي ويئي، تڏھن امير خان آخوند صالح جي اڳيان اچي بيھي رھيو، ۽ چيائين: ”آخوند، توکي ماريندي مون کي خوشي ڪانہ ٿي ٿئي. اجا بہ مڙي وڃ: پنھنجي مدرسي ۾ قنڌاري مولوين ھٿان فارسي پڙھائڻ جو رضانامو لکي ڏي تہ توکي ڇڏي ڏيندس، نہ تہ.....“

آخوند صالح جي منھن تي عجيب نُور ٻھڪي رھيو ھو، ۽ ھن چيو: ”تو جھڙا ھزارين جاھل مون ڏٺا آھن. جيڪڏھن مون کي قاسيءَ تي چاڙھيندين تہ سنڌ فارسي ٻولڻ سکندي ڇا؟ اوھين ھڪڙي ھڪڙي سنڌي استاد کي قاھيءَ تي چاڙھي ڇڏيو، تڏھن بہ سنڌي مدرسن ۾ فارسي زوريءَ پڙھائي نہ سگھندئو!“

امير خان ھڪ سپاھيءَ کي اشارو ڏنو، جنھن وڏي قاھيءَ جي سرڪ ساھي آخوند صالح جي ڳچيءَ ۾ وڌي. ميڙ ۾ چرپر ٿيڻ لڳي، ۽ ماڻھن جي دلين ۾ وَڍَ پوڻ لڳا. پر سپاھين جي ڀالن ھنن کي اڳيان وڌڻ نہ ڏنو. امير خان وري ٽياس واري سپاھيءَ کي اشارو ڏنو: ھن ھڪ ئي ڌڪ سان قاھيءَ وارو تختو آخوند جي پيرن ھيٺان ڪڍي ڇڏيو. آخوند جي وات مان ذرو بہ آواز نہ نڪتو. الائي ڪيئن ھن جي لڙڪندڙ جسم جي منھن تي اھائي نوراني مُرڪ اجا تائين قائم ھئي. امير خان حيرت مان ھن کي ڏسندو رھيو. ھن سوچيو تہ قاھيءَ جي تختي تي ھنن سنڌين مرڪڻ ڪٿان سکيو آھي؟

ھن وري چوڪرن ڏانھن ڏٺو، ۽ ھڪ ڀيرو وري ھنن کان پڇيائين: ”اڙي ڇورا ٻڌايو، فارسي پڙھندئو يا نہ؟“

ڇوڪرن جواب نہ ڏنو. هو تہ پنهنجي استاد جي لڙڪندڙ جسم کي ڏسي روئندا رهيا. امير خان وري سپاهين کي اشارو ڪيو. سپاهين ڇوڪرن کي چوڪنيو ٻڌي، پهرين هڪ ڇوڪري جيءَ ۽ پوءِ ٻئي جي ڄِيَ پاڙئون وڍي ڇڏي، ڇوڪرا ٻڪرن جيان رانياٽ ڪرڻ لڳا. رت سندن واڇن مان وهڻ لڳو. ڪجھ رت نڙيءَ ۾ وڃڻ ڪري، هو اٿوڙجڻ ۽ ڪنگهڻ لڳا؛ ڪنگهي وري ٻاڪارڻ تي لڳا. ميڙ تيل ماڻهن کي چڻ ڪو نانگ ڏنگي ويو هو، ۽ هو پنڊ پهڻ تي هن ڪِيس کي نہ ڏسندڙ اکين سان ڏسندا رهيا.

امير خان ڏهاڪو کن سپاهي اتي ڇڏي، اتان هليو ويو؛ ۽ شهر ۾ پڙهو ڏياريائين تہ جيڪو آخوند پنهنجي مدرسي ۾ فارسي نہ پڙهائيندو، ان جو حشر آخوند صالح جهڙو ٿيندو؛ جيڪو شاگرد فارسي پڙهڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪپي ويندي؛ ۽ جيڪو مائٽ فارسي پڙهائڻ ڪري ٻارن کي مدرسن مان اٿاريندو، ان جو سمورو مال متاع ضبط ڪيو ويندو.

شام تائين آخوند صالح ۽ ٻنهي شاگردن کي ڏسڻ لاءِ هشام سنڌين جا اچي گڏ ٿيا. هھڙو ڪيس نہ ٿيو نہ ٿيندو. ماڻهن جي آنڊن ۾ وڍ پوڻ لڳا. هزارين ماڻهو اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳا، ۽ ڪي خاموش هنن ٽن قربان ٿيندڙن کي ڏسندا، اندر ئي اندر ۾ ڪڙهندا، ڳوڙها ڳاڙيندا رهيا. ٻيڙا ۽ پيرسن پنهنجن آندن کي مهٽيندا مسجدن ۾ وڃي پنهنجي رب سان شڪايتون ڪرڻ لڳا. چونڪ ۾ ڇپ وڍيل شاگردن جا منهن سڄندا ويا. سندن ڪنڌ هڪڙي پاسي لٽڪي پيا، ۽ مکيون مڙي سندن رت ڀريل واڇن تي گڏ ٿيڻ لڳيون!

8

ٺٽي جي سينڌ اڇا ستارن سان سنيگاريل هئي. ٿڌي ڪير جهڙي چانڊوڪي پاڇولن سان راند ڪندي، سوڍل جي دل جيئن ٿلڪڻ لڳي هئي. ترخانن جي محلي ۾ سپاهين ۽ چوڪيدارن جي هوڪن ڪان سواءِ سڄو ٺٽو بي خبريءَ جي ننڊ ستل هو. سوڍل سوچڻ لڳو هي ننڊ پيل مائيٽو ٺٽي جو شهر الائي پنهنجي گهرن اندر ڪهڙن ماتمن ۽ روڄن کي لڪايو ستو پيو آهي. سنڌ جي هن سونهاري شهر جي گهٽين مان اڪيلو لنگهندي هن کي عجيب لڳي رهيو هو. هن ڏاڍي پيار مان ڪميت جي بشڪن تي ٿڦڪي هنئي، ۽ ڪميت سراءِ جي اڳيان ڪنڌ نمائي بيهي رهي. سوڍل ڪڙو کڙڪايو. ڪو جواب نہ مليس تہ وري ڏاڍيان ڪڙو هڻڻ شروع ڪيائين. نيٺ ڏڪندي ڏڪندي ٻيڙي علوءَ اچي دروازو کوليو. هيڏيءَ رات جو ڪنهن مسافر جو اچڻ هن کي هميشہ ڏيڇاري ڇڏيندو هو. ترخان پنهنجي پيچي ويل ترڪ چوڪرن يا ٻانهن جي ڳولا ۾ اڪثر آڌيءَ ويل اچي سراءِ جو دروازو کولائيندا هئا، ۽ مسافرن ۽ کيس مارڪٽ ڪري هليا ويندا هئا.

”ڪير؟“ ٻيڙي علوءَ ڏڪندي ڏڪندي سوال ڪيو.

”آءٌ آهيان سوڍل!“ سوڍل مختصر جواب ڏنو.

”سوڍل، تون؟ هن مهل؟ اچ، اچ، ٻاهر ڇو بيٺو آهين؟ تون هل اندر تہ آءٌ گهوڙي کڙهہ ۾ ٻڌي ٿو اچان . . . . داٽو ڏيانس؟“ ٻيڙي گهوڙيءَ جو لغام هن کان وٺندي پڇيو.

سوڍل سراءِ ۾ اندر اچي، ڏئي جي وٽ کي ٿورو چنڊي مٿي ڪنيو، ۽ وڇايل هنڌ تي، مٿو ٻنهي هٿن ۾ جهلي ويهي رهيو. رت سندس مغز ۾ ڪنهن درياءَ وانگر ڇوليون هڻي رهيو هو. هن جو سمورو بدن ڪنهن عجيب آڳ ڪان جلي رهيو هو. هن جي اکين اڳيان رکي رکي ٻہ ڳارها چپ

چمڙيءَ جي شڪل ناهي اُڀري تي آيا، ۽ هن جڻ ان تصور کي هٽائڻ لاءِ پنهنجيون اکيون مهٽڻ تي شروع ڪيون.

ٻيڙو علو موٽي آيو. هن کي ائين ڪنهن سوچ ۾ ويٺل ڏٺائين، ته ڏاڍي پاٻوهه مان چيائين: ”چو سوڍل، ڪهڙين ڳڻتين ۾ آهين؟“

”ڪجهه به ڪونهي. تون منهنجي لاءِ ڪا ڪوٺڙي ڪول،“ هن جڻ سوال کان پاڻ بچائڻ ڪاڻ چيو.

ڪوٺيءَ ۾ وڃايل هنڌ تي، هو جُتي لاهڻ بنان ئي ليٽي پيو. علو به سندس آڏو ٻيهي، غور سان سندس منهن ۾ نهاريندو رهيو. هو سوڍل کي ورهين کان سڃاڻندو هو. ترخانن خلاف هن جي ڪارنامن کان ڪير واقف ڪونه هو؟ هر ڪنهن بغاوت جي منڍ مهاڙ ۾ سوڍل هوندو هو. چاچي وريام واري واقعي کان پوءِ ته سمورا ماڻهو سوڍل کي پنهنجو سڳو مِٽ سمجهندا هئا ۽ وڏي ڳالهه ته ترخانن ۾ جيترو ڊپ سوڍل جو هوندو هو، ايترو ڪنهن جو نه هو.

سوڍل جڏهن به ٺٽي ايندو هو، رهندو علوءَ جي سراءِ ۾ هو؛ علو به هن جي خاص ڪوٺڙي هن لاءِ خالي رکندو هو، چاهي هن کي مسافرن کي پڌر ۾ سمهارڻو پوي. مسافرن جي خدمت چاڪريءَ لاءِ هن وٽ ٻه ٽي ماڻهو هئا، پر سوڍل لاءِ ماني ٽڪي هو پاڻ کڻي ايندو هو، سندس هنڌ پنهنجن هٿن سان وڇائيندو هو، سندس گهوڙي کي داڻو پاڻي پاڻ ڏيندو هو. سوڍل جي باغي هجڻ جي خبر هوندن ته سڄي سنڌ کي هئي، پر سندس اندر جي اڌمن کان ٻيڙو علو وڌيڪ واقف هو. هن کي هن جي طبيعت، هن جي مزاج جي چڱيءَ طرح خبر هئي. اڄ به هو سمجهي ويو ته سوڍل ڳالهائڻ نٿو گهري. پر ڪانئس رهيو نه ٿيو. ۽ پڇيائين: ”سوڍا، بکيو هوندين؛ ڪجهه تيار ڪرائي وٺان؟“

”نه چاچا، البت اُڃيو آهيان. اٿئي ڪجهه رکيل؟“ سوڍي آهستي چيو.

”بابل، تنهنجي لاءِ سيڪجهه آهي. ڪالهه اڄي جي ماڻي ڪلالڻ ڏيئي ويئي آهي، سا تنهنجي ملڪ آهي!“

گهڙيءَ ڪان پوءِ هو ماڻي ۽ وٽي سوڍي اڳيان رکي، ڇُپڙي ڪري ٻاهر نڪري ويو. سوڍي وٽي پري سرڪ پيتي تہ ڄڻ تہ مچ تي چنڊو پئجي ويو. هو الائي ڪيتري دير پيئندو رهيو: جئن جئن پيئندو ويو، تئن تئن ننڊ هن جي اکين کان ڪوهين دور ڀڄندي ويئي. هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ۾ اچ وڃ ڪندو رهيو. هن جي ذهن ۾ واڇوڙا ورندا رهيا، ۽ هو انهن مان جند ڇڏائڻ لاءِ وري ماڻيءَ ڏانهن موٽي تي آيو. ليلىٰ جو هر انگ هن جي جسم ۾ ڪنوڻ وانگر ڪنوندو رهيو: هن جا چپ، هن جون اکهاڙيون ٻانهون، هن جو اُرهہ، هن جو ڏُن، هن جي جسم جي جهلڪ، هن جي آواز جي لَي رکي رکي هن جي ذهن کي ڏينين وانگر ڏنگيندا رهيا، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. ”آءٌ ايترو هيٺو تي ويو آهيان، جو هڪ زال منهنجي جسم، دل ۽ دماغ تي ڇانئجندي ٿي وڃي. آءٌ هڪ ترخان زال جو مقابلو ئي نٿو ڪري سگهان تہ سنڌ ترخانن کان ڪيئن آزاد ٿيندي!“

اوچتو ”سنڌ“ جو نالو زبان تي ايندي ئي، هن جي ذهن ۽ جسم جي ڇڪ ۽ تڻڪ لهي ويئي. واڇوڙا ٻيهي رهيا. هن وري اهو نالو اچاريو ”سنڌ!“ ۽ هن کي محسوس ٿيو ڄڻ تہ هن جي بدن ۾ نئون رت اوتجندو ٿي ويو. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن کي امرت جو پيالو ملي ويو. هن هڪ دفعي وري سنڌ جو نالو زبان تي آندو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ هن جي اندر ۾ جيڪا ڇڪتاڻ هئي، جيڪا ٻہ ڪشمڪش هئي، سا ٻيهي رهي هي. ان نالي ڄڻ نانگ جي مڻ وانگر، هن جي جسم مان زهر ڇڪي ڪڍي ورتو هو، ۽ هن ائين ڀانيو تہ ان پارس جي سندس زبان سان ڇهاءَ جي ڪري، هو سڄو سونو ٿي پيو هو. هن جو هر انگ، هن جو لڱ لڱ سونو ٿي پيو هو، ۽ هن کي پڪ ٿي تہ هن جو رت بہ سونو ٿي ويو هو. جيڪڏهن هن جو رت وهيو تہ هر رت ڦڙي مان هڪ نئون سنڌي پيدا ٿيندو. هن جي هر انگ وڍڻ سان سوين انگ پيدا ٿي پوندا، ۽ هن کي سنڌ جي اَمر هجڻ جو يقين ٿي

ويو، پنهنجي امر هجڻ جي يقين اچي ويو، ۽ هن ڇڻ نعرو هڻندي چيو: ”جيئي سنڌ، سدا جيئي سنڌ!“

ان نعري لحظي ۾ هن جا سڀ دک دور ڪري ڇڏيا، ۽ هو من ئي من ۾ تجويزون ۽ رٿائون ٺاهيندو، بستري تي ليٽي پيو. هن سوچيو ته سنگهار کي اميرخان جي نياپي ڏيڻ جي بهاني پنهنجيءَ رٿ ۾ شامل ڪري، جبل هليو ويندو ۽ لشڪر گڏ ڪري ٺٽي تي چڙهي ايندو. سنگهار جي گهر جو سوچيندي هن کي سانول ياد اچي ويو. سانول جو معصوم مکڙو ياد ڪندي هو اٿي ويٺو. چاچي علوءَ کي گهوڙي سنبرائڻ لاءِ سڏ ڪيائين.

جڏهن ٻيڍڙي علوءَ ڪيس گهوڙيءَ جي تياري جو ٻڌايو تڏهن الائي ڇو سوڍل ڪيس ڀاڪر پائيندي چيو: ”چاچا علو، آءٌ ڳوٺان ٿي ٿو اچان، ڏينهڪ موٽندس. پر ان وچ ۾ ٺٽي ۾ سنگهار جو ٻڌين ته ماڻهو موڪلي، ڪيس منهنجي لاءِ ترسائج!“

ٻيڍڙو علو سنڌ جي هن جوڌي جوان کي پيار ۽ سڪ مان ڏسندو رهيو، ۽ جڏهن سوڍل جي ڪميت سندس نظرن کان اوجهل ٿي ويئي، تڏهن هن آسمان ڏانهن نهاريندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”ڌڻي منهنجا، اسان بروبر سڄي عمر گناهن ۾ گذاري، پر تون اسان جي گناهن ڏانهن نه ڏس. . . . هڙن سوڍن کي سلامت رکج . . . . مَنَ سنڌ وري منهن ڪٽي موچاري ٿئي.“ ۽ پوءِ دل ئي دل ۾ ڪجهه پڙهندي، هڪ ڊگهو شوڪارو ڀري، سوڍي جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو.

سنگهار جي زال، ياڳل چاڏيءَ مان مکڻ تاريندي هڪ وڏو چاٽو ٺاهي ڪٽي وٽيءَ ۾ رکيو، ۽ پاڻ وري نيهر سڌي ڪري، منڊيءَ کي ڦيرائڻ ويهي رهي. ڏڌ ولوڙيندي، خود هن جي دل به ولوڙجندي ٿي ويئي. سنگهار کي اڄ ٽيون ڏينهن ٿيو هو: پاڻ چئي ويو هو ته ڏينهڪ موٽندو، ۽ مٿان هي چوٿون سج چڙهي آيو هو. ”ڌڻي منهنجا، تون خير سان ورائينس!“ هن دل ئي

دل ۾ ڪا باس باسيندي چيو. منڊي ڦيرائيندي هن جون آسروند اکيون، هر هر در ڏانهن کڄيو ٿي ويون. هن جي دل کي وسوسا کائڻ لڳا هئا. مڙس سان پڇي ڪانہ سگهندي هئي نہ تہ هوند کيس شهر ڏانهن ڪڏهن بہ نہ ڇڏي ها. هن ڪڏهن بہ مڙس سان ڪا هوڏ ڪانہ ڪئي هئي؛ ۽ هوڏ ڪري ها تہ بہ سنگهار مجيس ٿورو ئي ها. هو پاڻ هوڏ تي چڙهندو هو تہ پنهنجي سر جو ئي سانگو نہ ڪندو هو، ۽ شهر ۾ هن جي هوڏ تہ هميشہ ڪو نئون رنگ لائيندي هئي. ٻاگهيءَ جي مڙس علو پنوهر کيس گهٽائي پيرا چيو هو تہ: ”ماسي، چاچو سنگهار جڏهن ٿو شهر وڃي تڏهن ٿو ارغونن ۽ ترخانن سان وڙهي. تون نٿي سمجهائينس؟ ترخان تہ نيٺ بہ مُلڪ جا والي آهن؛ لڏائينس نہ تہ منهنجو نالو لاهي ڇڏجانءِ!“

ياڳل رڳو هڪڙو ڀيرو ڊنو ڊپ ڪري کيس چيو هو: ”آءٌ سٽين ٿو؛ علو پنوهر ٿو چئي تہ تون ترخانن سان ٿو ڪُونسين، ۽ ترخان مرڳو اسان کي لڏائيندا!“ سنگهار جو جواب ٻڌي هن جا تہ تاڪ لڳي ويا هئا. ”ترخان لڏائيندا منهنجي آڱوٺي کي! آءٌ ڪو علو پنوهر ٿورو ئي آهيان، جو پيءُ کي جهلائي، جاگير پنهنجي نالي لکائي آيو آهي. هو تہ ترخانن جو نمڪ ويٺو کائي، سو هن کي پنهنجي لڏائڻ جو ڀؤ تو ٿئي! علو تنهنجي ماروٽ جو پٽ آهي تہ ڇا ٿيو، سمجهائي ڇڏينس تہ منهنجي گهر ۾ اهڙيون ڪانئرتا جون ڳالهيون نہ ڪري. هون، ترخان لڏائيندا جو آءٌ سندن ڪڙئي تي ويٺو آهيان! سنگهار کي لڏائڻ وارو ماءُ پٽ اڃا ڄائو ئي ڪونهي!“

هوءَ وري نيهر لاهي، مکڻ اُگهڻ لڳي. وٽيءَ تي نظر پيس تہ مکڻ جو ڇاڻو غائب ٿي ويو هو. هن حيرت مان پنهنجي ڏيراٽيءَ ڏانهن نهاريو، جا پڌر ۾ سَوڙ سبي رهي هئي. هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي هن چيو: ”ائي ٻڙي، ڏٺئي! رَن ٻلي منهنجي اکين اڳيان مکڻ جو ڇاڻو چٽ ڪري ويئي!“

ڏيراٽيس منهن مٿي ڪري هن ڏانهن نهاريو، ۽ ڪجهہ ڏسي چيائين: ”ادي، ٻلي تہ ڪانهي؛ البت تنهنجي پنيان هڪ نور ويٺو پنهنجا چنبا صاف ڪري. پانيان ٿي تہ مکڻ انهيءَ نور کنيو آهي!“

پاڳل حيران ٿي پويان نهاريو، ۽ پويان سانول کي ويٺل ڏسي، اچي ٺهڪڙن ۾ پيئي. ”گهوري وڃانءِ، اها چٽ وٽار توکي پاراتو ڏياريندي. آءٌ ته سچ پچ نور کي پٽڻ واري هيس. اچي هان، هي ڀيو چاڙهو به ڪائي چڙهه ڪر!“ هن وٽي سانول ڏانهن وڌائيندي چيو. سانول سندس ننڍي ڏير جو اڪيلو پٽ هو. گهر ۾ ٻار به اهو هڪڙو ئي هو، ۽ پنهنجو اولاد به ڪونه هوس، ان ڪري سانول ئي هن لاءِ سڀ ڪجهه هو. ماءُ ڪان وڌيڪ گهرندي هيس. سانول سندس لاڏ جي ڪري، تنگ به ڪيس ئي ڪندو هو. پر هوءَ سدائين گهوري پيئي ويندي هئس. چنچل به حد درجي جو هو. ڪنهن ڪان ڪونه ڊڄندو هو. سڄو ڏينهن ڳوٺ جي نينگرن سان ڪنهن نه ڪنهن کيچل ۾ لڳو پيو هوندو هو.

”جيجي، چوريءَ جي مکڻ ۾ جيڪو مزو هو، سو هن ۾ ڪٿي. پر جيجي تو مکڻ لاهي ڇڏيو، اڄ منهنجي مهي به وسري ويئي؟“

”صدقي وڃانءِ، هوءَ رکي اَٿئي جاري ۾. وٽو ڀريل اٿئي، جي بچائي اَٿيئي ته پاڻ ٿو ڄاڻين!“ پاڳل کلندي چيو. گهڙيءَ لاءِ هن کي سنگهار جي اونَ به وسري ويئي.

سانول ٺينگ ڏيندو جاري تائين پهتو، ۽ مهيءَ جو وٽو ڳٽ ڳٽ ڪري پي ويو. پاڳل ۽ ماٽس کيس پيار مان ڏسنديون رهيون. جڏهن وٽو خالي ڪري هن جاري تي رکيو، تڏهن ماٽس سئيءَ ۾ ڌاڳو پوئيندي چيو: ”ابا، اڄ ڪتاب کان سويري ڪيئن آيو آهين؟“

”اسان آخوند کي ڳالهه ئي اهڙي ٻڌائي، جو سيني کي موڪل ڏنائون.“ سانول سادگيءَ سان جواب ڏنو.

”ڀلا اسان کي ڪونه ٻڌائيندين ڇا اها ڳالهه؟“ پاڳل منڌيءَ تان اٿندي چيو. سانول کلي ڏنو. هن کي اڃا تائين آخوند جي دٻپ تي کل پئي آئي. هن سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي ته ڪتاب ۾ نئون قنڌاري مولوي آيو هو. سيني ڇوڪرن گڏجي ”ترخاني تُرا واٽ تي، جيئن گڏهه هلن گهاٽ تي!“

ڳائي، ترخاني مولويءَ جي آجيان ڪئي هئي؛ ۽ آخوند قنڌاريءَ جي ڪاوڙ جي ڊپ کان سيني کي موڪل ڏيئي ڇڏي. سانول اها ڳالهه ڪئي ته پاڳل کي وري سنگهار ياد پيو. تڏهن چئبو ته اهي ڳالهيون سچيون هيون ته سڄي سنڌ ۾ ترخانن خلاف سنڌين ۾ وري تاءُ پيدا ٿيڻ لڳو هو، ۽ وري ڪا هلچل ٿيڻ واري هئي. هن جو ته هنيون ئي هڄي ويو. اڳين هلچلن ۾ هن جا ٻه ڪونڌر پاءُ ۽ هڪڙو پائيٽو قربان ٿي چڪا هئا. اڳين بغاوت ڏاري ته پٽس ٻه ڏڪجي پيو هو، ۽ مري بچيو هو. ”اي ڏٽي منهنجا، اسان سنڌين ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي؟ ملڪ اسان جو، جُوءِ اسان جي، پورهيو اسان جو، پوءِ ٻه سِر ڏيڻ لاءِ سنڌي اڳ ۾! هي ڪهڙو انڌير آهي، منهنجا مالڪ! ترخان ته پرائي مال تي، توپي نراڙ تي، رڳو تراريون تکيون ڪندا وتن!“

”ابا، تو وري ٻي ڪا ڪيچل ته ڪانه ڪئي آهي؟“ ماڻس ٻه هن جي ڳالهه ٻڌي، ڪنهن ڳوڙهي ويچار ۾ پئجي ويئي هئي. هن کي سانول جي ڪيچلن مان هميشه ڊپ ٿيندو هو اڳئين پيري ٻه هڪڙي ارغون کي ڌري گهٽ ڪوهه ۾ ٻوڙي ماريو هئائون. هڪڙي ٻوڙي گونگي فقير کي اڳيان ڪري ارغون کي ڇيائون ته مسجد واري پاندي ۾ خزانو پوريل هو، جنهن جي گونگي فقير کي خبر آهي. ارغون خزاني جو نالو ٻڌي هرڪجي ويو، ۽ گونگي کان پڇائون ڪرڻ لڳو. گونگو رڳو هٿ جا اِشارا ڏيڻ لڳو؛ تڏهن سانول ۽ سندس ساٿين کيس چيو ته هي درويش ڏينهن جو وات سان ڪونه ڳالهائيندو آهي، پر چوي ٿو ته جيڪڏهن اکيون ٻڌي اسان سان هلين ته توکي هلي خزانو ڏيکاريون. ارغون جهٽ راضي ٿي ويو. سانول هڪڙي چوڪري جي پٽڪي سان اکيون ٻڌيون ۽ کيس مسجد واري کوهه وٽ وٺي آيا. کوهه جي ڪنڌيءَ وٽ پهچي، چوڪرا گونگي فقير کي وٺي اتان کسڪي ويا. ارغون ٻه خزاني جي لوڀ ۾ جهڙو اڳتي وڌيو تهڙو ڏُو وڃي کوهه ۾ ڦهڪو ڪيائين. شڪر جو کوهه کاري پاڻيءَ ڪري لٽائي ڇڏيو هئائون نه ته ارغون ٻڏي مري ها. هن کي ڏاڍا ڏڪ لڳا، پر مئو ڪونه. رڙين تي ڪن نمازين اچي کيس کوهه مان ڪڍيو. ارغون ترخان عامل وٽ دانهين ٿي ويو، پر سچي ڪنهن نه ڪئي، ۽ ڳالهه لئه مٽي ٿي ويئي.

”نہ امان، اڄ رڳو نامدار خان چرڪس جي ڪبوترن جي وڏي پڃري ۾ ٻہ ٻليون وجهي ڇڏيونسون!“ سانول کلندي چيو.

”آ ابا، اهو ڪهڙو ڪِيس ڪيو: ويچارا اَويڪا پکيئڙا انهن کي چو ٿا ڏکويو!“ ياٻَل کي ڪبوترن تي رحم اچي ويو. هن اجا ڳالهہ پوري مس ڪئي تہ پري کان گهوڙي جي سنبن جو آواز ويجهو پوندو ويو. ياٻل دل ئي دل ۾ دعا گهرڻ لڳي تہ شل اهو سنگهار هجي. پر هيءَ چال سنگهار جي گهوڙي جي ڪانہ هئي. جڏهن آواز ويجهو ٿيو تڏهن گهوڙي جي هڻڪار مان ياٻل سهي ڪيو تہ هي سندس ڏير سوڍل جي ڪميت اچي در تي جهلي هئي. سوڍل جو اچڻ هميشہ ياٻل کي ڪو اُڌڪو ڏيئي ڇڏيندو هو. سوڍو ۽ سنگهار پاڻ ۾ ڻهندا ئي ڪين هئا، ۽ ياٻل هميشہ سوڍل جو طرف وٺندي هئي. سوڍل جو اچڻ سدائين ڪنهن ايندڙ فتني جو اهڃاڻ هوندو هو. هن جي ڏائي اک زور سان ڦڙڪڻ لڳي، ۽ دل ئي دل ۾ هوءَ وري باسون باسڻ ۽ دعائون گهرڻ لڳي.

سوڍل چاڻ ڪري اندر هليو آيو. سانول جو سوڍل کي ڏٺو تہ ڊوڙي سندس پٺن تي چڙهي ويو. ”چاچا . . . . چاچا!“

سانول کي پنهنجن سمورن چاچن مان سوڍل سان دل هئي: هن جي ڏيا، هن جي هيبت ۽ هن جي ٺاهوڪي شڪل کان سواءِ هن ماڻهن کان سوڍل جي پهلوانيءَ ۽ سورهيائيءَ جون ايتريون تہ ڳالهيون ٻڌيون هيون، جو هن دل ئي دل ۾ کيس پنهنجو سورمو بنائي ڇڏيو هو. سوڍل کي بہ پنهنجي ڀائيٽي سان ڏاڍي محبت هئي. هن ۾ کيس شايد پنهنجي ئي طبيعت جي ارڏائي نظر ايندي هئي ـــ اها ئي بيدپائي، پاڻ تي پروسو، ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس موڪري ڇاتي، ڪشادو نرڙ نيريون پوريون اکيون ۽ ڳٺيل جسم کيس ڏاڍو وڻندو هو. هو جڏهن بہ ايندو هو تڏهن گهڻو ٽئو وقت سانول سان گذاريندو هو. سانول سان گڏجي ڪيتن ۾، درياءِ جي ڪپ تي يا ٽڪرين تي گهمڻ هليو ويندو هو، ۽ هن کي هن جي سرزمين جي ذري ذري جي ڪهاڻي ٻڌائيندو هو. يونانين کان وٺي ڄام فيروز تائين سنڌ جي

سموري تاريخ مان سنڌين جي بهادري، قربانين ۽ بغاوت جا قصا ٻڌائيندو هو. سنڌين جي پاڻ ۾ نا اتفاقيءَ، ڌارين جي دغابازين، خونريزين ۽ ڦرلٽ جا واقعا هن کي ٻڌائيندو هو. هو هن کي آزاديءَ ۽ غلاميءَ جو فرق ٻڌائيندو هو. هن کيس ڪيترا ڀيرا اهي ڳالهيون ٻڌايون هيون ته سومرن کان اڳ جڏهن ڌاريان سنڌ کي هڙپ ڪريو ويٺا هئا تڏهن ٽئين سال ڏڪر پوندو هو. سومرن ۽ سمن جي راڄ ۾ هڪ ڀيرو به سنڌ ڏڪر نه ڏٺو. وري جڏهن قنڌاري ڪڙڪيا ۽ سنڌ وري غلام ٿي ته سنڌ ۾ هر ٻئي ٽئين سال ڏڪر پوڻ لڳو. ماڻهن جو رت ست سڪندو ٿي ويو. سنڌين جيڪي ٿي اُپايو، سي پرمار قنڌاري ميڙيندا ٿي ويا. ماڻهو پنهنجو پورهيو، پنهنجو اَن هوندي، پيٽ سان پٽيون ٻڌڻ لڳا هئا. سڀ کان وڌي ڳالهه ته جڏهن به سنڌ غلام رهي، تڏهن ماڻهن کي پنهنجي ٻولي ڳالهائڻ تي به بندشون سَهڻيون ٿي پيون. عرب آيا ته عربي ڳالهائڻي ٿي پين، قنڌاري آيا ته فارسيءَ جو غلام ٿيڻو پين! جنهن قوم جي زبان تي تالا لڳايا وڃن، ان قوملاءِ سر ڏيڻ جو وقت ايندو آهي، چاڪاڻ ته زبان ئي آهي جا ماڻهوءَ کي ماڻهپو ٿي ڏئي، ۽ ڌاريون ماڻهو، اوپرو ماڻهپو ائي آهي، جئين ڌڙ ريڊيو سسي ٻاڪري! سانول کي الائي ڇو اِهي ڳالهيون ايتريون وڻنديون هيون، جو انهن ڏينهن ۾ هن کان هر ڪيچل وسري ويندي هئي. هن کان مڪتب وسري ويندو هو، پنهنجا سنگتي وسري ويندا هئا، ۽ هو اهوئي چاهيندو هو ته سوڍل سان گڏ هو سنڌ جي وسين واهڻن جا سير ڪندو رهي!

پر اڄ سوڍل ڪنهن اهڙي اونهي ويچار ۾ هو، جو ٻاچاڻ سان خوش خير عافيت ڪرڻ کان پوءِ ڪٿ تي ويهي، هو ڪيتري دير چپ چاپ ڌرتيءَ ۾ نهاريندو رهيو. ڪافي وقت ائين ويهڻ کان پوءِ، هن پڇيو: ”ٻاجائي، سنگهار ڪٿي آهي؟“

”ادا، اڄ چوٿون سج چڙهيو آهي پر اجا نه وريو آهي — چئي ويو هو ته ڏينهڪ موٽندس.“ ٻاگل پنهنجي شوڪاري کي روڪيندي چيو.

”ويو ڪيڏانهن؟“ سوڍل مختصر سوال ڪيو.

”ننگر ٺٽي. ڏاس ڪٽائي ويو هو. چيو هئائين ته موٽندي به ـ ٽي ڪيس ۽ اجرڪون وٺيون آهن.“

”هُون . . . . . .!“ ان هُونءَ ۾ هن جي دل جي سموري واردات اوتجي آئي هئي، پر پاڇايس سهي ڪري نه سگهي.

سوڍل اٿي بيٺو، ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ در ڏانهن وڌيو. پاڳل جي هينئين ۾ هُرڪ پئجي ويئي. سوڍل اڄ پهريون ڀيرو ٽڪر ڪان سواءِ وڃڻ لاءِ سنبريو هو. هن وسوسي کي دور ڪرڻ لاءِ چيو: ”ادا ماني ته کائين ها!“

”نه پاچائي، مون کي سنگهار کي نهارڻو آهي، ۽ اڳيان پربت جيڏو پنڌ آهي، چڱو سانول، هيل پنهنجي ڪچهري نه ٿي. وري آئيندي . . . . . ڏٽي کي پرتؤ!“ ۽ هو دروازي کان ٻاهر هليو ويو.

ٻپهريءَ کان اُتر لڳڻ شروع ٿيو هو: ۽ اوچتو ئي اوچتو آسمان تي نيرا نيرا ڪڪر به ڊوڙڻ لڳا، جن جي روءِ جيئن پوءَ تيئن ڪاري ٿيندي وئي. هوا ۾ به تکائي اچي ويئي، ۽ منگهن ۾ هوا لڳي، سوساٽ ڪندي ماڻهن جي ڪنن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندي ويئي. ماڻهن اجرڪن، لوئين ۽ شالن سان پنهنجا ڪن ڍڪڻ شروع ڪيا. شهر ۾ جيڪي مسافر هئا، سي سويري ئي پنهنجن ڳوٺن ڏانهن ورڻ لاءِ تڪڙا تڪڙا وهٽ پلاڻڻ لڳا هئا. شهر جا دڪان ڏڙا به سوير بند ٿيڻ لڳا ۽ هٽ ـ تاڙ ٿي ويئي. پر هٽ ـ تاڙ جو سبب سيءُ ڪونه هو. ماڻهن جي دلين کي سيئي تپ اچي ورتو هو: ٺٽي جو نڪ، آخوند صالح، جنهن جي نيڪيءَ جو قسم کنيو ويندو هو، اڄ جامع مسجد واري چونڪ ۾ ڦاهيءَ تي لٽڪيل هو. سنڌين جا پراڻا گهاءَ وري چڪڻ لڳا هئا. زالون ٻارن کي ٻوٿاري، گهرن کي ڪڙا ڏيئي ويهي رهيون، ۽ پنهنجي مڙسالن جي صحيح سلامت اچڻ لاءِ ڏٽي در ٻاڏائڻ لڳيون. ڪو سوار ٽڪو ٽڪو ڪٽان لنگهيو ٿي ته سوين اکيون دروازن جي لوڪهن مان ان کي ڏسڻ ٿي لڳيون. هِن اُتر واءُ، سيءَ سان گڏ رت جي بوءِ به پاڻ سان آندي هئي. دڪان

دڙا بند ڪري ماڻهو پنهنجن گهرن بدران جامع مسجد واري چوسول ڏانهن وڃي رهيا هئا ـ هنن پنهنجي پاءُ آخوند صالح جو آخري ديدار ڪرڻ تي گهريو. اهو آخوند صالح جنهن وٽ سڀ جهيڙا نبيرا ٿيندا هئا؛ ڪنهن لُچ جي سزا ڪان وٺي مرٽي پرٽي جون ڳالهيون آخوند صالح سان اوريندا هئا، ۽ هو هر ڪنهن سان ڪلندو، چرچا پوڳ ڪندو، جيڪو فيصلو ڪندو هو، اهو سيني کي وڻندو هو. لُچ ڪان لچ ماڻهو بہ آخوند صالح جي ڏنل سزا ڪلندي پوڳيندو هو. هاڻ ماڻهو ڪنهن وٽ جهيڙيندا نبيريندا؟ هن جي هوندي تہ ترخانن جا مقرر ڪيل قاضي رڳو مکيون ويٺا ماريندا هئا. هن جي هوندي شهر ۾ ڏوهہ گهٽ ٿيندو هو؛ هن جي هوندي نياڻيون سياڻيون بنان ڪنهن پؤ جي بازارن مان سودو وٺڻ ايندڻيون هيون؛ هن جي هوندي ماڻهو پنهنجا دڪان دڙا بنان تالي جي ڇڏي نماز پڙهڻ هليا ويندا هئا. هن جو ڏکو ايترو هوندو هو، جو ترخانن کي بہ پنهنجي محلي ڪان ٻاهر ڪا لچائي ڪندي ڊپ ٿيندو هو؛ ۽ اهو آخوند صالح اڄ هزارين سنڌين جي اکيان ٿياس ۾ ٽنگيل هو. هو چپ چاپ ٻن معصومن جي وڏيل زبانن کي، رتو رت ٿيل وات کي ڏسندا رهيا. هنن جي اندر ۾ مچ دکندو رهيو: ان مچ کي پنيٺ ٻٺائڻ ۾ اُتر واءُ بيڪار هو، پيڙ پڙڪائڻ لاءِ تہ ڪنهن چوهي جي گهرج هئي، ڪنهن طوفان جي ضرورت هئي.

چاچو علو بہ هنن کي ڏسي آيو هو، ۽ ذري ذري پنهنجي ڏاڙهي وات ۾ وجهي، چڪ هڻي پنهنجا لڙڪ روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. واپس ويندڙ مسافرن سان ڳالهائڻ بدران سندن اکين ۾ ڪجهہ ڳوليندو رهيو: متان ڪا جوت، ڪو ٻارڻ، ڪو مچ مچندو هجي. پر هن انهن ۾ بہ پنهنجي اکين جيان رڳو لڙڪ چمڪندا ڏٺا. سندن اکيون وسائل هيون، سندن منهن تي هيڊ هاريل هئي، ۽ هو چپ چاپ پنهنجا اُٺ، پنهنجا گهوڙا پلاڻي رهيا هئا ـــ واپس وڃڻ لاءِ، پنهنجي ٻچن پيڙو ٿيڻ لاءِ، ڪنهن گوشائتيءَ ڪنڊ ۾ منهن لڪائي روئڻ لاءِ!

اوچتو ڪنهن تيز گهوڙي جي ٽاپ ٽاپ ٻڌي، چاچو علو ٻاهر نڪري آيو. هن پريان ئي سوڊل کي سڃاتو: هو حيران ٿي ويو تہ سوڊل ايترو

ترت ڪيئن موٽيو هو. پر سندس دل جي هڪ ڪنڊ ۾ اميد جو ڏيئو ازخود ٻري پيو. ”اسان جو سوڍل ضرور ان جو ڪو تدارڪ ڪندو!“ ٻيڙو علو چڻ سندس انتظار ۾ هو، ۽ ڊوڙيندي وڃي ڪميت جي لغام ۾ هٿ وڌا. ڪميت ٿهي، ٻيئي نرا ڪٽي ذري گهٽ ڪيس ماريو هو.

”چاچا، خير ته آهي؟“ سوڍل هن جي منهن جي رنگ ۽ هن جي اتاولائي ڏسي چيو.

”بابل، ڪهڙو خير ٿو پڇين! مدرسن ۾ فارسي پڙهائڻ جي مامري تان، ترخانن آخوند صالح کي ڦاهيءَ چاڙهي ڇڏيو آهي، ۽ ٻن معصومن جي ڄڀ ڪٽي ڪين جامع مسجد واري چونڪ ۾ لڙڪائي ڇڏيو اٿن!“

سوڍل ائين ڀانيو چڻ ڪنهن ڪيس منهن وارو ڇهبڪ وهائي ڪڍيو. هن جا هٿ گهوڙي جي ريئن تي ايترو ڇڪجي ويا، جو ڪميت ڪان به دانهن نڪري ويئي. هن چپ ۾ چڪ هڻندي چيو: ”سنگهار ته شهر ۾ ڪونهي؟“

”ٻڌو هوم ته آخوند نور محمد ڪيس ڪنهن ضروري ڪم سان موڪليو آهي؟“

سوڍل چڻ ته هن جو جواب ٻڌو ئي ڪونه. رت هن جي هٿن پيرن مان چڙهي هن جي لوڻن ۽ اکين ۾ ڇلڪڻ لڳو. رت جي انهيءَ چوهي هن جي اکين ۾ ڪوهيڙا پيدا ڪري وڌا، ۽ لڙڪن کان بچڻ لاءِ هن وري گهوڙيءَ جي لغام کي اهڙي سٽ ڏني، جو ڪميت جو ذري گهٽ ڪنڌ ڀڳو هو: ۽ هو پنهنجي مالڪ جي آساري سمجهڻ واري هن تنبيهه تي حيران ٿي ويئي. پر هن جيڪا وک کنئي، اهڙي وک هن ڪڏهن به نه کنئي هئي. گهڙي دير کان پوءِ سوڍل پريان ئي آخوند صالح کي ٿياس تي ٽنگيل ڏٺو. هشام ماڻهن جا سندس چوڌاري مڙيل هئا، فقط هڪڙو پاسو خالو هو جتي سپاهي پنهنجا ڀالا تيار جهليو بيٺا هئا. سوڍل ڪميت کي هلڪو اشارو ڏنو، ۽ ڪميت هڪڙي سپاهيءَ جي گهوڙي جي پر مان ڪنوڻ وانگر لنگهي

ويئي. ان وقت سوڍل جو ڪٽارو گهوڙيسوار جي چيلهه ڪپيندو ويو، ۽ هو رڙ ڪري اڳيان جهڪي پيو. سوڍل ساڳيءَ گهڙي هن ڪان پالو ڪسي ورتو هو. ڪميت تيزيءَ ۾ گهٽو اڳيان نڪري آئي هئي، پر وري سوڍل جي اشاري تي پڙڪو ڏيئي، واپس سپاهين جي وچ مان سرڙاٽ ڪندي نڪتي. سوڍل جو پالو ٻن سپاهين جي ڇاتين کي ڏاريندو ويو. هن آسماني آفت ترخانن جا اوسان خطا ڪري ڇڏيا، ۽ جيسين پاڻ سنڀالين، تيسين سوڍل جي ڪميت وري هڪ پيرو ڪاريهر وارو وَرُ ڪاڍو، ۽ هڪ ترخان جي دانهن آسمان ڏارڻ لڳي. باقي ترخان سپاهين، ڳالهه کي نه سمجهي، گهوڙن کي پوئتي هٽائڻ شروع ڪيو، ۽ پوئين پير پچڻ جي واٽ نهارڻ لڳا. سوڍي تي چڻ ڪو جن ڀوت سوار هو، ۽ هن سندن پويان ڪميت کي ڇڏيندي، ٻن ترخانن جي پٺين ۾ واري واري سان پالو ٽنبي ڏنو؛ ۽ پوءِ ڪميت کي ورائي، اچي آخوند صالح جي لڙڪندڙ لاش اڳيان بيهي رهيو. ماڻهو حيرت ۽ ڀَوَ ڪان هن موت جي فرشتي جي اچڻ تي سوچي رهيا هئا. سوڍل آخوند صالح جي ڳچيءَ مان رسو ڪپيندي، سندس لاش کي آهستي آهستي پنهنجي گهوڙيءَ تي لاهي، ميڙ ڏانهن منهن ڪندي چيو: ”سنڌيو حيف هجو! اوهان ترخانن ڪان سئوٽا هوندي به ماٺ ڪريو تماشو ڏسي رهيا آهيو. اوهان جي دل جي ٽڪرن جي چپ وڍي ترخانن اوهان کي به گونگو ڪري ڇڏيو آهي. اوهين جيڪڏهن خالي هٿين ترخانن تي وري پئو ها تڏهن به آخوند صالح هينئر جيئرو هجي ها! هان، هي وٺو آخوند صالح جو لاش، وڃي ڪيس دفن ڪريو، ۽ پوءِ رلين ۾ منهن ڏيئي ويهي رُئو!“

هو لاش کڻي ماڻهن جي ميڙ ڏانهن موٽي آيو. ٻن ڄڻن ڄڻن وڌي لاش کي هيٺ لاٿو. سوڍل وري گهوڙي ورائي، ٻنهي چوڪرن وٽ آيو. چوڪرا ايترو رت ڇڏڻ ڪري ٻنهه ذردا ٿي ويا هئا. انهن مان هڪڙي جو جسم سڄو سيٽجي ويو هو؛ سوڍل سمجهي ويو ته نينگر جهان ڇڏي ويو هو. ٻئي کي به هوش ڪونه هو. سوڍل ٻن ڄڻن کي اشارو ڪري، چوڪرا سندن حوالي ڪيا.

اوچتو ماڻهن جي پويان ڄڻ درياءَ جو بند ٽٽي پيو. گهوڙن جي ٽاپين جو هڪ سمنڊ هنن ڏانهن وڌي رهيو هو. رخ مان ئي ماڻهن سمجهيو ته گهوڙا ان طرف وڌي رهيا هئا. هنن کي پڪ ٿي ته پڇي ويل سپاهي امير خان کي وٺيو ٿي آيا. پر ائين نه هو؛ پريان هنن کان شاگردن کي ڊوڙي ايندو ڏٺو. سوڊيل به ان ايندڙ طوفان جو انتظار ڪندو رهيو. شاگرد رڙيون ڪندا آيا: ”مرزا جان بابا جو لشڪر ٽٽي مٿ ڪاهي پيو آهي، ۽ مرزا باقيءَ جي ڪڍ آهي .... مرزا باقيءَ جو لشڪر چانوٽيون ڇڏي ڀڄندو ٿو وڃي ... . سنڌيو، وقت اچي ويو آهي! مرزا باقيءَ جهڙي ظالم مان جند ڇڏائڻ جو وقت اچي ويو ....!“

ماڻهو جڻ ان اعلان جي انتظار ۾ هئا، ۽ هزارين سنڌين جو هي هجوم طوفان وانگيان ترخانن جي محلن ڏانهن وڌڻ لڳو؛ ڪنهن ڪا لٺ کنئي، ڪنهن ٻانئو، ڪن پنهنجي ڪمر بندن مان ڪٽارا ۽ خنجر ڪڍيا ته ڪي خالي هٿين اڳيان وڌڻ لڳا. ٿوريءَ دير ۾ مرزا جان بابا جو لشڪر به اچي ساٿن گڏيو، ۽ سنڌين نعرو هنيو: ”مرزا جان بابا زنده باد!“ ”مرزا باقي ڪتو مرده باد!“

مرزا جان بابا لشڪر جي اڳيان هو؛ اهي نعرا ٻڌي هن جي همت ٻيڻي ٿي ويئي، ۽ هن زور سان چيو: ”شاباس بهادرو، مرزا باقي بيگ جو پوٽيون ڪري ٽٽي جي ڪتن کي ڏيو ...... الله اڪبر، وَڏو ۽ مٿن عقابن وانگر ڦهلجي وڃو ....!“

گهوڙن جي هڻڪارن، هٿيارن جي ڇڻڪي، گهوڙن جي سنبن جي آوازن، پويان ايندڙ پيادي لشڪر جي قدمن، ماڻهن جي نعرن ۽ رڙين ڄڻ قيامت جو شور برپا ڪري وڌو. ائين ٿي پيانيو ڄڻ ڌرتي ڌٻي، ڦاٽڻ تي هئي، ڄڻ سمنڊ شهر کي پائي رهيو هو، ڄڻ آسمان ٽڪرا ٽڪرا ٿي ٽٽي تي ڪِرڻ وارو هو.

سوڊل منجهي بيهي رهيو. هن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه ٿي آيو. سنڌين جي ان بغاوت کي هو بلڪل سمجهي نه سگهيو. شينهن جي خلاف ٻڪريءَ کي پنهنجي واڙي ۾ آڻڻ جي سنڌي مت هن جي من کي ڪانءُ آئڙي، ۽ هن جو شرم ڪان ڪنڌ جهڪي ويو. هن کي پنهنجي هن قوم جي بيوقوفيءَ تي ڪاوڙ بدران لڄ اچڻ لڳي. اهي سنڌي، جن کي ترخانن کي سنڌ مان لوڏي ڪيڏيو هو، سي اڄ انهن ئي ترخانن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا هئا. الائي ڇو هن پاڻ کي پهريون ڀيرو ويچارو، بيوس ۽ نستو محسوس ڪيو، ۽ ان بيوسيءَ مان ڪُميت جي بشڪن ۾ متيون وجهندي، هن جي دل مان دانهن نڪري ويئي: ”هيءَ جنگ منهنجي جنگ نه آهي!“ هل هنگامي جو طوفان، ۽ هي لشڪر ڇڻ هن جي دل مٿان لنگهي رهيو هو، ۽ هو چپ چاپ اڻ ڏسندڙ اکين سان هنن کي ڏسندو رهيو. جڏهن هو اڪيلو رهجي ويو، تڏهن هن ڪان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ٽڏو شوڪارو نڪري ويو، ۽ هن ڪميت کي علوءَ جي سراءِ ڏانهن موڙي ڇڏيو.

9

رات جو پهريون پهر گذريو تہ سنڌ جو سهڻو آسمان بہ چڻ نندڙاڪرو تي اڪيون پوتڻ لڳو هو. رکي رکي تارن پاڻ کي سجاڳ رکڻ لاءِ ٽمڪڻ تي شروع ڪيو. چنڊ بہ تارن کي اوجاڳي جا وڻ ڏيڻ لڳو هو. ان ٽڏيري نندڙاڪري وايو منڊل ۾ گهنگهرن ۽ دف جو اوپرو آواز وراڪا ڏيندو، پڙاڏا ڪيندو سنگهار جي ڪن تي پيو. جانڻ بہ اهو آواز ٻڌو هو، ۽ ٻنهي چڻ تہ هڪڙيءَ ئي دل سان سوچيندي، گهوڙن کي اڙي هنئي. گهوڙن پڙڪو ڪائي، رهيل رت ست سنيالي وک وڌائي. پريان سڌ پنڌ تي هنن کي مشعلن جي روشني ٽمڪندي نظر آئي. جئن جئن ويجهو پوندا ويا، تئن تئن پاڇولا مشعلن جي سوجهري ۾ نچندا نظر آيا. وڻن جي هڪ جهڳٽي اڳيان اڇي، انهن ڪيترن ماڻهن جي ڪلڻ ۽ ٺهڪ ڏيڻ جا آواز ٻڌا. جانڻ ۽ سنگهار ڪجهہ وقت گهوڙن کي ائين ٺهلائيندا رهيا، ۽ ساڳئي وقت پنهنجي اڳئين قدم تي چپ چاپ سوچيندا رهيا. ڪجهہ سوچيندي جانڻ چيو: ”سنگهار، يائو، ڪوڪلتاش تي منهنجو حق آهي، تنهن جو خيال رکجانءِ!“

سنگهار پهرين تہ جواب ئي نہ ڏنو، پر پوءِ هڪ ڏکيو ساهہ کڻندي چيائين: ”جانڻ پنهنجي ذاتي وير کي سنڌ جي جهيڙي کان مٿانهون متان سمجهين!“

”سنڌ جو جهيڙو بہ تہ اسان جو ذاتي جهيڙو آهي، ادا!“

”چئين سچ ٿو، پر اسان کي پهرين اهو خط هٿ ڪرڻو آهي، جيڪو ڪوڪلتاش قنڌار ڪٽيو ٿو وڃي. جيڪڏهن ڪوڪلتاش مري پيو تہ خط ملڻ ڏکيو ٿي پوندو،“ سنگهار کيس سمجهائيندي چيو.

جانڻ ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو. هن چپ چاپ گهوڙن کي ٻڌي، آهستي آهستي هنن تنبن ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. هنن صلاح اها بيهاري تہ لڪندي لڪندي هو ڪوڪلتاش جي تنبوءَ ۾ گهڙڻ جي ڪوشش

ڪندا، ۽ ڪوڪلتاش کي مارڻ جو ڊپ ڏياري، خط هٿ ڪري اٿڪل سان نڪري ايندا. پر تنبن جي ويجهو پهچڻ تي هنن جيڪي ڏٺو، تنهن وري اُمالڪ هنن جي دلين ۾ ذاتي وير جو اهڙو زهر ڦهلائي ڇڏيو، جنهن ۾ انسان سر جو سانگو وساري ويهندو آهي. اهو ذاتي وير ذاتي نفرت کان به وڌيڪ ڇيچلائيندڙ هو ـــــ اهڙو وير جو انسان جي انسان تي ظلم جي رد عمل طور پيدا ٿيندو آهي. هنن ڏٺو ته هڪ گول دائري ۾ ويهارو کن ترخان ويٺل هئا. هڪڙيءَ مسند تي ڪوڪلتاش ويٺل هو: سندس هٿ ۾ انگوريءَ جو جام هو، ۽ سندس گوڏي ته هڪ خوبصورت ساقي ليٽيل هو، جنهن جي ڳلن تي هٿ ڦيري رهيو هو. سندس نظرون دائري جي وچ تي ڪتل هيون. دار جي پوري وچ تي تتل ٽاندا پکڙيل هئا، جن تي به سنڌي ٽپ ڏيئي رهيا هئا. به ـ ٽي ترخان پالن جي چوڪن سان هنن کي ٽاندن تي نچائي رهيا هئا، ۽ به ڀيرو ساقي گهنگهرو پڌل دف وڄائي رهيا هئا. باقي ويٺل ترخان ٺهڪ ڏيئي کلي رهيا هئا. ڪن جي بغل ۾ ڀيرو ساقي ليٽيل هئا، جي هنن جي کل ۽ ٺهڪن جي شور ۾ سنڌي پاڻ کي ٽاندن جي سيڪ کان بچائڻ لاءِ ٽپ ڏيندا ٿي ويا اهو منظر ايترو ڇيچلائيندڙ هو، جو سنگهار پنهنجي چپ کي چڪ هڻي ڦٽي وڌو: ۽ خود پنهنجو ئي رت هن جي نڙيءَ ۾ ڪنهن ڄر وانگر ساڙيندو محسوس ٿيو. جانڻ جا هٿ به پنهنجي پالي ۾ کپي ويا، ۽ پوءِ هڪ ئي وقت به پالا هوا کي تير وانگر گهمائيندا، ڪوڪلتاش جي سيني ۾ کپي ويا. سنگهار جانڻ کي هلڪو اشارو ڪري، پاڻ ٽاندن جي پر ۾ ويٺل هڪ ترخان ڏانهن ائين لُوه وڌي، جو ذري گهٽ پاڻ به ٽاندن ۾ ڪريو هو. ترخان ٻوٿ پر وڃي ٽاندن ۾ ڪريو، ۽ هن جي وات مان نڪرندڙ ڪيڪ به ڄڻ ٽاندن تي سيڪجي نڪتي. اهو سيڪجهه ايترو جلد ٿيو، جو ترخانن کي سمجهه ۾ نه آيو. ڪيترا ته نشي ۾ ايترا چور هئا جو هنن ان کي به تماشو سمجهي وڌيڪ ٺهڪ ڏيڻ شروع ڪيا.

سنگهار ڪِريل ترخان کي اتي ڇڏي، ٻئي ترخان ڏانهن رخ رکيو. اهو ترخان ڪجهه پٽيرو ٻيٺل هو، ۽ خطرو محسوس ڪندي جئن پالو پوئتي ورايائين تئن سنگهار جو هڪڙو هٿ پالي جي وچ تي کپي ويو. ٻئي هٿ جي

پٺ سان ڪهاڙي وانگر هن جي ڪلهي جي ڦڻ هيٺان اهڙي زور سان هنيائين جو ترخان سور کان بيٺو ئي ويو. ڀالي مان سندس هٿ ڇڏائجي ويو، ۽ اتي ئي ڍيري ٿي ڪِري پيو. سنگهار ڇڻ ته اکيون پوري اهو سڀ ڪجهه ڪندو ٿي ويو. ڪاوڙ کان هن جي اکين اڳيان الائي ڪهڙا ڏنڊ ڇانئجي ويا هئا، جن مان هن کي فقط ترخان ئي ترخان نظر اچي رهيا هئا. جيڪي ترخان نشي ۾ هئا، سي پاڻ بچائڻ ڪاڻ، ڀڄڻ بدران اتي ئي ڪروندڙا ٿي ڌرتيءَ ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. سنگهار جو ڀالو ڪنوڻ وانگر سندن نڙگهٽ ڦاڙيندو، سينا چيريندو، هڪ نئين وِڄا سان چمڪندو رهيو. جن ترخانن ۾ اجا ڪجهه هوش هو، تن مان ڪي ڀڄڻ جي ڪوشش ۾ وڃي تتل ٿانڊن ۾ ڪِريا. ترخانن جي رڙين ۽ دانهن سان گڏ، سندن هنج ۾ ليٽيل ساقين جون ڪيڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. سنگهار تي ڇڻ ڪو ڀوت سوار هو، ۽ ڀالي سان گڏ، هن پنهنجي لتن ۽ ٺڦڙن سان ترخانن ۽ ساقين کي ٿانڊن ۾ ڌڪڻ شروع ڪيو.

ٿانڊن تي نچڻ وارا سنڌي حيرت مان هي خواب جهڙو منظر ڏسندا رهيا. پوءِ پنهنجي واهروءَ کي اڪيلي سر ڏسي، پاڻ ٿانڊن کان ٻاهر نڪري، ويهي رهڻ بدران ڪريل ترخانن جا ڀالا کڻي، پنهنجي دل جون ٻاهيون ڪڍڻ بيهي رهيا. هنن کي پنهنجا سڙي اگر ٿيل پير به وسري ويا؛ پيرن جي ڇالن کان وڌيڪ هو دلين جي ڇالن جي ٻاهه چنڊڻ بيهي رهيا. جنهن ترخان کي هنن ڪنجهندو ڪرڪندو ٿي ڏٺو، انهيءَ جي ڪنجهه ڪرڪ کي هنن هميشه لاءِ بند ڪري ٿي ڇڏيو.

جڏهن جانڻ ڪوڪلتاش جي تنبوءَ مان هڪڙي شاهي پيتي کڻي ٻاهر نڪتو، تڏهن هن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار جوڳو نه هو. مشعلن جي ڦڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سنگهار کي هڪ سسيءَ بدران ڏهه سسيون نظر آيون. ڏهاڪو کن ترخان اُڦٽ مئا پيا هئا؛ ڪي ترخان ٿانڊن مان نڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا ته نچڻ وارا همراهه انهن کي دڳ لائيندا ٿي ويا. ٻه چار ترخان شايد جان بچائي ڀڄي نڪتا هئا. ٻه - ٽي ساقي پنهنجي منهن کي ٻانهن سان ڍڪي سڏڪا ڀري روئي رهيا هئا.

سنگھار جاڻ کي ڏسي پريان ئي سوال ڪيو: ”جاڻ، خط مليو؟“

”هائو، هن پيتيءَ ۾ سمورين سوکڙين پاکڙين سان خط به موجود آهي!“ جاڻ جواب ڏنو.

سنگھار جي منهن جي ٽٽڪ ڊري تي ويئي، ۽ هو وڏي ڪوڪلتاش جي پر ۾ اچي ويهي رهيو. ڪا گھڙي هو ويٺي هڪ ٽڪ ڪوڪلتاش جي مڙهه کي ڏسندا رهيا. جنهن جي سيني مان رت وهي سڄي مسند کي ڳاڙهو ڪري ڇڏيو هو. سنگھار جاڻ جي ڪلهي ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”ادا، سنڌ جي ويرين مان هڪڙو ته گھٽ ٿيو!“

هنن مُڙي هنن ٻن سنڌي همراهن ڏانهن ڏٺو، جن کي وري پيرن جي چالن ڦوڦيندن پٽ تي ويهاري ڇڏيو هو، ۽ هو ٽڏي ٽڏي مٿي پيرن تي وجهي رهيا هئا. حال احوال ڏيڻ تي هنن ٻڌايو ته هو ٻيئي ٻائر هئا. هيءَ سندن ئي ٻني هئي، ۽ ٿورو ئي پريان سندن اَن جو ڪرو هو. ترخانن جي اَن ڪٽي وڃڻ جي ڊپ کان هو ڪري تي چونڪي ڏيئي رهيا هئا ته اوچتو هنن ترخانن هتان لنگھندي کين ڏسي ورتو. بس پوءِ ته ري گناهه کين جهلي آيا، ۽ رونشي خاطر چيائون ته سنڌي ترخانن جا غلام هئا ان ڪري هو ٻيئي سمورن ترخانن جا پير ڌئارين. انڪار ڪرڻ تي هنن پهرين ته کين لتن ۽ مڪن سان ڏاڍي مار ڪيدي، پوءِ گوشت پڪائڻ وارن ٽاندن تي کين نچائڻ شروع ڪيائون.

جاڻ کان رهيو نه ٿيو، ۽ چيائين: ”ٻائو، جيسين سنڌ غلام هوندي، تيسين سنڌين کي عقوبتون سَهڻيون پونديون. شل ڏٺي سنڌين کي ڪا ساڃاهه ڏئي!“

سنگھار ترخانن جا ٻه گھوڙا پلاڻي، هنن ٻنهي ٻائرن کي ڏنا ته چڙهي ڳوٺ پهچن. هلندي وقت کين چيائين: ”ادل، جيڪڏهن پنهنجي ڳٺتين ۽ اَن جي اُلڪي کان ڪا وار ڪائي ملنوَ ته پنهنجي ڏيهه کي هنن ڌڪارين کان ڇڏائڻ تي به ٿورو سوچجو. پاڻ وٽ چوندا آهن ته ٻه ته ٻارهن. هر ڳوٺڙي جا

ماڻهو اهو پهه پچائين ته هنن ڌارين کي تڙي ڪڍجي، ته اهو ڏينهن پري ڪونهي جو سنڌ هنن کان آجي ٿي پوندي!“

هو ٻيئي ڀائر هڪ نئين ساڃهه پائي، ڪو اونهو ويچار ويچاريندي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن هليا. سنگهار ۽ جانڻ ٻه ترخانن جا ٻه ٻلا گهوڙا پلاڻي، وري ٺٽي ڏانهن رخ رکيو. هنن جون دليون چڻ ڪنهن بار کان هلڪيون ٿي پيون هيون. سنڌ جي آسمان جي دل ٻه چڻ هلڪي ٿي پيئي، ۽ چنڊ تارن کي اک هڻي، ڪين جاڳائي وڌو، ۽ هڪ نئين جوت تارن جي اُڇي پٽي ۾ ڦهلجندي ويئي.

ٺٽي کان ٽي - چار ڪوهه پري هئا ته جانوءَ جو گهوڙو ٿابو کائي منهن ڀر وجي ڪِريو. جانو پاڻ نه سنڀالي ها ته پاڻ ٻه گهوڙي جي هيٺان اَچي وجي ها. پهر سج جو چڙهي آيو هو، ۽ هو الائي ڪيڏي منزل ڪري آيا هئا. گهوڙا پگهر کان چڻ وهنجي ويا هئا. هنن جي پنهنجي جسم ۾ ٻه ٽَڪ تنبو ڪوڙيندو ٿي ويو. جانڻ پاڻ سنڀالي گهوڙي کي اُٿارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر گهوڙو جيئن ڪِريو، تيئن وري چُريو ٻه ڪونه.

سنگهار ٻه گهوڙي تان لهي پيو. پنهنجي گهوڙي کي پاٻوهه سان مٿي تي هٿ رکندي چيائين: ”جانڻ، ويچارو گگدامر وجي ڏٺيءَ سان مليو. ان ۾ ٻه ڪا چڱائي هوندي. ڪا گهڙي اسين ٻه ٽَڪ ڀڄون ته چڱو!“

”جيڪا تنهنجي صلاح!“ جانڻ جو آواز ٻه نڌاڪرو ٿيڻ لڳو هو.

ٿوهرن جي ڊگهن ٻوڙن جي وچ ۾ تورو پٽ صاف ڪري ڪنڌ هيٺان ٻانهن ڏيئي ٻيئي ليٽي پيا. ٿڪ هنن جي بدن مان نچوئجي اکين ۾ اچي ويو، ۽ نه چاهيندي ٻه هنن جون اکيون پورجي ويون. هنن اڃا ائين ڀانيو هو ته سندن اک مس لڳي هئي ته پريان گهوڙي جي ٽاپڙ ٽاپڙ جي آواز تي

چرڪ پري اُتي ويٺا. سج لڙي وڃي درياءُ جي پرين پر ڪني هئي. پاڇولا اُبتا ٿي جهڪا ٿيڻ لڳا هئا.

”يَہ پاڻ ڪي تہ سنجها ٿي ويئي.“ جانڻ اون مان چيو.

سنگهار کي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. پيتيءَ تي نظر پوندي، هن کي آخوند صالح جي هدايت ياد اچي ويئي، جنهن آخوند نور محمد جو نياپو ڏيندي، کين چيو هو: ”پائو، ان ڳالهہ تي سڄو دارومدار آهي. جي ترخانن جو اهو خط قنڌار پهچي ويو تہ سمجهہ تہ سنڌ ڪڏهن بہ آزاد نہ ٿيندي. پئي طرف جيڪڏهن خط ملي وڃي تہ گهڻيون ڳالهيون صاف ٿي پونديون. پانيان ٿو تہ قنڌارين شهنشاهہ اڪبر خلاف ايران جي بادشاهہ ڏانهن لکيو آهي. اهو خط اڪبر تائين پهچايوسين تہ اڪبر ترخانن جو سنڌ مان تڏو پٽائي ڇڏيندو، ۽ سنڌ جي آزاديءَ جي ڪا مڙئي صورت نڪري پوندي. ڏٺي سوپارو ڪريو: ٿَڪ ٿٿي اچي پڇجو!“

شرمساريءَ کان سنگهار جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. ٿوهرن کان ٻاهر نڪري پيچري جي منهن تي بيهي رهيو. گهوڙيسوار کي پريان ئي هٿ کڻي بيهڻ لاءِ اشارو ڪيائين. گهوڙيسوار ان ٻڌتر ۾ هو تہ هي الائي ڪير هو؟ بيهي يا نہ بيهي! پر ڪجهہ سوچي هو بيهي رهيو.

”پائو، ڪير مڙس آهين؟ ايترو تڪڙو ڪيڏانهن سنبت آهي؟“ سنگهار پڇيو.

”آءُ پاڻ سيد آهيان ــ شيرازي سيدن مان! ٿٽي ۾ محشر متو پيو آهي؛ ڏٺي پيو پناهہ ڏي. آءٌ پنهنجي ڳوٺ پيو وڃان!“ سيد سهڪندي چيو.

”ڇو، خير تہ آهي؟ ٿٽي ۾ ڪهڙو محشر متو پيو آهي؟ وري ڪا شورش ٿي آهي ڇا؟“ سنگهار اُتڻ مان وري پڇيو. جانڻ بہ اچي سندس پر ۾ بيهي رهيو.

”اوهان ڪونہ ٻڌو آهي ڇا؟ ڪالهہ ٺٽي جي عامل آخوند صالح کي مارائي وڌو آهي. مرزا جان بابا جو لشڪر ٺٽي ۾ ڪاهي پيو، پر شورش ڪامياب نہ ٿي . . . . . . ۽ اڄ مرزا باقي ڇتو ٿي پيو آهي، ۽ جيڪو ٿو سامهون اچيس تنهن کي هاٿيءَ جي پيرن ۾ ٿو لتاري . . . . لشڪر کي ڇوٽ ڏني اٿس تہ ٺٽي جي گهرن ۾ گهڙي پون ۽ باغين کي جهلي اچن . . . . . !“ سيد ويچارو ڏاڍو ڏنل ٿي ڏنو.

”هان! ڇا چيئہ؟ اميرخان آخوند صالح کي مارائي وڌو آهي. . . . . . “ سنگهار جي دل مان دانهن نڪري ويئي، ۽ هن جا هٿ گهوڙي جي ٻشڪن ۾ پيڙجي ويا.

”هائو، فارسي پڙهائڻ تي آخوند صالح راضي نٿي ٿيو . . . . . . جامع مسجد واري چونڪ ۾ ڪيس ٿياس تي ٽنگي ڇڏيائون . . . . . . ادا، هنن ڪميڻن کي . . . . . “ مسافر ڪجهہ چوڻ تي هو، پر سنگهار سندس ڳالهہ ڪٽيندي چيو: ”شاهہ سائين، بخش ڪجانءِ، پر اهو گهوڙو ڇڏڻو پوندءِ. اسان کي ٺٽي پهچڻو آهي، ۽ اسان جو هڪڙو وهٽ مري پيو آهي. . . . “

سنگهار ڄڻ تہ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو. هن کي تہ اها بہ خبر نہ پيئي تہ شاهہ سائين گهوڙي ڇڏڻ ڪان صفا نابري واري ويٺو. هن کي اهو بہ ياد نہ رهيو تہ هن شاهہ کي هڪ ٻالڪ جيان ڇيلهہ کان هيٺ لاٿو، ۽ ٻيءَ گهڙيءَ هو شاهہ جي گهوڙي تي سوار ٿي، ٻيئي گوڏا گهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو ويو. هن کي تہ پنهنجو ساٿي جانڻ بہ ياد نہ پيو. جانڻ پيتي ساڻ ڪري هن جي ڪِڍ لڳو آيو. هن جي اکين مان تہ لڙڪن بنهہ بس ٿي ڪئي. آخوند صالح کي ڪيئن ماريو هوندائون . . . . ٺٽي جو نڪ، آخوند صالح . . . . . . ٺٽي جي آبرو، ٺٽي جي لڄ . . . . . جانڻ الائي ڇا ڇا سوچيندو رهيو.

درياءَ تي پهچندي، شهر ڏانهن وڃڻ بدران سنگهار ترخانن جي اُن محلي ڏانهن رخ رکيو، جنهن ۾ ترخانن جون حويليون هيون. مرزا باقيءَ جي حويلي ته بنهه درياءَ جي ڪپ تي هئي.

ترخانن جي حويلين تي سخت پهرو هوندو هو، پر اڄ جتي ڪٿي سپاهي بيٺل تي نظر آيا. پريان شهر مان گوڙ گهمسان، نعرن ۽ نوبتن جو هُل پڙاڏو پيدا ڪندو هن جي ڪنن ۾ ايندو رهيو، پر ائين ٿي پانيو چڻ ته سنگهار جي ڪنن ۾ تاڙيون پئجي ويون هيون. محلي جي منهن تي پهتو ته پري کان ڍهاڪو کن ترخانن کي پهرو ڏيندي ڏٺائين. جانڻ به ڪيس هڪل ڪئي. سنگهار کي اوچتو وري پنهنجو يار جانڻ ياد اچي ويو. گهڙيءَ لاءِ هو بيهي رهيو، ۽ پوءِ ترخانن ڏانهن ڏسندي جانڻ کي چيائين ”جانڻ، آخوند صالح سان انجام ته ڪونه پاڙيوسون. هاڻ تون خط کڻي وڃي آخوند نور محمد کي پهچاءِ . . . . . . ڏٺيءَ کي پرتين، جيئرا هونداسون ته جدائيون ڪونهن!“

جانڻ ۾ خود به وڌيڪ پڌڻ جي طاقت نه رهي هئي. هن جي اندر ۾ وڍ پوندا ٿي ويا. پر خط آخوند نور محمد کي پهچائڻ به ضروري هو. هن سنگهار جي اکين ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: ”سنگهار پنهنجو خيال رکجانءِ . . . . . سنڌ کي اجا تو جهڙن مڙسن جي گهرج آهي . . . . . . چڱو، موڪلاڻي ڪانهي . . . . جيئي سنڌ!“

جانڻ گهوڙو موڙي پوئتي موٽي ويو، ۽ سنگهار وري گهوڙي کي اڙي هنئي. محلي اڳيان بيٺل ترخان جيسين پنهنجا پالا سنپالين، تنهن کان اڳي سنگهار جو گهوڙو سندن وچان نڪري ويو. جتي ڪٿي پهريدار هن سوار کي حيرت سان ڏسندا رهيا. سامهون هڪ وڏي حويليءَ جي اڳيان چوبدار پالن جا ويهارو منڌيڙا ناهيو بيٺا هئا، ۽ شاهي دروازي اڳيان وڏيون مشعلون ٻري رهيو هيون. سنگهار سمجهي ويو ته هجي نه هجي پر اها حويلي باقي بيگ جي هئي. ان حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن هو. ان ڪري هو آسپاس جو جائزو وٺندي اها حويلي به ٽپي ويو. ان سان گڏ جيڪي لاڳو حويليون هيون، تن جي ڪنگرن کي ڏسندو هو اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن

هو حويلين جي هڪ قطار ڪان اڳتي نڪري آيو، تڏهن هو گهوڙو جهلي لهي پيو. ان هنڌ تي اونداهه ۾ هن ايڪڙ ٻيڪڙ ترخانن کي پهرو ڏيندو ڏٺو. حويلين ڪان پوءِ گهوڙن جون ڪڙهيون هيون، ۽ ان ڪان پوءِ چانوٽي شروع ٿي ٿي. مرزا باقيءَ جي حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ جو هڪڙوئي طريقو هو: پر واري حويليءَ ۾ داخل ٿي، حويليءَ جي پٺئين پاسي درياءَ ۾ ٽپي، اتان مرزا جي حويليءَ جي پٺين ديوار ذريعي داخل ٿجي. پر واري حويليءَ تي به سخت پهرو هو، ۽ الائي پٺيان فصيلن تي پهرو آهي يا نه؟ اها ڳڻ ڳوت ڪندو، اونده مان هلندو، هو مرزا باقيءَ جي حويليءَ ڪان اڳيان نڪري، ساڄيءَ قطار جي اڳئينءَ حويليءَ ڏانهن هلڻ لڳو. پهريدارن ڏانهن ائين وڌيو، ڄڻ ته هو ڪنهن ڪم سانگي هنن ڏانهن اچي رهيو هو.

پهريدارن مان ٻه ڄڻا هڪ سنڌيءَ کي اڳيان وڌندو ڏسي، پاڻ اڳيان وڌي آيا. هڪڙي پهريدار خونخوار اکين سان ڪيس ڏسندي چيو: ”ڪير آهين تون؟ ۽ ترخان اميرن جي محلي ۾ اچڻ جي توکي ڪيئن جرات ٿي؟“

”هيءَ حويلي ڪنهن جي آهي؟“ سنگهار ڄڻ هن جي ڳالهه ٻڌي ئي ڪانه.

”ٺٽي جي عامل، امير خان جي،“ پهريدار جواب ڏنو.

”ته پوءِ آءٌ صحيح جاءِ تي آيو آهيان.“ ائين چئي، سنگهار اڳيان وڌڻ لڳو. ”ڪيس چاڻ ڪريو ته سنگهار خان ملڻ آيو آهي، ۽ ڪو خاص پيغام آندو اٿس. . . . “

”امير خان حويليءَ ۾ موجود ڪونهي،“ پهريدار هن جي ڳالهه ڪاٽيندي چيو.

سنگهار ڄڻ ڪنهن سوچ ۾ پئجي ويو: ۽ پوءِ پهريدار کي گهوريندي چيائين: ”پوءِ ڪو اهڙو ماڻهو هجي، جنهن کي آءٌ اهو پيغام پهچايان. . . . “

پهريدار ٻه ڪجھ سوچ ۾ پئجي ويا. ”ڪنهن جو پيغام آهي؟“ هڪڙي پهريدار چيو.

”اهو تہ اوهان کي ڪونہ ٻڌائيندس . . . پر آهي مرزا جان بابا بابت . . . . “ سنگهار ڏُڪو هڻندي چيو.

پهريدارن ڪان چرڪ نڪري ويو. مرزا جان بابا سنڌين وٽ وڃي لڪو هو، سا ڪين ٻہ خبر هئي. متان هي ماڻهو اها خبر ڪٿي آيو هجي. پهريدار هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. پوءِ هڪڙي پهريدار چيو: ”ڪٿي آهي مرزا جان بابا؟“

”نہ بابا نہ، اوهان کي ڪونہ ٻڌائيندس. مون کي پنهنجي سسي پياري آهي، آءٌ ڳالھ ڪندس ٻہ تہ امير خان جي ڪنهن خاص ماڻهوءَ سان . . . . نہ تہ ٺهيو!“ سنگهار سمجهي ويو تہ ڏڪو صحيح لڳو هو. مرزا جان بابا جي سسيءَ جي قيمت لکين اشرفيون لڳي هوندي. ان جو ڪو اَتو پتو وٺڻ لاءِ امير خان جا ماڻهو سولا ڳالھ کي ڪونہ ڇڏيندا. ڳالھ ڪري هو واپس مڙڻ لاءِ پوئتي مڙيو تہ هڪ پهريدار ڪٿي ٻانهن مان ورتس. ”چڱو اچ، مير منشيءَ کي سڏي ٿا پڇون!“

هو ڪيس وٺي دروازي تائين آيا، جتي چار ٻيا ٻہ پهريدار موجود هئا. تن ٻہ پڇيو تہ ڳالھ ڇا هئي. نيٺ هنن ٻہ اها صلاح ڏني تہ مير منشيءَ سان صلاح ڪجي، جيڪڏهن نياپو ضروري هجي تہ سنڌيءَ کي زوريءَ ترسائجي. سنگهار اهڙو ڏيک ڏنو ڄڻ هنن جي ڪا ڳالھ ڪانہ ٿي سمجهيائين. هڪڙي پهريدار دروازي تي ٺَڪ ٺَڪ ڪئي. دروازي مان هڪ ننڍڙي تاڪي کلي پئي، ۽ اندرئين پهريدار پڇيو تہ ڇا آهي. پهريدار ڪيس سڄي ڳالھ سمجهائي.

”چڱو بيھ تہ آءٌ ڪيس سڏائي ٿو وٺان!“ ائين چئي، هن وري تاڪي بند ڪري ڇڏي.

پهريدار مرزا جان بابا بابت چرچا گهبا ڪرڻ لڳا. سنگهار اهڙي طرح هنن سان گڏ ويٺو هو، چڻ هنن جي ڳالهين کي سمجهڻ جي ڪوشش پئي ڪيائين. هنن کي کلندو ڏسي، پاڻ به کلڻ شروع ڪيائين. ڪجهه دير کان پوءِ تاڪي وري کلي ۽ اندرئين پهريدار چيو، ”مير منشي پيو اچي!“

پهريدار هڪدم ڳالهيون بند ڪري، پالا سنيااليا. سنگهار هنن جي اڳيان ائين ويٺو هو، چڻ پهريدارن کيس اتي ويهڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ، شاهي دروازي ۾ هڪڙي ننڍڙي دروازي کلڻ جو آواز آيو، ۽ ان ننڍي در مان ننڍڙي قد جو هڪڙو ماڻهو ٻاهر نڪرڻ لڳو. مشعلن جي روشنيءَ ۾ سنگهار هرين هن جي ٻچي ڏاڙهي ۽ هڪ ڪاٽي اک ڏٺي. هو اڃا دروازي جي تاڪن جي وچ ۾ ئي هو ته سنگهار هرڻ وارو چال ڏيئي دروازي ڏانهن ڏوڪي ويو. مير منشي هڪ ننڍي ٻار وانگر هن جي ٽنگن ۾ وچڙي، وجي ٻوٽ پر ڪريو، پر ايتري ۾ سنگهار دروازي جي اندر پهچي چڪو هو، ۽ اندريون پهريدار جيسين ڪجهه سوچي، تنهن کان اڳ سنگهار جو ڪتارو سندس پٽ ۾ کپي ويو ساڳئي وقت هن ڌِڪو ڏيئي، دروازي جي تاڪي چاڙهي ڇڏي. ٻاهريان پهريدار دروازي تي آواز ڪندا رهيا. سنگهار مير منشيءَ کي سندس جامي کان ڇڪي اٿاريو، ۽ کيس اڳيان وڌڻ جو اشارو ڪيائين. مير منشي ڪُرڙيءَ وانگر ڪنبندي، ٽيڏيءَ اک سان هن پريت جيڏي مڙس کي ڏسندو رهيو.

حويليءَ جي ايوان ۾، اڳيان گهوڙن جي ڪُرهه هئي، جنهن ۾ پنج ڇهه پلا گهوڙا ٻڌل هئا. انهن کان اڳتي هڪ پترائون رستو هو جو اڳيان ديوان خاني، ۽ زنان خاني ڏانهن ٿي ويو. مير منشيءَ کي اڳيان ڪندي سنگهار هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن حويليءَ جي چمن ۾ پهتا، تڏهن خوبصورت پٿر جي مرتبانن ۾ پرندڙ مشعلن جي روشنيءَ ۾ هن جيڪو ڏٺو، تنهن کي خيالن ئي خيالن ۾ اندر جي آڪاڙي ۾ پهچائي ڇڏيو. اڇي ڳاڙهي پٿر مان ٺهيل سهڻيون سهڻيون اپسرائون چڻ ته جيئريون جاڳنديون هن جي آجيان ڪري رهيو هيون. انهن خوبصورت مجسمن ۽ بتن کي ڏسڻ ۾ هو ڪجهه اهڙو محو ٿيو جو مير منشيءَ وجهه ڏسي، گهُٽ

هنئي، ۽ زنان خاني ڏانهن ڀڳو. هن جي ڊوڙڻ جي آواز تي سنگهار چڻ خواب مان جاڳي پيو، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. مير منشي زنان خاني جي دورازي تي ٺڪ ٺڪ ڪندي تڪڙو تڪڙو فارسيءَ ۾ رڙيون ڪندو ٿي ويو. جڏهن سنگهار به لوهه پائي هن تائين پهتو تڏهن دروازو کلي پيو، ۽ ٻه ڪارا ديو جهڙا خواجه سرا هن ڏانهن وڌيا. ٻنهي جي هٿن ۾ ڊگهن ڦڻن وارا خنجر هئا. گهڙيءَ لاءِ سنگهار به هنن جي ٿولهه ڏسي هيبت ۾ پئجي ويو. هو پاڻ به ڪافي ڳري بدن جو هو، پر هنن مان هر هڪ هن کان ٻيڻي بدن جو هو. سيءَ جي باوجود، پيٽ کان مٿي هنن جو جسم اگهاڙو هو، ۽ ڏياٽين ۽ مشعلن جي لڏندڙ سوجهري ۾ هنن جا ڪارا بدن تيل جي ڪري چمڪي رهيا هئا. سندن اکين ۾ بگهڙ جي اکين واري بيرحمي ۽ خونخواري جهلڪي رهي هئي، ۽ هڪ پل ۾ هنن کي منهن ڏيڻ جا ڪئين انسٽا هن جي اکين اڳيان لنگهي ويا، ۽ ڪجهه سوچيندي هو پوئتي هٽڻ لڳو. خواجه سرا چڻ بي اونا ٿي هن ڏانهن وڌندا رهيا. هنن کي اهو يقين ٿي چڪو هو ته سندن شڪار ڊڄي ڀڄڻ جون راهون ڳولڻ لڳو هو، ۽ هنن جي اکين اڳيان اهي شڪار لنگهي ويا، جن کي هو بنان ڪنهن هٿيار جي، سڪڻ هٿن سان چيري ڦاڙي ماريو هو. پوئتي هٽندي، سنگهار هڪ وڏي مشعل وٽان لنگهيو ته جهٽ ڏيئي اها ڪٽي ورتائين، ۽ ٻي گهڙيءَ مشعل جو ٻنيٺ هڪڙي ڪدڙي جي منهن ۾ ٽنبي ڏنائين. سنگهار پنهنجي چمار ۾ اهڙي دل ڏاريندڙ ۽ اينگهندڙ دانهن ڪانه ٻڌي هئي، چڻ ڪنهن وهٽ کي پوٺ ٻڌڻ کان سواءِ ڪاسائيءَ ڪاتي ٽنبي ڏني هجي. ان رڙ سڄي حويليءَ ۾ ديچاريندڙ پڙاڏو پيدا ڪري وڌا. ديو جهڙو خواجه سرا پنهنجي منهن تي هٿ ڏيئي اتي ئي ويهي رهيو. ٻيو خواجه سرا پنهنجي ساٿيءَ جو حال ڏسي، مشعل کان ڇرڪڻ لڳو هو، ۽ هاڻ سنگهار بدران پوئتي هٽڻ لڳو. زنان خاني جي دروازي وٽ پهچندي، دڪين اڳيان سنگهار مشعل ڏانهس وڌائي. خواجه سرا کي دڪين جو خيال ئي ڪونه رهيو، ۽ جهڙو پاڻ بچائڻ لاءِ پوئتي هٽيو ته ٿاٻڙجي وڃي ڀٽيان ڪريو. خنجر سندس هٿ مان ڇڏائجي ويو. سنگهار مشعلن جو ٻنيٺ سندس منهن ۾ ٽنبيندي، ڪريل خنجر کڻي

ورتو. هن جي رڙ ۾ رنيپ بدران زناني چيٽ جو اَنگ هو ۽ هو اونڌو تي دڪين تي ڦٽڪڻ لڳو.

سنگهار مشعل هٿ ۾ جهلي دروازي ڏانهن وڌيو. دروازو ٻيڪڙيل ڏسي، هن کي شڪ پئجي ويو ۽ ٻه پير پوئتي هٽي، وارن کان جهلي، دڪين تي ڪريل خواجه سرا کي هُن اٿاري ٻيهاريو ۽ کيس آهستي فارسيءَ ۾ چيائين: ”جي ڪا حرڪت ڪئي اٿئي، ته خنجر پيٽ ۾ ٽنبي ڏيندوسانءِ!“

هن ديو الائي ڳالهه سمجهي يا نه، پر هو خاموش انڌن وانگر اڳيان هٿ وڌائي، اڳيان وڌندو رهيو. دروازي جي ويجهو، سنگهار خواجه سرا کي زور سان ڌڪو ڏنو. دروازو چرڙاٽ ڪري کلي پيو ۽ جئن ئي هو ٿاٻڙجي اڳيان ڪرڻ تي هو ته هڪ ئي وقت ٻه خنجر سندس جسم ۾ کپي ويا. خواجه سرا جي دانهن سندس نڙگهٽ ۾ ئي پورجي ويئي. سنگهار مشعلن جي روشنيءَ ۾ پن نون خواجه سرائن کي پنهنجي همراهه تي حملو ڪندو ڏٺو. جيسين هو پنهنجي غلطي محسوس ڪن، تنهن کان اڳ سنگهار جو خنجر هڪڙي جي پيٽ ۾ کپي ويو. هو دانهن ڪري پنهنجي ڪِريل ساٿيءَ مٿان جهڪي پيو. ٻئي خواجه سرا جڏهن هن نئين حمله آور ڏانهن ڏٺو تڏهن هن ٻاهه جو هڪ مچ پنهنجي منهن ڏانهن وڌندو ڏٺو. اهو مچ، ويجهو اچڻ ته ايڏو وڏو ٿيندو ويو، جو خواجه سرا کي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوندا محسوس ٿيا ۽ هن اکين کي اُن مچ کان بچائڻ لاءِ پنهنجا ٻيئي هٿ مٿي کڻڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هن جا هٿ اکين تائين پهچن، تنهن کان اڳ هن جي اکين ۾ هميشه لاءِ اونداهه ڇانئجي ويئي ۽ هو ٻارن وانگر سڏڪا ڀري، اوچنگارون ڏيڻ لڳو.

سنگهار هنن کي اتي ئي ڇڏي، اندر وڌي ويو ۽ ڪيترن ڪمرن مان ٿيندو، ترخانن جي گڏ ڪيل دولت تي، دل ئي دل ۾ کين گاريون ڏيندي، هو اهڙي ڪمري اڳيان اچي بيهي رهيو، جنهن لاءِ هن سوچيو ته اهو ڪمرو تي سگهي ٿو، جتان درياءَ ۾ لهي سگهجي ٿو. ان ڪمري جي در

مان، هڪ ٻيڙي عورت هٿ ٻڌندي، ڊپ کان ٿرڪندي ٻاهر نڪتي:
”رحم، آقا، رحم!“

ٻيڙيءَ جي آواز ۾ اهڙي نيزاري هئي جو سنگهار جي دل ۾ رحم جڻ پهريون ڀيرو موٽي آيو هو. ٻيڙيءَ کي مٿي تي هٿ رکندي چيائين: ”امان، اسين سنڌي، وس پڄندي، زائفائن تي هٿ نہ کڻندا آهيون!“ ائين چئي هن دروازي کي هري هري ڌڪو ڏنو. دروازي کلڻ سان هن جيڪي ڪجهہ ڏٺو، سو جيڪڏهن هو ڪوشش ڪري ها تڏهن بہ بيان نہ ڪري سگهي ها. هن جي بلڪل سامهون اندرسيا جي ڪا اپسرا، آرسي جهلي، پنهنجي ڊگهن وارن کي ڦڻي ڏيئي رهي هئي. سندس ٻانهون ڪلهن تائين اگهاڙيون هيون؛ سندس اڌ منهن وارن ۾ اچي ويو هو، ۽ باقي اڌ منهن ۾ جا سونهن هئي، سا سنگهار جي دل ۾ ڏانوڻ وجهندي ويئي. نيم شفاف ململ جي پهراڻ مان هن جو جسم ائين جهاتيون پائي رهيو هو جڻ هن جي انگ انگ ۾ ڪا هلڪي مشعل ٻري رهي هئي، جنهن جي روشني ململ مان ڇڻي هن جي اکين ۾ ترورا پيدا ڪرڻ لڳي. سندس چاتيءَ کي ڏسندي هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ سنڌوءَ جي لهرين تي ڪي ٻيڙي هلڪا لوڏا کائيندي، هن کي پنهنجي پناهہ ۾ وٺڻ لاءِ سڏي رهي هئي، ۽ جڏهن هن ڳالهايو، تڏهن تہ سنگهار پاڻ کان ڊڄي ويو: هن جو آدرش هن جي ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

”سنڌي، تون اچي وئين! مون کي پڪ هئي تہ ضرور ايندين؛ پر ايترو انتظار ڪرائبو آهي. . . !“

هن جي آواز جو جادو، هن جي ڪنن مان ٿيندو، دل تائين پهتو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ ان جا لفظ ماحول کي لوري ڏيئي سمهارڻ شروع ڪيو هو. هو بہ انهيءَ ننڊ ۾ پنڊ پهڻ ٿيندو ٿي ويو. پوءِ هن وري ان جادوءَ کي ٽٽڪندو ڏٺو، ۽ ان پڻ پڻ ۾ ڪجهہ غير يقيني ڪيفيت هئي:
”نہ نہ. . . . . تون تہ اهو ڪونہ آهين . . . . پر هيءَ دل ڇو توڏانهن مائل ٿيڻ لڳي . . . . اچ، منهنجي ويجهو اچ . . . . . يا خدا، مون ڪيترو نہ انتظار ڪيو

آهي . . . . هو نہ سهي، تون سهي . . . . . تون ۾ بہ مون کي هوئي نظر اچي رهيو آهي. . . !“

هوءَ آرسي رکي، اُٿي بيٺي. سنگهار هن کي ڏسندو ئي رهيو. هن جي دل ڪنئري ڪنئري ٿيندي، پُرڪڻ لڳي. پر اوچتو ٻاهران ماڻهن جي اچڻ جا تڪڙا تڪڙا قدم ٻڌي، سنگهار پنهنجي ننڊ مان جاڳي پيو. ساڳئي وقت هن جادوءَ بہ چيو: ”پهريدار پيا اچن . . . . . اهو دروازو بند ڪر!“

سنگهار وري حقيقتن جي دنيا ۾ موٽي آيو، ۽ هن وڏي دروازي جي تاڪي چاڙهي ڇڏي. دروازي کولڻ لاءِ ماڻهن دروازي کي زور سان ڌڪا ڏيڻ شروع ڪيا. سنگهار هڪڙي نظر هن تي وجهندي، مٿي نهاريو. اُها نهار ۽ اُها نگاهہ هڪ نياپو هئي، ڄڻ چوندي هجي: ”جاني، جيئرو بچيس تہ موٽي ايندس، منهنجو انتظار ڪجانءِ!“

پوءِ آسپاس نهاريندي، هن ڇت ۾ ٽنگيل جهليءَ جي ريشمي رسي کي ڇڪ ڏيئي ٽوڙي وڌو؛ ۽ ان مان سرڪ ساهي ٺاهي، هن ڀت جي ڪنگرن مٿان اڇلائي. سرڪ ساهي هڪڙي ڪنگر ۾ ڦاٿي تہ رسي جي آڏڪ تي هو ڀت تي چڙهي ويو. مٿي چڙهي، هن چوڌاري نظر ڦيرائي. مرزا باقيءَ جي حويلي چڱي پري هئي. وچ تي پهرو بہ سخت هو. هن رسي ڇڪي ڀت جي ٻئي پاسي لڙڪائي، ۽ آهستي آهستي لهندي، درياءَ ۾ ٽپي پيو. پاڻيءَ ۾ اندران ئي اندران هو مرزا باقيءَ جي حويليءَ جي فصيلن ڏانهن ترڻ لڳو.

حويليءَ جي ٻنهہ هيٺان هن بہ چار ٻيڙيون بيٺل ڏٺيون: هڪ چڱي موچاريءَ سينگاريل ٻيڙيءَ جي پر مان، رسي جي هڪ ڏاڪڻ هڪ وڏي دريءَ تائين پئي ويئي. پر اتي بہ پهردارن جا پاچولا نظر اچي رهيا هئا. هو پاڻيءَ اندران ٻيڙيون بہ ٽپي ويو ـــــــ ۽ اتان وچي منهن ڪڍيائين، جتي پهريدار ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ٿي نظر آيو. حويليءَ جي ان ڇيڙي تي پهچڻ کان پوءِ، فصيل تائين چڙهڻ اهڙو مسئلو هو، جنهن تي سنگهار اڄا تائين ڪونہ سوچيو هو. فصيل چڱي موچاري اوچي ئي، ۽ رسيءَ کان سواءِ ان تي چڙهڻ

ممڪن نہ هو. لاچار هو وري بنان ڪنهن آواز جي پيڙين وٽ پهتو، ۽ هڪڙي پيڙيءَ جي پنيان ڪنڌ مٿي ڪنيائين. ان پيڙيءَ ۾ هڪڙي ترخان جو مٿيون ڌڙ هن کي نظر اچي رهيو هو. سنگهار سوچيو تہ جي زوريءَ پيڙيءَ تي چڙهي، سڙهہ مان نوڙي هٿ ڪبي، تہ بين پيڙين ۽ فصيلن وارا پهريدار هوشيار ٿي ويندا، ۽ پوءِ حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن ٿي پوندو. اهو سوچي هو پيڙيءَ کي ڦري آيو. اها پيڙي پي هڪ وڏي پيڙيءَ سان ٻنهہ سنهي رسي سان ٻڌل هئي. بنان ڪنهن آواز جي، هن ڪٽاري سان رسي ڪپي ڇڏي، ۽ نندي پيڙي کي هلڪو لوڏو ڏنائين. پيڙي لهواري تي هري هري ٿي لڙهڻ لڳي. هو بہ پيڙيءَ جي ڪڍ لڳو آيو. جڏهن پيڙي چڱي موچاري اڳتي نڪري، وهڪري جي تيزيءَ تي تکي ٿيڻ لڳي، تڏهن ترخان کي هوش آيو ۽ هو اٿي بيٺو، ۽ پاڻ کي بين پيڙين کان ايترو پري، لهواري تي لڙهندو ڏٺائين، تڏهن هن پنهنجن همراهن کي سڏ ڪرڻ شروع ڪيا. پر تيسين پيڙيءَ ايترو پري نڪري چڪي هئي، جو هن جي سڏ تي ڪنهن بہ ڌيان نہ ڏنو. ترخان سڏن کي بيڪار سمجهي، ونجهہ ڪٽي پيڙيءَ کي موڙڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ونجهہ تي پوندي ئي، سنگهار جهٽ ڏيئي ڪٽي منجهس هٿ وڌو؛ ۽ ڇڪ جو ڏنائين تہ ترخان ونجهہ سوڌو اچي مٿانئس ڪريو. هن پاڻ بچائيندي، ترخان کي ڳچيءَ کان جهلي، ڪيس هيٺ ٽيلهو ڏنو. گهڙيءَ کان پوءِ ترخان بدران رڳو پاٽيءَ جي ٻڙ ٻڙ ٻڌڻ ۾ آئي، ۽ هن ترخان کي ڇڏي ڏنو. پيڙي تيسين اڳيان وڌي ويئي. هو تيزي سان پيڙيءَ ڏانهن وڌيو. پيڙيءَ ۾ هن کي چڱي ڊگهي نوڙي هٿ اچي ويئي، ۽ هو پيڙيءَ کي ائين ئي ڇڏي حويليءَ جي ڪوٽ جي پٺ ڏانهن ترڻ لڳو.

ڪوٽ جي پٺ تان هلندو هو هڪ ڪُڏ تي لهي پيو. اتان سمورا ڪڏ هڪٻئي سان ڳنڍيل هئا. اوندهہ جو فائدو وٺندي، منگهن جي پويان لڪندي، هو ان ڪڏ تي پهتو، جتي هن سمجهيو تہ اتان رسي جي ڏاڪڻ پيڙين تائين ٿي پهتي. ان ڪڏ جا سمورا منگهہ ڳاڙهي پٿر ۽ ساڳ جي ڪاٺ جا ٺهيل ٿي ڀانيا. منگهن کي ٽپاسيندو، هو هڪ اهڙي ويڪري منگهہ وٽ پهتو جنهن جو پڙ مٿي کنيل هو. هن هيٺ نهاريو: ڪمري ۾ هلڪي زرد روشني ڦهليل هئي، منگهہ جي ٻنهہ هيٺان هڪ ٽپائيءَ تي صراحيون ۽

جام سجايل هئا ۽ ان ميز جي پر ۾ ڇڻ ڪنهن ڪٽ جي پاسي ۾ هڪ ترار مياڻ ۾ پيل رکي هئي. اهو جائزو وٺي، سنگهار ٽڪ پچڻ لاءِ منگهه کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو هو. آسمان ۾ تارا ٽمڪندا ڄڻ هن کي متي اڏامڻ جي دعوت ڏيندا رهيا. ٻنل ڪپڙن ۽ ڪليل هوا ۾ هن کي سيءُ به ڏکيو لڳڻ لڳو؛ ٽڪ ۽ سيءُ کان ننڊ هن جي اکين ۾ مورچا هڻڻ لڳي. جئن تئن ڪري هوءَ پاڻ کي جاڳائڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. هن سمجهيو ته رات اڇي آڌي ٿي هئي، ۽ پهريدارن جا آواز به ڍرا ٿيندا ٿي ويا.

هن منگهه جي ٿلهي رسي کي وٽ ڏيئي متي ڦاسائي چڙهيو، جيئن رسي تي زور اچڻ ڪري منگهه جو پڙ نه بند ٿي وڃي؛ ۽ پوءِ هو آهستي آهستي رسيءَ جي ذريعي هيٺ لهڻ لڳو. هيٺ پهچڻ تي هن جيڪي ڏٺو، ان لاءِ هو بلڪل تيار نه هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ سنڌ جي هن قاتل تي حملو ڪرڻ به هن کي ڪانئرتا نظر آئي. مرزا باقي بيگ هنڌ تي بلڪل سنئون سڌو ستل هو؛ سندس جوءِ جي هڪڙي ٽنگ هن جي مٿان واريل هئي، ڄڻ ننڊ ۾ به هن مٿان پاڻ کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئي. پلنگ جي پر ۾ هڪڙي سوني ٿالهيءَ تي هڪ ننڍڙي شمع ٽم ٽم ڪندي، هلڪي زرد روشني پکيڙي رهي هئي. هو دل من هڻڻ لڳو: ان نظاري هن کي انسان جي هن ڪمزور پهلوءَ تي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو.

هو اڃا دل من هٽي رهيو هو ته اوچتو ڪنهن هنگامي جو هُل در جي ٻاهران ٻڌائين. هن جهٽ ڏيئي، مرزا باقيءَ جي ترار مياڻ مان ڪڍي ورتي. عين ان وقت دروازو وڏو چيڪاٽ ڪري ڪلي پيو، ۽ هن ٻن ترخانن کي اگهاڙين ترارين سان مرزا باقيءَ جي پلنگ ڏانهن وڌندو ڏٺو. دروازي کلڻ سان شمع پڙڪو ڏيئي وسامي ويئي، ۽ ڪمري ۾ ٻاٽ اونداهه ڇانئجي ويئي. سنگهار ترار سنيالي پلنگ ڏانهن وڌيو. اڃا وک اڳتي وڌايائين ته سندس هٿ شمع واري ٿالهيءَ کي وڃي لڳو. ٿالهي زور سان پٽ تي ڌهڻ سان وڏو ٺڙڪاٽ ڪندي، ڪنهن ڪنڊ ۾ هلي ويئي. عين ان وقت هن هڪ زنانيءَ رڙ جو آواز ٻڌو. اهو آواز ٻڌندي ئي هن پلنگ تي وار ڪيو، پر سندس ترار خالي هنڌ کي ڪپي ويئي. جيسين هن پاڻ سنيالي هيڏانهن

هوڏانهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي. تيسين ڪو ماڻهو، پٽ ۾ لڳل دريءَ جو تاڪ کولي، درياءَ واري پاس ٽپي ويو. هن به دريءَ ڏانهن لُوهه وِڌي ـــ ۽ پوءِ هن مانيٽي سنڌوءَ ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪِرڻ جو پاٽيانو پڙاڏو ٻڌو. هن دريءَ ۾ منهن وجهي هيٺ نهاريو: هڪ ٻيڙي تڪڙو تڪڙُ ان هنڌ ڏانهن وڌڻ لڳي، جتي ماڻهوءَ جي ڪِرڻ جو آواز آيو هو. ان وقت سنگهار ڪي پنهنجي پويان ڪنهن ماڻهوءَ جي ساهه کڻڻ جو آواز ڪن تي پيو، ۽ هو اچانگ ڏيئي دريءَ کان پري هٽي ويو. ايندڙ ترخان جو وار دريءَ جي چائنٺ ۾ کُپي ويو. سنگهار ٽورو اڳيان وڌي، هن کي پنهنجي پير سان هلڪي ٺوڪر ڏني. ترخان، دريءَ تان ٽاپڙجي، هوا ۾ هٿورايون ڏيندي، وچي درياءَ ۾ ڦهڪو ڪيو.

ڪمري ۾ ماٺ ٿي ويئي. سنگهار کي پڪ ٿي ته گهڙيءَ کان پوءِ مرزا باقيءَ جا واهرو پهريدار يا انهن حملي ڪندڙن ترخانن جا ساٿي ڪمري ۾ ڪاهي پوندا. هو تيزيءَ سان دروازي ڏانهن ڀڳو. دروازي مان ايندڙ هلڪي ڳاڙهي روشنيءَ ۾ هن مرزا باقيءَ جي زال کي پوٽ پر ڪِريل ڏٺو، سندس سسي ٻيٽي ٿي سندس ڌڙ هيٺان اچي ويئي هئي. هاڻ هن کي پڪ ٿي ته دريءَ مان ٽپي ويل ماڻهو خود مرزا باقي هو. هن کي پنهنجي بيوقوفي تي ڪاوڙ اچي ويئي. اڄ سنڌ جو قاتل، آخوند صالح جو خوني، هڪ ڪوڙي جذبي جي ڪري هن هٿن مان نڪري ويو.

هن اونداهه ۾ ٻئي ترخان کي نهارڻ جي ڪوشش ڪئي. پنهنجي پويان ڪڙڪو ٻڌي، هن پٺيان نهاريو. ترخان اڳيان وڌي مرزا باقيءَ جي زال جي لاش کي سڌو ڪري، سندس ڳچيءَ ۽ ڪنن مان زيور پٽي لاهڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هو. هن سوچيو ته هي لالچي ڪتا، ڳجهن وانگر لاشن تان به ٽتا ٽرن. ۽ پوءِ هڪ ئي ڌڪ سان هن جهڪيل ترخان جي سِسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي. گهڙيءَ لاءِ ڪمري ۾ ماٺ ٿي ويئي، پوءِ ترخانن جي هڪ انبوهه جو ان ڪمري ڏانهن وڌڻ جو آواز هن جي ڪن تي پيو، ۽ هووري منگهه هيٺ پهچي متي چڙهي ويو.

درياهہ ۾ ٽپندي، هو اهوئي سوچيندو رهيو تہ هو اڄ پنهنجو آدرش کن ڪوڙن جذبن ڪري وڃائي ويٺو هو. شرمساري ۽ لڄ ڪان هن جي اکين ۾ لڙڪ مڙڻ لڳا. جيڪڏهن هو مرزا باقيءَ کي ختم ڪري ڇڏي ها تہ دنيا ائين ئي سمجهي ها تہ ترخان پاڻ ۾ وڙهي مئا هئا ۽ سنڌين تي اهو الزام ڪونہ اچي ها. گهڙيءَ جي غلطيءَ مرزا باقيءَ کي حياتي موٽائي ڏني. امير خان جي حويليءَ جي ديوار تي چڙهندي، الائي ڇو هن کي بار بار اهو خيال اچڻ لڳو تہ هاڻ جيئڻ جاڙ آهي. آخوند صالح جي وير وٺڻ جو موقعو هٿن مان نڪري ويو. آخوند صالح جو نالو زبان تي ايندي ئي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جو روح هن کي ملامت ڪرڻ لاءِ هن جي چوڌاري وسڻ لڳو هو؛ ۽ پوءِ الائي ڇو هن کي سوڍل ياد اچي ويو. شل سوڍل اهو بدلو مرزا باقيءَ کان وٺي، پر سوڍل بہ هن ناڪاميءَ جو ٻڌي ڇا سوچيندو؟ پر سوڍل ڇو ٻڌي؟ هو ڪنهن اهڙي طرف نڪري ويندو جتي هن جو ڪوبہ ساٿي سنگتي نہ پهچي سگهندو! اهو سوچيندو هو ليلىٰ جي ڪمري ۾ ٽپي پيو!

10

آخوند نور محمد فجر جي نماز پڙهائي، واندو ٿي جماعتين ڏانهن ڏسڻ لڳو. سندس بلڪل سامهون هڪڙو پيڙهو ترخان دور ڪندي، اهڙي طرح جهومي ۽ جهولي رهيو هو ڄڻ ته وجد ۾ اچي ويو هو. ڪل اٺ ڏهه جماعتي وڃي بچيا هئا. جيڪي تلاوت ڪرڻ لڳا هئا. گهڻا ٽنا نماز پڙهي هليا ويا هئا. جيڪي دور ڪري رهيا هئا، تن مان گهڻو ٽنو سمورا ترخان ئي هئا. آخوند پاڻ به تسبيح پڙهندي، سوچڻ لڳو ته نمازون هي پڙهن، مذهب جو هر ڏڻ هي ڏوم ڏام سان ملهائين، مذهب جي نالي ۾ حڪومت هي ڪن، دين جو نالو ڪٽي زڪواتون ۽ ڏن هي وصول ڪن، ۽ ظلم ۽ ڪيس ڪرڻ ۾ به سڀ کان خونخوار جانور هي آهن. هر قسم جي ذلت هنن ۾ آهي، شرابي، زاني ۽ منافق هي آهن، ۽ الله سائين به هنن جو ساٿ ڏيندو اچي. ”نعوذ بالله .... استغفرالله!“ هن جي وات مان ڏاڍيان نڪري ويو. ”ڏٽي منهنجا، بخش ڪجان، منهنجي وات مان ڪفر جا ڪلما نڪري ويا!“ ۽ هو وري اتي ئي سجدي ۾ ڪِري پيو، ۽ ڪيترو وقت ڏٽيءَ در پاڏائيندو رهيو. سجدي مان اُٿي، هن وري ان ترخان ڏانهن ڏٺو، جنهن جي دور ڪرڻ جو آواز سڄيءَ مسجد ۾ ٻُرڻ لڳو هو. آهستي آهستي ٿي ماڻهو دور ختم ڪري، آخوند کان موڪلائي، اُٿندا ويا. آخر ۾ فقط آخوند ۽ اهو پوڙهو ترخان رهجي ويا.

پوڙهي ترخان مسجد خالي ڏسي قرآن مجيد بند ڪري، رحل سوڙو، سامهون جاري ۾ رکي موٽي آيو. آخوند وٽ پهچندي ئي هن هوريان چيو: ”جيئي سنڌ، سائين“

آخوند نور محمد کان ڇرڪ نڪري ويو. هو پنهنجن خيالن ۾ محو، گذريل ڏينهن جي حالتن تي سوچي رهيو هو، جيتوٽيڪ تسبيح سوريندي، سندس وات مان ”الله هو، الله هو“ جو پٽڪو نڪرندو رهيو. مرزا جان بابا جي شورش، شاهه قاسم ارغون جو راتاهو، مرزا باقيءَ جو پنهنجي محل مان ٽپو ڏيئي ڀڄي وڃڻ، ۽ ترخان لشڪر گڏ ڪري مرزا جان بابا پويان وڃڻ، ۽

ٿتي ۾ لشڪرين هٿان عام ڪوس جون ڳالهيون وَر وَر ڪري هن جي دل ۾ چير وجهنديون ٿي ويون. سنڌين جو رت پاڻيءَ وانگر وهي رهيو هو؛ سنڌين جون لڇون وچ شهر ۾ لُٽجي رهيو هيون؛ ڪنهن ايڪڙ ٻيڪڙ محلي ۾، جي سنڌين مقابلو ٿي ڪيو ته انهن گهرن کي باهيون ٿي ڏنائون. مرزا باقي ڄڻ ته چِتي ڪتي وانگر چڪ وجهي رهيو هو. رڳو پنهنجي چِتي رت تي سنڌين جي رت سان چِندي وجهڻ لاءِ سنڌي محلن ۾ مست هاٿي هڪلارائي ڇڏيا هئائين؛ ۽ ڪيترا سنڌي، ٻار ٻچا، وڏا ننڍا، انهن جي پيرن ۾ چيپاٽجي چچرجي ويا هئا. آخوند نور محمد جي اکين ۾ درياءَ اٿلندو ٿي آيو. ”اي منهنجا مولا سائين، هي ڪهڙو انصاف آهي!“ هو ورد ڪندي پنهنجي ڏٽيءَ سان شڪايتون ڪندو ٿي ويو؛ ۽ جڏهن هن ”جيئي سنڌ“ جو سلام ٻڌو، تڏهن هن ڪان چرڪ نڪري ويو. هن هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي، ٻيڙي ترخان ڏانهن ڏٺو. ٻيڙي ترخان جي اکين ۾ نئين چمڪ مرڪي رهي هئي، ۽ هو آخوند جي سامهون اچي، سندس پير چمڻ لاءِ هيٺ جهڪي ويو. آخوند حيرت مان ترخان جي حرڪت ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ سندس ڪنن تي اهو آواز آيو: ”آءٌ دادن آهيان، سائين!“

آخوند جي مغز ۾ ڄڻ ڦيري پئجي ويئي، ۽ هن اٿڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: ”دادن . . . . تون!“ پوءِ هن کي ياڪر پائيندي، نرڙ تي چمي ڏيندي چيائين: ”چريا، هي ڪهڙو ويس ڪيو اٿئي. مون ته ذري گهٽ، تو سوڌو هنن ترخانن جماعتين کي پاراتو ٿي ڏنو!“

”سائين هن ويس کان سواءِ سلامت پهچڻ ٻه ته مشڪل هو،“ دادن پنهنجي متي تان ڪلو لاهيندي چيو. پوءِ هٿ وجهي هٿرادو اچي ڏاڙهي ٻه لاهي ورتائين.

”چئبو ته اهي خبرون چئني پاسي ڦهلجي ويون آهن،“ آخوند تسبيح پنهنجي صدريءَ جي کيسي ۾ وجهندي چيو.

”ها سائين، مون کي اها خبر سيوهڻ ۾ پئي تہ مرزا جان بابا جي شورش ناڪام ٿي ويئي، ۽ ترخانن ٿتي ۽ ٻين شهرن ۾ سنڌين کان وير وٺڻ شروع ڪيو آهي. مرزا باقي سمجهي ٿو تہ مرزا جان رڳو سنڌين، خاص طرح سميجن، انڙن ۽ جاڙيجن جي چرچ تي بغاوت ڪئي آهي.“

”مون کان هن ڀيري وڏي چُڪ ٿي ويئي. اڳئين وانگر سنڌين جا جٿا، شهرن ۾ سنڌي پاڙن جي بچاءُ لاءِ ڳڏ ڪونہ ڪرايم. مون الائي ڇو پڪ ٿي ويئي هئي تہ خود ترخان لشڪري مرزا باقيءَ جي ظلمن خلاف اُٿي ڪڙا ٿيندا. پر ائين نہ ٿيو. مدرسن جي شاگردن کان جيڪي پڳو، سو ڪيائون. پر آخوند صالح کان پوءِ شاگردن جي بہ دل ٽٽي پئي آهي!“ آخوند نور محمد کان ٿڌو شوڪارو نڪري ويو.

”آخوند صالح کان پوءِ؟ . . . . چو سائين، خير تہ آهي؟ آخوند صالح کي ڇا ٿيو؟“ دادن کي ڪو وسوسو ويڙهي ويو.

”ظالمن آخوند صالح کي ان ڏينهن ئي ڦاهيءَ چاڙهي ڇڏيو، جنهن ڏينهن مرزا جان بابا جو لشڪر ٺٽي ۾ داخل ٿي رهيو هو.“

”پر بہ ڇو؟“

”مرزا باقيءَ قنڌار کان ڪي مولوي گهرايا آهن تہ مدرسن ۾ زوريءَ فارسي پڙهائين. آخوند صالح ڪين پنهنجي دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ جي اجازت ئي ڏني . . . . الا، هاڻ اهڙو ماڻهو ڪٿان آڻينداسون . . . . . ٻڌ دادن، تون هاڻ سڀ ڪم ڪاريون ڦٽا ڪري، وڃ ٺٽي، ۽ وڃي آخوند صالح وارو دارالعلوم سنڀال. آءٌ چٺي لکي ٿو ڏيان . . . . .“ آخوند دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو.

”پر سائين، دهليءَ وارو ڪم اڌ ۾ پيو آهي. . . . هي خط ملتان مان نواب سعيد اوهان لاءِ ڏنو آهي،“ دادن صدريءَ اندران خط ڪڍندي چيو.

”منهنجي نظر هاڻ ويئي . . . . . . تون ئي پڙهي ٻڌاءِ“ آخوند کيس حڪم ڪيو.

دادن خط پڙهڻ لڳو، ۽ آخوند اکيون بند ڪري ٻڌندو ويو. نواب سعيد لکيو هو ته شهنشاهه اڪبر سڌو سنئون سنڌ جي معاملن ۾ دخل ڪونه ڏيندو. البت هو شهنشاهه اڪبر کي مرزا باقيءَ جي ظلمن کان آگاهه ضرور ڪندو. جيڪڏهن قنڌار بابت مرزا باقيءَ جون ايران سان ڳالهيون ثبوت سان اڪبر اڳيان پيش ڪجن ته ڪم ٿئي پوندو. شهنشاهه شايد ايندڙ بهار ۾ لاهور اچي، اتي هو قدم بوسي حاصل ڪري سنڌ بابت ساڻس ذڪر ڇوريندو. آخر ۾ هن مليل تحفن جو شڪريو ادا ڪيو هو.

”هون . . . . چئبو، ته اسان جو سوکڙيون پاکڙيون هاڻ نواب سعيد تي ٻه اثر ڪونه ٿيون ڪن . . . . ڀلا ملتان ۾ عام ماڻهن جو ڇا خيال آهي؟“ آخوند ڪجهه سوچيندي چيو.

”ملتان وارا ظاهر آهي ته ترخانن جي حڪومت کان دهليءَ جي ٻانهپ کي وڌيڪ پسند ٿا ڪن. مغل شهنشاهت سان هن وقت جهيڙڻ بلڪل ڪونه گهرندا. البت جيڪڏهن سنڌ ۾ ڪا تحريڪ شروع ٿي ته هو هميشه وانگر پنهنجي وطن جي ماڻهن کي مدد ڏيڻ کان ڪونه لهرائيندا: سومرا، لانگاهه ۽ ٻيا راڄ ته پنهنجا ماڻهو ٻه ڏيڻ لاءِ تيار آهن . . . .!“ دادن جواب ڏنو.

”سنڌ ۾ تحريڪ . . . . سنڌ ۾ تحريڪ! جڏهن ٻه سنڌ ۾ ڪا تحريڪ ٿي هلي ته سنڌين جو جيئڻ مشڪل ٿيو پوي. هنن کي نڌڻڪو ڏسي، ترخان سندن ٻچن کي گهاڻن ۾ پيڙايو ڇڏين. رهي مغلن کان سڌو سنئون مدد گهرڻ، سو سنڌ ۾ ڪيترا اهڙا ماڻهو آهن، جيڪي هڪڙي غلاميءَ مان نڪري ٻيءَ غلاميءَ ۾ وڃڻ ٿا گهرن. هو اهو ٿا چون ته ترخان ته سنڌ اندر محدود آهن. جيڪڏهن سنڌين ۾ ڪا منظم پڪي پختي بغاوت، ٿئي کان ملتان تائين، پڙڪي اُٿي ته ترخانن کي ٿُڏي ڪڍڻ

ايترو ڏکيو نہ آهي، جيترو ان وقت ٿيندو، جڏهن مغل لشڪر ترخانن کي ڪڍي، چانوٽي هٽي سنڌ ۾ ئي ويهي رهندو .... هڪ طرح سان هنن جو چوڻ بہ صحيح آهي: مغل شهنشاهيت سان وڙهڻ سنڌين کان زور آهي!“

”پر سائين، ترخان تہ خوني آهن، ظالم آهن. مغل وري بہ متاهين طرح حاڪم رهندا؛ هي روز روز جي رتو ڇاڻ تہ بند ٿي پوندي. سنڌين کي ڪا گهڙي سامت جو ساهہ کڻڻ جو تہ وجهہ ملندو .....“ دادن ڇڻ خفا ٿيندي چيو.

”پر مغل هڪڙو پيرو ڄمي ويا تہ کين ٽڏڻ ناممڪن ٿي پوندو. ترخان تہ پاڻ ۾ وڙهڻ ۾ پورا آهن؛ کين ڌڪي ڪڍڻ ايترو ڏکيو ڪونهي. هونئن بہ هو ايترا مضبوط نہ آهن. جڏهن بہ ڪو حاڪم ظلم ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيهندو آهي تہ اها سندس ڪمزوريءَ جي نشاني آهي؛ بلڪ ائين سمجهہ تہ هن جو موت ويجهو اچي پهتو آهي. هو ائين ٿو سمجهي تہ ظلم ڪرڻ سان هو ماڻهن کي هيسائي سگهندو. پر اصل ۾ اهو ظلم ئي عام ماڻهن کي هڪبئي جي وڌيڪ ويجهو آڻي، آخري ڌڪ لاءِ تيار ڪندو آهي. رڳو سنڌين ۾ توري تنظيم بہ پيدا ٿي پوي، تہ ڪا پنهنجي فوج ٺاهي وجهن، تہ هنن ظالمن کي قنڌار جي واٽ ڏيکارڻ ڏکيو نہ آهي“ آخوند دل ئي دل ۾ اَنسنا ٺاهندي چيو.

”جيسين تنظيم جو اوسيڙو ڪنداسون، تيسين ترخان بہ تہ قنڌار کان مڪڙن وانگر لهندا ٿا اچن. ايران سان اندروني طرح تہ سنڌن بہ ڪانہ ٿي پوي. سنڌ ۾ سٽيو ٽڪر ڏسي، قافلن جا قافلا ٿا روز اچن!“ دادن ڏند پيڙيندي چيو.

”مون کي خبر آهي، قنڌار ۽ ايران بابت نواب سعيد واري ڳالهہ بہ سچي آهي. مغل قنڌار هٿ ڪرڻ جا بهانا پيا ڳولين، مغلن تائين رڳو اها خبر پهچي تہ مرزا باقي شاهہ عباس سان ڪهڙا پيو اَنسنا ڪري، تہ مغل هڪڙو ڏينهن بہ ترخانن کي رهڻ ڪونہ ڏين .... پر بيهہ، هي خط پاڻهين

سنگهار امير ڪوڪلتاش کان هٿ ڪري موڪليو آهي، مون کي ته ياد ئي ڪونه پيو. آخوند صالح پنهنجي ڪنهن ماڻهوءَ کان ان خط جي باري ۾ پڇدو هو:......!“

آخوند نور محمد اُٿي، قرآن رکڻ واري جاري مان قرآن هيٺ منبر تي رکندي، جاري جي پوئين ڪاٺ جي تختي کي هڪڙي پاسي سيريو ته ان مان هڪ پيو جارو نظر اچڻ لڳو. هٿ وجهي آخوند ان مان هڪ فرمان ڪڍي، دادن کي ڏنو ۽ چيائين: ” پڙهه متان ڪا ڪم جي ڳالهه هجي.“

دادن فرمان کولي پڙهڻ لڳو. خط قنڌار جي حاڪم ڏانهن مرزا باقي جو لکيل هو. ان ۾ حاڪم جي سوڪڙين سان گڏ، ايران جي بادشاهه لاءِ به سوکڙين جو ذڪر هو ۽ منجهس مغلن، خاص طرح اڪبر لاءِ، نفرت جو دل کولي اظهار ڪيل هو.

آخوند خط پڙهي، هڪدم اُٿندي چيو: ”دادن، هي خط ضرور اڪبر تائين پهچڻ گهرجي. تون اڄ ئي دهليءَ روانو ٿي وڃ. ڪنهن طرح دربار تائين پهچي، شهنشاهه کي سنڌين جي اطاعت جو يقين ڏيار. ترخانن تي اڪبري لشڪر ڪڙڪيو، ته پوءِ سنڌ جي آزادي جو ڪو بلو ٿي پوندو!“

دادن ڪو جواب نه ڏنو. هو سنڌ جي آئيندي جي خيالن ۾ محو ٿي ويو. ايترو وقت سنڌ کان ٻاهر رهيو هو، جو هن کي اهو اندازو ئي ڪونه هو ته سنڌ ۾ ڪهڙو محشر متل هو. هو محض ترخانن کي ڪڍڻ لاءِ، سنڌ کي هڪ نئون دور، سانت، سانهن ستيءَ ۽ امن جو دور ڏيڻ لاءِ، مغلن جي مدد وٺڻ لاءِ تيار هو. سالن جا سال ملتان، لاهور، دهليءَ ۽ آگري ۾ رهي مغلن کي ترخانن جي ظلمن بابت ٻڌائيندو رهيو هو. مغل پنهنجي ڪامرانيءَ جي نشي ۾ چُور، فقط همدرديءَ طور هن کي ٻه ـ چار اکر همت افزائي لاءِ چوندا رهندا هئا. دادن کي خار ته ڏاڍا ايندا هئا، پر وقت جو خيال ڪري، هو تيئن وڏيڪ سندن خوشامدون ڪندو هو. درٻارين کي نت نوان تحفا، ۽ نيون نيون سوکڙيون پيش ڪندو هو. آخوند نور محمد جا شاگرد هن لاءِ ڪتان

ڪتان جا عجائب آڻي گڏ ڪندا هئا. هن ڪي الائي چو اڪبر ۾ اميد هئي تہ هو سنڌ لاءِ ضرور ڪجهہ ڪندو. اڪبري دربار تائين پهچڻ لاءِ هن طرح طرح جا نسخا آزمايا هئا. سوڪڙين پاڪڙين ڪان وٺي سنڌ جي عملداريءَ جون لالچون آڇڻ جي باوجود هو اڪبري تخت تائين نہ پهچي سگهيو. ان راهہ ۾ هن ڪي جيڪي تجربا ڏسڻا ۽ سهڻا پيا، تن ڪي ياد ڪري اڄ بہ هن جا وار ڪاندارجي ٿي ويا. خاص طرح هڪ واقعو اهڙو هو، جنهن هن جي زندگيءَ کي هڪ نئين موڙ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ان جي ياد ائيندي ئي، هن جي دل الائي چو زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. وري آگري وڃڻ جو پڌي، هن جو ذهن سيڪجهہ وساري ويٺو ۽ بي خيالو ٿي، هن آخوند نور محمد کان موڪل ورتي. رستي تي هن کي وري اهو واقعو سربستو ياد اچڻ لڳو.

هو نئون نئون آگري ويو هو، ۽ هڪ سنڌي سوداگر جي ويس ۾، هن اڪبري دربار تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هن ڪيترائي ڪيس اَجرڪون، لونگيون ۽ پٽ پٽيهر اُن راهہ ۾ نثار ڪري ڇڏيا، پر ڪتان بہ ڪو اميد جو ترورو نظر نہ آيس، ۽ هو دل شڪستو ٿي واپس ملتان وڃڻ جو سوچڻ لڳو. آگري جي آخري سير ڪرڻ ۽ گهوڙن جي بندوبست ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي سراءِ کان ٻاهر نڪتو. آگري جي نين عمارتن ۽ محلاتن کي اچرج مان ڏسندو، پنهنجي ئي خيالن ۾، هڪ چمن ۾ گهڙي آيو هو. ڪا گهڙي ٿَڪ پٽڻ لاءِ، سنگمرمر جي هڪ ڦوهاري جي دڪيءَ تي ويهي رهيو. پنهنجي سفر ۽ هن مهم جي ناڪاميءَ تي سوچيندي، پنهنجي خيالن جي وهڪري کي ڇڻ ڇهي ڏسڻ لاءِ ڦوهاري جي پاڻيءَ ۾ هٿ سان لهرون پيدا ڪرڻ لڳو. اوچتو هن پنهنجي پٺيان، تڪڙن تڪڙن قدمن جو آواز ٻڌو، پريان ڪنهن جي ڊوڙڻ جو آواز بہ هن جي ڪن تي پيو. ڦوهاري جي پٺيان سروَ جي وڻن جي هڪ گهاٽي قطار پويان، ڪنهن جي تڪڙي تڪڙي ساهہ کڻڻ جو آواز اچڻ لڳو، ۽ پوءِ ڊوڙي ايندڙ قدم بہ اتي اچي روڪجي ويا.

”هاڻ ٻڌاءِ تون ڪٿي لڪندينءَ؟“ ڪنهن مرد ڪلندي فارسيءَ ۾ چيو.

”هيبت خان، توکي رب جو واسطو آهي، منهنجي پچر ڇڏ!“ ڪنهن زناني آواز ليلائيندي چيو.

”اڄ مس مس ته اڪيلو ملڻ جو موقعو مليو آهي، سو ڪيئن وڃڻ ڏيو. بس، هڪ چمي عنايت ڪر، آءٌ ڪتي وانگر پڇ لوڏيندو هليو ويندس،“ مرداني آواز ڪلندي چيو.

”خدا جي واسطي، شرم ڪر! ڪا ڪنيز يا ڪو خواجه سرا اچي ويو ته اسان ٻنهي جي سِسين جو خير ڪونهي!“ زال ليلائيندي چيو.

”مون سڀ بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. هت هن وقت ڪوبه ماڻهو ڪونه ايندو. ڏس زيبا، آءٌ تنهنجي محبت ۾ ڪباب وانگر پيو پچان، ۽ توکي خيال ئي ڪونهي؛ ۽ تنهن ڪان سواءِ هن نوروز تي اسان جي مڱڻي جو به اعلان ٿي ويندو!“ مردانو آواز اڳيان وڌندو رهيو. ان جي وڌڻ تي سروَ جي هڪ وڻ ۾ سرڙاٽ ٿيو، ۽ زناني آواز ۾ هلڪي ڪِيڪ ان سروَ ۾ اٽڪي پيئي.

”ته پوءِ ايترو بي صبر ڇو ٿيو آهين. حضور خان دوران کان اڳواٽ ئي ڇو نٿو سڱ گهرين؟“

”لاهور واري واقعي کان پوءِ آءٌ خان دوران ۽ خود شهنشاهه جي نظرن ۾ اچي ويو آهيان. سو جي هن وقت سڱ گهريم ته جواب ملندم. پر حضور بادشاهه بيگم واعدو ڪيو آهي ته هن نوروز تي شهنشاهه کي راضي ڪري، مڱڻو ڪرائي ڇڏيندي . . . . . “

” تہ پوءِ نوروز تائين ترس . . . . . آءٌ پڇي، ڪانہ ٿي وڃان. هاڻ وڃ، ڏٺيءَ جي واسطي وڃ: جيڪڏهن ڪنهن ڏسي ورتو منهنجي بہ جان ويندي تہ تنهنجي بہ. . . . . “

”پر زيبا، هاڻ مون کان انتظار نٿو ٿئي. مون سمورو انتظام ڪري ڇڏيو آهي. ٻاهر منهنجا خادم بہ گهوڙا جهليو بيٺا آهن. تون مون سان گڏجي هل تہ هميشہ لاءِ خان دوران ۽ شهنشاهہ کان محفوظ، ڪنهن اهڙي پرڳڻي ۾ هليا هلون جتي شهنشاهہ يا خان دوران جي ماڻهن جو پاڇولو بہ ڪونہ پهچي سگهندو. اچ، جانِ من. . . . . . “

”هيبت خان، ڏس، منهنجي ويجهو ايندين تہ آءٌ وٺي رڙيون ڪنديس! ڏس . . . . . . پري ٿي . . . . . . ائي الا . . . . . .!“

هن جي ڪيڪ ٻڌي، مرداني آواز ٿهڪ ڏيئي چيو: ”جيتريون ڪيڪون ڪرڻيون هجنئي، سي ڪر . . . . . محل ۾ هن وقت ڪير ئي ڪونهي: جي آهن بہ تہ منهنجا ماڻهو! اچ تہ . . . . “

زناني ڪِيڪ وري سروَ جا وڻ ٽپي، دادن جي ڪنن ۾ پهتي. هاڻ هن کان بہ رهيو نہ ٿيو. هو سمجهي ويو تہ غلطيءَ کان ڪنهن محل جي چمن ۾ گهڙي آيو هو، ۽ پاڻ کي ظاهر ڪرڻ موت کي سڏڻ هو. پر هن عورت جي ڪيڪن هن کي پاڻ ظاهر ڪرڻ تي مجبور ڪري وڌو. هو ٽپ ڏيئي اُٿيو، ۽ سَرو جي وڻن وچان لنگهي، اُتي پهتو جتان اُهي آواز اچي رهيا هئا. هڪ چامڙو مغل، هڪ نهايت حسين نازنين جي ٻانهن پويان ورائي، ڪيس چمي ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. دادن کي ڏسي، هن کان ڇرڪ نڪري ويو، ۽ هن ڇوڪريءَ کي ڇڏيندي، ترار ڇڪي ڪڍي.

”تون ڪير آهين، مردود؟ ڀانيان ٿو تہ توکي ڪُتيءَ هتي آندو آهي . . . .. “ هيبت خان غضبناڪ آواز ۾ رڙ ڪري چيو.

”مسافر آهيان. رڙيون ٻڌيم تہ هليو آيس.“ دادن مختصر جواب ڏنو.

”هتان هڪدم هليو وڃ، نه ته .....“

”آءٌ پاڻيهي هليو ويندس، پهرين تون هن کي وڃڻ ڏي ته آءٌ به هليو ويندس.“ دادن فارسي اهڙيءَ طرح ڳالهائي رهيو هو، ڄڻ مادري زبان هُيس.

”هاڻ سمجهيم زيبا، ته تون ڇو مون کان لهرائيندي آهين! تو پنهنجي لاءِ اڳي ئي چڱهه چوندي رکيو آهي، ۽ سو به هڪ ڏاريون....“ ڪاوڙ کان هيبت خان سڄو ڏڪڻ لڳو هو. هن ترار اُڀي ڪندي چيو: ”آءٌ تنهنجي هن يار کي هميشه لاءِ دوزخ جو منهن نه ڏيکاريان ته منهنجو نالو هيبت خان نه آهي!“ ائين چئي هن دادن تي وار ڪيو.

دادن ڦڙتيءَ سان هڪ پاسي هٽي ويو. هيبت خان لڳاتار هن تي وار ڪندو ويو، دادن هر وار خبرداري سان بچائيندو پوئتي هٽندو ويو. سَرو جي وڻن مان ٽيندو، هو ڦوهاري تائين هٽي آيو. هيبت خان پنهنجا وار خالي ويندا ڏسي، ڄڻ چتو ٿي پيو، ۽ اڳي کان اڳرو ٽپ ڏيئي وار ڪرڻ لڳو. ڇوڪري دپ کان پيلي ٿي ويئي، ۽ دل ئي دل ۾ ڪنبندي، مسافر جي جان وڃڻ جو منظر ڏسندي رهي. هيبت خان خود اڪبر جي شهزور دوستن مان هو. ٻيئي گڏجي نپنا هئا. هن جي نيزي بازيءَ ۽ تلوار جي وار جي هاڪ سموري ملڪ ۾ ڦهليل هئي. هوءَ اهوئي سوچيندي رهي ته هن جي ڪري، هڪ غريب مسافر جي جان قربان ٿي رهي هئي.

دادن پاڻ بچائيندي، ڦوهاري جي دڪي جي اَڏڪ وٽي بيهي رهيو. هيبت خان هن کي دڪي ۾ قاتل ڏسي هڪ ڀرپور وار ڪيو. دادن وري ڦڙتيءَ سان هٽي ويو. هيبت خان جي ترار ڪڙڪاٽ ڪندي، سنگمرمر جي دڪيءَ ۾ وڃي ڪتي، ۽ دڪيءَ جا چوڏا چورو ٻنجي آسپاس اڏامڻ لڳا. ان مهل دادن پنهنجي ٽنگ اڳتي وڌائي، ۽ هيبت خان جي پير کي هلڪي اڙي هنئي. هيبت خان جون ٻيئي ٽنگون مٿي کڄي ويون، ۽ هو دڪي تان اُٿلي وڃي ڦوهاري جي پاڻيءَ ۾ ٻوٽ پر ڪريو. ترار سندس هٿ مان ڇڏائجي ويئي. دادن جهٽ ڏيئي ترار کڻي ورتي.

هيبت خان پاڻيءَ ۾ ڪرڻ سان گهبرائجي ويو، ۽ هاڻ مسافر جي هٿ ۾ ترار ڏسي هيڪاري اوسان خطا ٿي ويس، ۽ هو ٽڪڙو ٽڪڙو اٿي، ٿمندڙ ڪپڙن سان، حوض جي ٻئي پاسي کان نڪري وٺي ڀڳو. هن کي ائين ڀڄندو ڏسي، ڇوڪريءَ کي به کل اچي ويئي، ۽ هوءَ وڏي دادن ڏانهن آئي.

دادن ڪنڌ هيٺ ڪري ترار کي غور سان ڏسندو رهيو. سون چانديءَ سان مڙهيل منٺي سان خوبصورت ترار هن جي هٿن ۾ عجيب ڏڪڻي وجهي ڇڏي. ڪاش، سندين وٽ ههڙيون تراريون هجن، ته ترخان ڪڏهوڪا ٽنگون ڪلهي تي رکي قنڌار وجي ساهه پٽين ها. ڇوڪريءَ جو پاڇو پنهنجي پيرن تي پوندو ڏسي، هو ڄڻ ڪنهن خواب مان جاڳي پيو. هن ترار ٻنهي هٿن سان هن کي پيش ڪندي چيو: ”اجازت هجي ته هيءَ خوبصورت ترار آءٌ اوهان کي پيش ڪريان. منهنجي هيءَ ڪنهن ڪم جي ڪانهي!“

نازنين غور سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي اکين ۾ ته ڪي اٿاهه گهرايون هيون، ۽ هن مرد جي منهن تي ڪنهن عجيب ڏک جي ڇايا هئي، جنهن هن جي منهن کي هڪ نئون حسن، نئين مردانگي بخشي ڇڏي هئي. زيبا ڪئين حسين ۽ ڳڀرو مغل ڏٺا هئا، پر جيڪا پلائي هن جي منهن ۾ هئي سا هن ڪڏهن نه ڏٺي هئي. الائي ڇو هن جي دل چاهيو ته پنهنجي خوبصورت سان هٿن سان ان منهن تي ڳراٽڙي پائي، ان ڏک جي ڇايا هٽائي ڇڏي. پر اهي خيال پاڻ تائين رکندي هن چيو: ” تراريون مڙسن کي سونهن! ۽ هيءَ ترار ته هيڪاري توکي وڏيڪ سونهندي، مسافر! “

”ترار پاڻ وٽ رکي، سڄي مغل لشڪر کي پاڻ تي بر ڪرڻ ڪونه ٿو چاهيان. آءٌ سيلاني ماڻهو آهيان، مون کي ترار سان ڪهڙو ڪم. ڇڱو، آئون هلان ٿو،“ هن وڃڻ لاءِ وک کڻندي چيو.

چوڪريءَ هن کي ويندي ڏسي، ڪٽي ٻانهن کان جهليس. ”مسافر، تو مون تي ايڏو احسان ڪيو آهي؛ ٻڌاءِ ته آءٌ توکي اُن جو ڪهڙو انعام ڏيان. . . “

دادن هن ڏانهن نهاريو. مغل حُسن ۾ هندي آميزش جو هيءُ شاهڪار پاڻ ئي هڪ وڏو انعام هو. ڪنڌيون اکيون، گلاب جي پنکڙين جهڙا سنها چپ ۽ هيءَ اٿلون ڪائيندڙ ڇاتي! پر عورت جو تصور به هن جي خيالن کان ڪوهين ڏور هو. هن ڪلي ڇيو: ”احسان انعام لاءِ ڪيو ويجي ته اهو احسان ڪيئن ٿيو؟ تنهن کان سواءِ مون اوهان تي ڪوبه احسان نه ڪيو آهي. پاڻ آءٌ ڏوهاري آهيان جو هڪ عام باغ سمجهي آءٌ اوهانجي محل جي چمن ۾ گهڙي پيو آهيان!“

”نه نه، تنهنجو ڪهڙو ڏوهه؟ دروازي تي پهريدار به ته ڪونه هو، اڄ شهزادي جي سالگرهه جي جشن ۾ سڀ ڪنيزون ۽ پهريدار به ويا آهن . . . مون کي اتي هيبت خان سان ملڻ جو ڊپ هو، ان ڪري نه ويس، مون کي اتي نه ڏسي ، هت هليو آيو.“

دادن ڪجهه سوچيندي ڇيو: ”جيڪڏهن پڇڻ برو نه لڳي ته پلائي ڪري اهو ٻڌايو ته اوهين ڪير آهيو، ۽ هي محل ڪنهن جو آهي؟“

”آءُ زيبا خانم آهيان. حضور خان دوران نواب مجاهد خان جي دين جي ڏيءُ، هي محل حضور جن مون کي ۽ منهنجي ماءُ کي بخشي ڇڏيو آهي . . . “

دادن ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. خان دوران مجاهد خان جي ڏيءُ — اهو مجاهد خان، جو اڪبر جي ساڃي ٻانهن ڇيو ويجي ٿو. جنهن جي ڳالهه ٿارڻ خود شهنشاهه کي ڏکي لڳندي آهي.

”اجنبي، تون ڇا پيو سوچين؟“ زيبا جي آوز ۾ ميٺاج اوتجي آيو.

”توهان مون کي انعام جي آڇ ڪئي آهي: مون کي ڪنهن اِنعام اڪرام جي خواهش ڪانهي، پر توهين مون تي ﺑﻪ هڪ احسان ڪري سگهو ٿيون!“

زيبا خوشيءَ کان ٽڙي پئي، ۽ هن دل ئي دل ۾ چيو: ”اجنبي، الائي ڇو، تون مون کي ڏاڍو وڻي ويو آهين. تون جيڪڏهن چاهين ته منهنجي جان ﺑﻪ حاضر آهي؟“ پر هن ڏاڍيان چيو: ”جيڪي چوندين، سو ٿيندو .... “

”حضور خان دوران سان هڪ ملاقات!“

”بس؟“ هن حيرت مان چيو، ۽ پوءِ ڪجهه سوچيندي چيائين: ”پر ڇا جي لاءِ؟“

”ائين ئي ..... مون ٻڌو آهي هن جي سيني اندر هڪ انسان جي دل ڌڙڪي، جنهن ۾ انسان لاءِ پيار ۽ ظالمن لاءِ نفرت جا خزانا آهن. اهڙي انسان سان ملڻ خوش نصيبي آهي!“ هن پنهنجي اصل مقصد کي زال ذات کان لڪائڻ ئي مصلحت سمجهي.

”پر تون آهين ڪير ..... ؟ ڪپڙن ۽ پٽڪي مان ته تون ڪنهن دور ديس جو ماڻهو ٿو لڳين. مسافر، مون تي ڀروسو ڪر ته آءٌ ﺑﻪ توتي ڀروسو ڪرڻ لڳان!“ هن دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو. انهن اکين ۾ هاڻ ڪئين ڳالهيون پاسا ورائي رهيون هيون.

”مون تي ڀروسو ڪرڻ مان مطلب .... ؟“ هن پڇيو.

”حضور خان دوران جا ڪيترائي دشمن آهن .... “ ۽ پوءِ هن آهستي چيو:

”شاهي درٻارن ۾ حسد کان ڪو ﺑﻪ ماڻهو بچيل نه آهي. آءٌ تنهنجي جي چاهيان ته بنان پڇا ڳاڇا جي، ۽ اڳوات معلومات جي آءٌ حضور جن سان

ڳالھ چوريان. تون مون کي پنھنجي متعلق ٻڌاءِ.“ زيبا ھن کي لڳاتار جاچيندي، دل من ھٽندي چيو.

دادن بہ ڪنھن اونھي خيال ۾ سمائجي ويو. خيال جي سونھن ھن جي لفظن ۾ اوتجي آئي: ”آءٌ ان ڏيس کان آيو آھيان، جتي ھڪ سونو درياءُ تو وھي، جنھن جا کيت سون اُپائين ٿا، جتي جا ماڻھو پاڻ ۾ پيار ۽ قرب وندڙ کان سواءِ جانورن — ڍڳين، مينھن، گھوڙن ۽ اُنن کي پالئين ٿا، چاڪاڻ تہ پيار ۽ محبت کان سواءِ ھنن کي ٻئي ڪنھن جذبي جي خبر ئي ڪانھي. اھي محبتي، سڀاجھا ماڻھو ھينئر قنڌار کان آيل ترخانن ۽ ارغونن جي غلاميءَ ۾، محبت کان وانجھا ٿيندا وڃن، نفرت سکندا وڃن، ھنن ڪڏھن بہ اھو نہ سوچيو ھو تہ انسان ٻئي انسان تي ظلم بہ ڪري سگھي ٿو. پر ارغونن ۽ ترخانن ھنن اڳيان ڪجھہ اھڙا مثال قائم ڪيا آھن، جيڪي آئيندي ھلي شايد ھنن کي بہ آزمائڻا پون. آءٌ چاھيان ٿو تہ ان کان اڳ آءٌ مغل سلطنت جي ضمير کي جھنجھوڙي جاڳايان، ۽ کين ان تي آماده ڪريان تہ ھو منھنجي ديس جي ماڻھن کي، غلاميءَ جو ڳٽ ڳچيءَ مان لاھي ڦٽو ڪرڻ ۾ مدد ڪن . . . . . “

ھو جذبات جي انھيءَ ڌارا ۾ ائين وھڻ لڳو، ڄڻ ھن جي اڳيان ھڪ زائفان بدران سموري انسانذات موجود ھئي، جنھن کان ھو سنڌ لاءِ مدد گھرڻ آيو ھو. سنڌ جو نالو، سنڌ جا کيت ۽ سنڌ جا وڻ ٽڻ ياد ڪري، ھن جي اکين ۾ نئين جوت جاڳي اٿي ھئي، ۽ ان جوت مان اڻ لکا لڙڪ ليئا پائڻ تي ھئا.

زيبا ھن رُخ لاءِ بلڪل تيار نہ ھئي. اجنبيءَ جو آواز ھن تي ڪامڻ ڪندو ھن کي پنڌپھڻ بڻائيندو ويو، ۽ ھوءَ اھا دعا گھرندي رھي تہ خدا ڪري ھو پنھنجي ڪھاڻي ائين بيان ڪندو رھي، ۽ ھوءَ ھن کي ائين ڏسندي ٻڌندي رھي، ۽ ائين رات پنجي وڃي؛ ۽ پوءِ ھوءَ ھن ٿڪل دکي مسافر کي سجايل سيج تي ويھاري، پاڻ سندس پيرانديءَ کان ويھي، کيس پنھنجي ڪنھن درد جون حڪايتون ٻڌائڻ لڳي؛ ھوءَ حڪايتون ٻڌائيندي

رهي، ۽ هو اهي حڪايتون ٻڌندو رهي ـــــ ۽ ائين سموري زندگي گذري وڃي. پر درد جي حڪايت بند ٿي ويئي، ۽ هن ڏٺو ته اجنبيءَ جي اکين ۾ ڏک جا پاڇولا وڌيڪ گهرا ٿي ويا هئا.

”ڪٿي آهي محبتي ماڻهن جو اهو ديس؟“ هن مرڪنديءَ پڇيو.

”دور، آسمانن جي هن پار. . . . . ۽ ان جو نالو آهي سنڌ!“ دادن به مُرڪ جو جواب مرڪ سان ڏنو.

”۽ ان ديس جا ماڻهو، تون چئين ٿو ته محبت کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڄاڻن؟ مون اتان جو هڪڙو ئي ماڻهو ڏٺو آهي، ان کي الائي محبت جي ڄاڻ آهي . . . . “ هن جي چپن تي هڪ شوخ ۽ چنچل مرڪ ڦهلجي ويئي.

”ظلم خلاف وڙهندي، هن کان به سيڪجهه وسري ويو آهي . . . . .“ دادن جواب ڏنو.

زيبا هن اجنبيءَ جي منهن تي ڏک جا پاڇولا وري ڏسڻ ٿتي گهريا، ان ڪري هن شوخي ڇڏي چيو: ”آءٌ اڄ رات ئي حضور سان ڳالهه ڇيڙينديس. تون سڀاڻي صبح جو مون کي وري هت ملج . . . . . چوبدار توکي ڪونه روڪيندا.“

دادن هن ڏانهن نهاريو. زيبا جي اکين ۾ هڪ نئين گهرائي اچي ويئي هئي، ۽ دادن کي اهي اکيون ڏاڍيون پياريون لڳيون. هن جي دل ۾ اها آرزو جاڳڻ لڳي ته هو انهن اکين کي هٿ لائي، ڇُهي ڏسي، انهن گهراين کي محسوس ڪري سگهي.

اوچتو پريان ڏن ـ چئن ماڻهن جي ڊوڙڻ جو آواز ٻڌي، ٻنهي ڪنڌ ورائي نهاريو. هيبت خان پنهنجن ٽن ماڻهن سان هنن ڏانهن وڌندو ٿي آيو. زيبا خانم گهٻرائجي ويئي، ۽ هن تڪڙ مان دادن جي ٻانهن ۾ هٿ وجهندي چيو: ”آءٌ هنن کي روڪڻ جي ڪوشش ٿي ڪريان. تون ڪنهن طرح

ڪسڪي وڃڻ جي ڪوشش ڪر!“ هوءَ سچي ٽڙڪي رهي هئي، ۽ هن جو آواز ڳرو ٿي ويو هو.

الائي ڇو دادن هن کي ڪلهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”خانم، منهنجي ڳڻتي نہ ڪر. تون منهنجي اڳيان هجين تہ مون کي هيبت خان جي سموري لشڪر جي بہ پرواهہ ڪانهي.“

”پر تون وڙهي ڪيئن سگهندين؟ هي اول درجي جا ظالم آهن!“ هن اجا جملو مس پورو ڪيو تہ هيبت خان جي رڙ ڪن تي پيس: ”گرفتار ڪريو هن ڪميڻي کي!“

هيبت خان پاڻ ٿورو پريرو بيهي رهيو، ۽ هن جا همراهہ تراريون ڪڍي، هن ڏانهن وڌيا. دادن چڻ ٽوڪ ڪندي چيو: ”هيبت خان، مڙس مڙس جو مٽ آهي. تون مقابلو ڪرين ها تہ ڪا ڳالهہ بہ هئي. هي ياڙي جا خچر ڇو وٺي آيو آهين؟“

زيبا کي ٿورو پوئتي هٽائي دادن اڳيان وڌي آيو، ۽ ٻنهي هٿن سان ترار هن جي همراهن کي اهڙي طرح آجي، ڄڻ هو گرفتاريءَ لاءِ پاڻ کي پيش ڪري رهيو هو. زيبا حيرت ۽ ڊپ کان هن کي ڏسندي رهي. ٽيئي مغل، هن کي پيش پوندو ڏسي، هيبت خان ڏانهن ڏسڻ لڳا. هيبت خان وري بہ واڪو ڪري چيو: ”هن کي چوڪنيو ٻڌي، پاڻ سان وٺي هلو. هن کي سزا اسين پاڻ ڏينداسون!“

ٽنهي مغلن تراريون مياڻين ۾ وجهي ڇڏيون، ۽ هن کي ٻانهن کان وٺڻ لاءِ اڳتي وڌيا. هڪڙيءَ هڪڙيءَ ٻانهن ڏانهن هٿ وڌايو، ٻئي ٻيءَ ٻانهن ڏانهن. عين ان گهڙيءَ هن ترار مان هٿ ڪڍي ڇڏيا، ۽ هٿ اُڀا ڪري، مغلن ڏانهن وڌايا. ٻنهي مغلن جون ڳچيون هن جي هٿن ۾ اچي ويون، ۽ هن ڪلهن کي جهٽڪو ڏيئي، ٻنهي هٿن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻي ڇڏيو. ٻنهي مغلن جا مٿا ايترو زور سان ٽڪرايا، جو ٻنهي جي اکين ۾ ڏنڊ چانئجي ويو. ٻنهي جي يڪي دانهن باغ جي وٽن ۾ پڙاڏا وجهي ڇڏيا. مغل بي سُڌ

تي، اتي ئي ڪِري پيا. ٿيون مغل سمجهي نہ سگهيو تہ اِهو ڇا ٿيو. هو ڪجهہ سوچي تنهن کان اڳ دادن ٻيئي هٿ ڪٽي ڪمربند ۾ وڌس، ۽ ڪنهن ٻڪريءَ جي ڦر وانگر ڪٽي متي ڪنيائين. مغل هن جي مٿان چڙيون هڻڻ لڳو. دادن هن کي هٿن ۾ ئي لاٽونءَ وارو ڦيرو ڏيئي، ڪٽي هيبت خان ڏانهن اُڇلايو. هيبت خان گهڻو ئي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مغل مٿس چپ وانگر اچي ڪِريو. هيبت خان بہ ٿاٻڙجي پٽن پر وڃي ڦهڪو ڪيو. مغل بہ ڳرو مڙس هو، تنهن جي زور سان مٿان اچي ڪِرڻ سان، هيبت خان جي ڪياڙيءَ ۾ ايڏو زوردار ڌڪ لڳو جو هن جي اکين ۾ ڳاڙها پيلا ترورا ڇانئجي ويا. دادن نئڙي ترار ڪٽي ورتي، ۽ آهستگيءَ سان وڌي، هنن تائين آيو. ترار جي ڇهنب هيبت خان جي نڙيءَ تي رکندي چيو: ”هيبت خان، مون کي ڪنهن انسان جي خون وهائڻ کان سخت چِڙ آهي. پر جي وري تو ڪا ڀاراٽي حرڪت ڪئي آهي، تہ هيءَ ترار تنهنجي نڙگهٽ جي پار هوندي . . . . . اٿو، نڪرو هتان، آءٌ وري اوهان جي بڇڙي شڪل هت نہ ڏسان!“ دادن ائين ڳالهائي رهيو هو ڇڻ اجا تائين هن کي ڪاوڙ نہ آئي هئي.

زيبا اچرج مان اهو سڀڪجهہ ڏسندي رهي. هن کي پنهنجي اکين تي اعتبار نہ پئي آيو. جنهن نموني هن مغل کي متي ڪنيو هو، ان مان ائين ٿي ڀانيو، ڄڻ هن لاءِ اها تہ ڪا ڀاراٽي ڳالهہ هئي. هن مغل دربار جي اڪثر پهلوانن ۽ ويڙهاڪ جوڌن جوانن کي ڏٺو هو، پر ايتري اطمينان سان وڙهندو هن ڪنهن کي بہ ڪونہ ڏٺو هو. جڏهن دادن وٽس موٽي آيو، تڏهن هن جي اکين ۾ هن لاءِ هڪ نئون پيار پرجي آيو. هن جي دل چاهيو تہ هوءَ انهن مضبوط ٻانهن ۾ سمائجي وڃي، پر حيا هن کي روڪي وڌو: خبر نہ آهي تہ اجنبي ڇا سمجهي!

”جيڪڏهن تنهنجي ديس جا سڀ ماڻهو تو جهڙا آهن تہ پوءِ مغل شهنشاهت بہ ان کي غلام نٿي بنائي سگهي، اي عجيب مسافر!“ هن چوڻ چاهيو، پر چئي نہ سگهي: ۽ هن جي اکين ۾ ڪجهہ ڳوليندي رهي. دادن ڪنهن عورت جي اکين ۾ نهارڻ سکيو ئي ڪونہ هو. الائي ڇو هن کي

پنهنجو وجود هلڪو ٿي، تحليل ٿيندو محسوس ٿيو. هن ڪلي چيو: ”خدا جي واسطي، پنهنجي انهن اکين کي جهل، نہ تہ آءٌ بي سڌ ٿي ڪِري پوندس!“

زيبا بہ کلي ڏنو. هيبت خان کي جيئدان مليو تہ تڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪري ويو. زيبا هن سان گڏجي دروازي تائين آئي، ۽ چيائين: ”اجنبي، آءٌ صبح جو ناشتي تي تنهنجو انتظار ڪنديس. منهنجي ڪنيز توکي پاڻهي وٺي ايندي. صبح جو آءٌ توکي حضور خان دوران سان ملاقات جو پڻ ٻڌائيندس. . “

”جو حڪم . . . . .“ دادن چيو.

”پنهنجو خيال رکجان . . . . . هيبت خان ڏاڍو ڏنگو ماڻهو آهي،“ زيبا ويندي ويندي چڻ کيس ياد ڏياريندي چيو.

دادن ڪافي اڳتي نڪري اچڻ کان پوءِ، وري پوئتي نهاريو.

هوءَ اڃا تائين دروازي تي بيٺي هئي. هن کي نهاريندو ڏسي زيبا جو هٿ مٿي کڄي ويو. الائي ڇو، دادن کي پنهنجو هٿ بہ مٿي کڄندو محسوس ٿيو، ۽ جواب ۾ هٿ لوڏيندي، هن وري پنهنجي واٽ ورتي. هو الائي ڪيترو وقت بي مقصد ۽ اجايو هيڏانهن هوڏانهن گهمندو رلندو رهيو. هن کي پنهنجي من ۾ هڪ عجيب بي آرامي محسوس ٿي رهي هئي. هن کي ڪڏهن بہ اهڙو احساس پيدا نہ ٿيو هو، ۽ هو سوچڻ لڳو تہ ڇا قصن ڪهاڻين وانگر آءٌ بہ نازنين کي پنهنجي دل ڏيئي ويٺو آهيان؟ پر هن لاءِ تہ پيار ۽ پريت جو سوال ئي ڪونہ ٿي پيدا ٿيو. هن جي محبت تہ فقط هڪڙي هئي: سنڌ . . . . . سنڌ! هن کي ٻئي ڪنهن هستيءَ سان محبت ڪرڻ لاءِ نہ فرصت هئي، نہ دل! جيسين سنڌ آزاد نہ ٿي هئي، تيسين هن جو تن من، دل دماغ ٻئي ڪنهن پاسي لڙڻ لاءِ تيار ئي نہ هئا!

سراءِ ۾ پهچي هن ماني گهرائي کاڌي. سراءِ جو مالڪ هن کي اڃا اتي ئي ڏسي حيران ٿي ويو. هو صبح لاڪون غائب هو ۽ هن چيو هو تہ هو اڄ ئي سنڌ موٽي ويندو. ماني کائي، هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ڏانهن موٽي آيو. الائي

چو هن کي کو خيال آيو ۽ هن بستريءَ تي وهاڻو رکي، مٿان اجرڪ وجهي ڇڏي. پاڻ ڏيو وسائي، سڄو ڪيس ۾ ويڙهجي، هڪ ڪنڌ ۾ ويهي رهيو. هن جي دل ۾ رکي رکي زيبا، پنهنجي سمورين رعناين سان لهي ٿي آئي، ۽ هن ائين ٿي ڀانيو جڻ ڪا پراڻي وسريل ڳالهه هن کي ياد اچڻ لڳي هئي. اهو احساس ايترو نئون ۽ دل لڀائيندڙ هو، جو هن ان کي وسارڻ به ٿي گهريو. هن اکيون بند ڪري، پنهنجي سموري جسم ۾ ان احساس کي ڊوڙائڻ ٿي گهريو.

ڳچ وقت ائين زيبا جي خيالن سان دل وندرائيندي، هن در پٺيان آهٽ ٻڌي، هو اٿي ٻيهي رهيو. ايترو وقت اوندهه ۾ ويهڻ ڪري هن جون اکيون اوندهه جون عادي ٿي ويون هيون. هن ڏٺو ته هڪ شخص هوريان هوريان، پير پير ۾ پائي وڌندو آيو. اوچتو ان شخص پنهنجو هٿ مٿي ڪنيو. هڪ سنهي آبدار خنجر جو ڦر اوندهه ۾ گهڙي لاءِ چمڪيو، ۽ هنڌ تي رکيل وهاڻي ۾ کُپي ويو. عين ان گهڙيءَ پٻن تي هلندي، دادن هڪڙي هٿ سان ڪٽي ڳچيءَ کان جهليو، ۽ ٻيو هٿ ڪٽي سندس وات تي ڏنائين. ان اوچتي حملي تي هن ماڻهوءَ جا اوسان خطا ٿي ويا. خنجر کي اتي ئي ڇڏي، هن پنهنجو وات ڇڏائڻ لاءِ ٻيئي هٿ دادن جي ٻانهن ۾ وجهي زور لائڻ شروع ڪيا، پر جئن پوءِ تئن، دادن جو ڳچيءَ وارو هٿ وڌيڪ ڀيڙجندو ويو، ۽ هن ماڻهوءَ جي بچاءُ جون ڪوششون هري هري ٿي ڍريون ٿينديون ويون. جڏهن دادن سندس جسم پنهنجن هٿن ۾ لڙڪندو محسوس ڪيو، تڏهن هن کي پنهنجي بستري تي ليٽائي ڇڏيائين. بستري هيٺان رسو ڪڍي، کيس چوکنيو ٻڌي، سندس وات تي ڪپڙو ٻڌي هن کي هڪڙيءَ ڪنڌ ۾ ڇڏي ڏنائين؛ ۽ پاڻ هنڌ ٺاهي بالم تي سمهي رهيو.

پرهه جو سوير ئي هن جي اک کلي. هن پنهنجي ڪوٺڙي تي نظر وجهندي، پنهنجي قيديءَ کي ڏٺو. قيدي جاڳي رهيو هو، ۽ حيرت ۽ ڊپ مان هن طرف ڏسڻ لڳو. هن کي جڻ اها پڪ هئي، ته اٽڻ شرط دادن کيس هميشه لاءِ پورو ڪري ڇڏيندو. دادن اوٻاسيون ڏيندي اُٿيو، ۽ خنجر کڻي پنهنجي قيديءَ ڏانهن وڌيو. قيديءَ جي بدن ۾ ٿرڪڻي اچي ويئي، ۽ بنديل وات مان گهگهي آواز سان هن کي خدا ۽ رسول جا واسطا وجهڻ لڳو. دادن

مرڪندو، هن جي ويجهو پهتو، ۽ نوڙي ڪپيندي، کيس آزاد ڪندي چيائين: ”مون اجا ڪنهن مغل جي جان وٺڻ تي ڪونہ سوچيو آهي. ان ڪري توکي جيئدان ٿو ڏيان. هيبت خان کي منهنجا سلام ڏج. پر وري جي مون توکي ڪڏهن پنهنجي سامهون ڏٺو تہ ڪونہ بخشيندوسانءِ! هاڻ ٽر هتان، متان منهنجو ارادو نہ بدلجي وڃي!“

قيدي حيرت مان هن کي گهوريندو رهيو، ۽ ڪا گهڙي پنهنجي جاءِ تان چريو بہ ڪونہ. دادن کلي چيو: ”توکي پنهنجي بچڻ جي اجا پڪ ڪانهي. پر ميان ٽر منهنجي منهن تان: چا ياد ڪندين تہ ڪنهن سنڌي سوڊي سان ڪم پيو هو!“

قيدي اچرج مان هن ڏانهن ڏسندو، پوئتي هٽندو، لُوه پائي دروازي مان نڪري ويو.

سج چڙهيو تہ دادن بہ تيار ٿي، سراءِ جي مالڪ کان گهوڙو هٿ ڪري، زيبا جي محلات ڏانهن روانو ٿيو. محل جي دروازي تي هڪ پهريدار اچي سندس گهوڙي جي واڳ جهلي. گهوڙي تان لهي، هو ٻئي پهريدار سان گڏ اندر داخل ٿيو. ڪجهہ پنڌ اڳيان هلڻ کان پوءِ پهريدار ادب سان کيس اڳتي هلڻ جو اِشارو ڪري، پاڻ اتي ئي بيهي رهيو. واٽ ويندي ٻنهي طرفن کان تازن ڪڙيل گلن جي خوشبوءَ تي سوچيندو، هو محل جي ڏيڍيءَ تائين پهتو. هڪ ٻانهي اُتي اڳي ئي موجود هئي، تنهن تقريبن سجدو ڪندي چيو: ”خانم، اوهان جي منتظر آهي!“

ٻانهيءَ سان گڏجي هو محل اندر داخل ٿيو. محل جي رنگ روپ هن جي اکين کي کيرو ڪري ڇڏيو. ٿوري ٿوري پنڌ تي، اَڇي، ڳاڙهي ۽ قرمزي پٿر جا تخت، ڊِڪا ۽ چبوترا ٺهيل هئا، جن جي مٿان بيحد سهڻا سهڻا بُت ۽ مجسما ٺهيل هئا، هر بت ڪونہ ڪو ساز وڄائي، گيت سنگيت جي دنيا ۾ مگن هو. انهن بتن کي ڏسندو، فن ۽ هنر جي هن سندر ميلاپ تي واهہ واهہ ڪندو، اندر داخل ٿيو. اندرئين حصي کي ڏسي، هن کي مغلن جي دولت جي

افسانن تي يقين اچي ويو. جنهن ڪمري ۾ هن پير رکيو، ان جي چائنٽ ڪان ئي هڪ ٿُلهو قالين پٿريل هو، جنهن تي هلڻ سان هن جي جتي اندر هلي تي ويئي. ڇت ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ ڳاڙها، ساوا، پيلا بلوري مٽيا موتي لڙڪي جهرمر جهرمر لايو بيٺا هئا. ڪمري جي پوري وچ تي هڪ گول ميز رکيل هئي، جنهن تي طرح طرح جا ميوا سجايل هئا. ناريلن کان وٺي انگورن تائين، ميون جي مختلف رنگن ڇڻ فانوسن جي مٽين کي بہ شهہ ڏيئي ڇڏي هئي. اها ميز ئي ايڏي وڏي هئي جو ويهہ ــ پنجويهہ ماڻهو بيهي کائي تي سگهيا، ان ميز جي پٺيان هڪ اوچي دڪي تي هڪ نهايت سهڻو غاليچو وڇايل هو، ۽ چئني طرف ريشمي جهالرن سان طول وهاڻا رکيل هئا. سامهون ديوار تي شينهن جي سِسي ڪُتل هئي، ۽ ان جي ٻنهي پاسن کان سونن روپن ڳنن سان ترارون، ڪاترون، خنجر ۽ ڪرپان ٽنگيل هئا. دادن انهن کي ڏسڻ ۾ محو هو تہ ٻانهيءَ کيس ويهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”اوهين ويهو تہ آءٌ خانم کي ڄاڻ ڪري تي اچان.“ ائين چئي هوءَ ان ڪمري مان ڪُلنڊڙ هڪ ننڍي دروازي مان اندر هلي ويئي.

دادن هڪ ڪنڊ کان ان دڪي تي ويهي رهيو. دڪو ڪنهن پٿر يا ڪاٺ بدران شايد سڄو ئي مخمل مان ٺهيل تي ڏٺو. مغلن جي هن شان، آرام ۽ عيش جي دنيا ۾ هو اهڙو گم تي ويو جو هن کي زيبا جي اچڻ جي بہ خبر نہ پيئي. زيبا، هن کي ائين خيالن ۾ گم، ڪا گهڙي ڏسندي رهي. هن پرديسي مسافر جي ڪاڏي متي ڪٽي، سندس اکين ۾ نهاريندي، منجهن پنهنجي لاءِ ڪا جاءِ ڳولڻ لاءِ هن جي دل ماندي ٿيڻ لڳي. ڪيترو نہ معصوم هو هي انسان! هن سوچيو. مغلن جي دنيا ۾ هن جو وجود ائين هو، ڄڻ هزار گناهن جي هجوم ۾ هڪ پاڪيزگي، هزار پاپن ۾ هڪ پُج! هن جي دل چاهيو تہ هوءَ هن کي ائين خيالن ۾ محو، پنهنجي ئي من ۾ جهاتيون پائيندو ڏسندي رهي، ائين هن کي پنهنجي سامهون پنهنجي دکي دنيا کي بدلائڻ لاءِ آتستا ٿاهيندي ڏسندي رهي، ائين ئي ڏينهن گذري وڃن، ائين ئي جڳن جا جڳ لنگهي وڃن! هوءَ اِن آس کي گهڻو وقت لڪائي نہ سگهي، ۽ هن کان هڪ ٿڌو ساهہ نڪري ويو. دادن ڄڻ ننڊ مان جاڳي پيو. ۽ هن ڏانهن ڏسي فقط ايترو چئي سگهيو: ”اوه . . . . . . تون!“

اڄ زيبا جي اکين ۾ ڪالهوڪو ڏپ نہ هو. ان جي بدران هڪ اهڙي ڪيفيت هئي، جا اُجايل جي اکين ۾ پاڻي ڏسڻ سان پيدا ٿيندي آهي، ڪٽي پاڻيءَ بدران رڃ ئي چونہ هجي، جنهن ۾ اُڃ سان گڏ اُڃ اُجهائڻ جي آس بہ شامل هوندي آهي. انهن ننڍاڪرن اکڙين جي اها ڪيفيت ڏسي دادن جي دل کي بہ جهوٻو اچي ويو، ۽ هن سوچيو: ڪاش، آءٌ انهن اکين جي ان ڪيفيت کي سدائين ڏسندو رهان. هن کي پاڻ ڏانهن ائين نهاريندو ڏسي زيبا جي اکين ۾ هڪ نئون رنگ اچي ويو، ۽ ان رنگ هن جي پنبڻين جي ڇانو ۾ سندس ڳلن تي ڪئين سج اُڀاري ڇڏيا، ۽ هوءَ ٻيو ڪجھ نہ ڏسي، پنهنجي هڪڙي آڱر وات ۾ وجهي، مرڪ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

”اڙي اوهين اُٿي چو ويٺا آهيو؟“ زيبا مرڪ تي ضابطو نہ رکي سگهي. دادن وري ويهي رهيو. زيبا کي وري ڪا ڳالھ ياد اچي ويئي، ۽ هن پڇيو: ”رات تہ خير سان گذري نہ؟“

دادن جي چپن تي بہ مرڪ کيڏڻ لڳي، ۽ هن چيو: ”هيبت خان پنهنجي هڪ پنداري ٽڳ کي موڪليو هو. پر ٽڳ بہ ڪو وڏو اوجاڳايل هو. منهنجي ڪوٺڙيءَ جي ڪنڌ ۾ سڄي رات سمهي ننڊون ڪري، صبح جو ڪورنش ڪري روانو ٿي ويو!“

”اوهان کي ڪِل سُجهي آهي؛ مون کي اونَ ڪان حرام جو سڄي رات ننڊ آئي هجي.“ زيبا جي اکين ۾ اونَ اوتجي ائي.

”آءٌ اوهان جي اونَ جا ٽورا ڪيئن لاهي سگهندس؟“ هن مرڪي چيو. ڪجھ گهڙين ڪان پوءِ وري چيائين: ”ٻلا منهنجي لاءِ ڇا حڪم آهي؟“

زيبا جي اکين ۾ شڪايت پرجي آئي، جڻ چوندي هجي: ”پرديسي، مون سمجهيو تہ تنهنجن خيالن تي آءٌ قبضو ڪري چڪي آهيان. پر تنهنجي من ۾ تہ اجا تائين تنهنجو ديس پيو وسي!“ پر ڏاديان چيائين: ”مون حضور جن سان ڳالھ چوري هئي. هنن اوهان کي ظلِ اِلاهيءَ جي حضور پيش ڪرڻ جو وعدو ڪيو آهي. هن وقت بہ شاهي قلعي ۾ اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

”سچ؟. . . . اوهه آءٌ اوهان جا احسان ڪيئن لاهي سگهندس،“ دادن کي ان ڳالهه جو يقين ئي نٿي آيو. هن جي ذهن تي سنڌ، سنڌ جي سڀاجهي ڌرتي، ۽ سندس سڀاجهڙن ديس واسين تي ترخانن جا اڪيچار ظلم تري آيا. زيبا هن جي اکين ۾ وري دک جي پاڇولن کي ڏسي منجهي پيئي، ۽ هن رڳو ان مونجهه لاهڻ لاءِ چيو: ”اوهين دکي نه ٿيو. اوهان کي دکي ڏسي، مون کي الائي ڇا ٿو ٿئي!“ چوڻ کي ته هو چئي ويئي، پر سندس منهن حياءَ ۽ حجاب کان ڳاڙهو ٿي ويو. دادن پنهنجي دک جي هن نئين پائيوار کي ڏسندي، سوچڻ لڳو ته هن اجا ته رڳو منهنجي دک جون ريکائون ڏٺيون آهن. جيڪي ڪجهه منهنجي دل دماغ تي ۽ پين سنڌين جي من تي وهي واپري رهيو آهي، ان کي ڏسي ته هن جو الائي ڪهڙو حال ٿئي ها. هن اُٿندي چيو: ”آءٌ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار آهيان!“

”ترسو ته سهين، نيرن . . . . .“ زيبا ڪجهه چوڻ گهريو. پر دادن هڪدم کيس روڪيندي چيو: ”اوهين ناراض نه ٿجو. پر جيسين . . . . . .“ هن ڳالهه روڪي وڌي. هن زيبا کي ڏکوئڻ نٿي چاهيو. هن جو قسم کنيل هو ته جيسين سنڌ آزاد نه ٿيندي، تيسين کنهن به ڌارئين جي ماني نه کائيندو. زيبا به سمجهي ويئي، ۽ هن کي پيشمانيءَ کان بچائڻ لاءِ چيائين: ”حضور جا ٻه سپاهي اوهان کي شاهي قلعي وٺي هلندا . . . . . پر مون سان هڪڙو وعدو ڪريو وڃو. . . . “ هوءَ وري ماٺ ٿي ويئي. موزون لفظن جي تلاش به ڪڏهن ڪڏهن نهايت درد انگيز ٿي پوندي آهي. ان تلاش هن جي اکين ۾ هڪ تانگهه، هڪ پياس پيدا ڪري وڌي.

”جيڪو حڪم. . . .!“

”نه نه، حڪم ڪونهي. . . . . هڪڙي منت آهي، جي مڃو، اوهان جو ڪم ٿي وڃي ته هتان پيرو ڪري وڃجو!“ هن اهو جملو اهڙو تڪڙو چيو، جو هن جي ساهه جي مونجهه دادن جي دل کي ڇهي ويئي. دادن چاهيو ته هو کيس پنهنجي ٻانهن ۾ جهلي کيس يقين ڏياري ته هن جي پنهنجي دل به کيس ڏسڻ کان سواءِ رهي نه سگهندي. پر زيبا هن کي ڪجهه چوڻ جو

موقعو ئي نہ ڏنو. پنھنجيءَ دل جي واچوڙن کي لڪائڻ لاءِ ھو تڪڙي اندر هلي ويئي، ۽ دادن اچرج مان دروازي جي لڏندڙ پردي کي ڏسندو رهجي ويو.

هن کي جڻ زيبا جي وچڻ جو اعتبار ئي نہ پئي آيو. ايتري ۾ ساڳي ٻانهي اندر لنگهي آئي، ۽ چيائين: ”سپاهي اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

ٻانهيءَ سان گڏجي هو ٻاهر هليو آيو. ٻہ سپاهي گهوڙن تي سوار هن جي انتظار ۾ بيٺا هئا. هن جو گهوڙو بہ سپاهين سان هو . . . هو وڏي گهوڙي تائين آيو، ۽ گهوڙي تي چڙهي سپاهين سان گڏجي روانو ٿيو. چڱيءَ دير کان پوءِ دادن محسوس ڪيو تہ هو شهر جي حدن تي اچي پهتا هئا. هو ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو، ۽ هن جي ڇهين حس هن کي چتاءُ ڏيڻ لڳي هئي. زيبا تہ چيو هو تہ خان دوران هن جو انتظار شاهي قلعي ۾ ڪري رهيو هو. هن وقت هو شهر کان ٻاهر ڇا ڪري رهيو هوندو. آخر هن کان رهيو نہ ٿيو، ۽ هن سپاهيءَ کان پڇيو: ”اجا ڪيترو پري هلڻو آهي؟“

سپاهيءَ جي چپن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ کلندي چيائين: ”بس ڇاڻ پهتاسون!“

دادن جو شڪ پختو ٿيندو ويو، ۽ اوچتو گهوڙي جي لغام ڇڪي هو بيهي رهيو. هن کي ڳالھ سمجهہ ۾ نہ پئي آئي: زيبا هن سان دوکو ڇو ڪيو هوندو؟ هن ۾ سندس ڪهڙي رمز ٿي سگهي ٿي. اڃا هو انهن ئي خيالن ۾ هو تہ هن جي آسپاس کان سپاهي نمودار ٿيڻ لڳا ـــــ وڻن جي جهڳٽن مان، ڪاهين مان. گهڙيءَ ۾ هو سڄو سپاهين ۾ گهيرجي ويو. هن جا راهبر سپاهي بہ گهوڙا جهلي بيهي رهيا. سپاهين جو گهيرو هن تي سوڙهو ٿيندو ويو. هن آسپاس جو جائزو وٺندي پنهنجي گهوڙي کي زور سان اڙي هنئين، ۽ هڪ پاسي ڀڳو. ڪيس ان پاسي ڀڄندو ڏسي ڪِپل سپاهي هن جي پٺيان ڀڳا. سامهون بہ ـــ ٽي مغل هن جي رستي روڪڻ لاءِ ڀالا ڪڍي اڳتي وڌيا. جڏهن هو هن جي ويجها پهتا، تڏهن ڦڙتيءَ سان هڪڙو پير رڪيب مان ڪڍي، هو گهوڙي جي ٻئي پاسي جهڪي ويو ـــــ تقريبن گهوڙي جي هڪ

پاسي رڪيب ۾ لٽڪندي، هو تير وانگر هنن جي وچان نڪري ويو. جيئن ئي هنن جي پالن جي زد کان فاصلي تي پهتو، وري ٽپ ڏيئي گهوڙي تي سڌو ٿي ويهي رهيو، ۽ رڪيب گهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو سڌو ئي سڌو هلندو رهيو. پويان سپاهين جو سمورو ٽولو به هوا سان ڳالهيون ڪندو هن جي پٺيان لڳو آيو. هن کي بچڻ جي ڪا راهه نظر نه آئي. ٽيهارو کن سپاهي وري به هن جي پٺيان گهيرو تنگ ڪرڻ لڳا هئا. هن جي ذهن ۾ موت جي خيال بدران پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ غلبو ڪندي ٿي ويئي: هڪ حسين عورت جي فريب ۾ اچي هو پنهنجو آدرش وساري ويٺو هو، ۽ پويان سنڌ ۾ هن وقت الائي ڇا ٿي رهيو هوندو. سپاهي جئن پوءِ تئن ڪيس ويجها پوندا ويا. هن وري رڪيب گهوڙي جي پيٽ ۾ هڻي ڪڍيا، ۽ گهوڙو باهه جي ڇپيءَ وانگر پڙڪو ڪائي وري اڳيان نڪري ويو. هن کي ڪا تجويز سمجهه ۾ نه پئي آئي: جيڪڏهن مقابلو ڪيائين ته سپاهي ڪيس ڳيا ڳيا ڪري ڇڏيندا؛ جيڪڏهن پيش ڪٽي پئي، تڏهن به شايد سپاهين کي اهو ئي حڪم هو ته هو جيئرو نه رهي. پنهنجي سامهون هن کي ڪي گهر نظر اچڻ لڳا. گهرن اڳيان کليل ميدان ۾ ٻه چار ماڻهو، ڪا لانديءَ اڏڻ لاءِ بانس جا ڊگها لڙها ڪوڙي رهيا هئا. گهوڙن جا آواز ٻڌي اهي ماڻهو به ڪم ڇڏي اُٿي بيهي رهيا. دادن جي نظر پٽ تي پيل تڏن تونئرين ۽ بانس جي لڙهن تي پئي. انهن جي اڳيان ٻه لڙها زمين ۾ ڪتل هئا. دادن ويجهو پهچي هڪڙي لڙهي ۾ هٿ ڪپائي سٽ ڏني. ڪچي تازي مٽي مان لڙهو ڇڻ ڪنهن وڻ وانگر پاڙون پٽجي آيو. دادن گهوڙي جي رفتار گهٽائي، ڪيس لانديءَ کان ڦيڙائي سپاهين ڏانهن رخ رکيو. لڙهي کي پنهنجي ڇيلهه ۽ ڪرائيءَ جي ڪُٻ ۾ جهليندي، هن پهريون وار ڪيو. لڙهو ڪافي ڳرو، ڊگهو ۽ مضبوط هو. پهرئين ئي وار سان هڪڙو مغل ابتو ٿي گهوڙي تان ڪريو، ۽ پويان ايندڙ گهوڙن جي سنبن ۾ چچرجي ويو. گهوڙا به ان اوچتيءَ آفت تي ٿهڻ لڳا. هن جي وار ڪرڻ تي پوئتي هٽندڙ گهوڙو اڳيان وڌندڙ گهوڙن سان ٽي ٽڪريو، ته گهوڙا اڳيان نرا ڪٽي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي سوارن کي ڪيرائڻ لڳا. سپاهين ۾ ڏمچر مچي ويو. دادن ڦري گهمي، ايتري تيزيءَ سان ۽ ايترو پري کان وار ڪري رهيو هو، جو جن سپاهين وٽ ڀالا هئا، اهي به ڪيس پهچي نه پئي

سگهيا. پنجن ـــ اٺن وارن کان پوءِ دادن ڏٺو تہ سپاهين جو تعداد ايترو گهٽيو هو، جو هو وري کيس چوڌاري ورائيندا ٿي ويا. هن چا ڪيو جو لڙهو مضبوط جهلي، گولائيءَ ۾ ڦرڻ لڳو. سپاهي جڻ هن نئين هٿيار جي پؤ کان وسامجي ويا. لڙهي جو ڏڪ جيتوڻيڪ ايترو موتمار ڪونہ هو، تڏهن بہ هر سپاهي ان کان بچڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. چاڪاڻ تہ ان جي چپيٽ ۾ اچڻ ڪري، گهوڙن جي سنبن ۾ چچرجي مرڻ جو خطرو هو.

گهوڙن جي هڻڪارن، سپاهين جي رڙين ۽ هل هنگامي تي ڪيترا ماڻهو پڇندا تي آيا، ۽ هو هن اڪيلي مڙس کي ايترن سارن مغلن سان منهن ڏيندو ڏسي دل ئي دل ۾ واه واه ڪندا رهيا. پر وري بہ سپاهين جي گهڻائيءَ ۽ گهوڙي جي چڪر کائي ڪري پوڻ جي ڊپ کان دادن کي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. هن جي ٻانهن بہ ڏکهي لڙهي جي چڪ ۽ دٻاءُ کان ساٽي ٿيندي تي ويئي. جڏهن هن گهيري کي وري سوڙهو ٿيندي ڏٺو، تڏهن هن وري گهوڙي کي اڙي هڻي گهرن ڏانهن موڙيو. هن جي لڙهي جي ڊپ کان سپاهي پاٽيهي هٽي ويا، ۽ تکو تکو گهوڙي کي اڙيون هڻندو گهرن ڏانهن رخ ڪيائين. سپاهي بہ سندس ڪڍ لڳا آيا. جڏهن هو پهرئين گهر جي ويجهو پهتو، تڏهن لڙهو سڌو ڪري، زمين ۾ کپائڻ وانگيان هيٺ زور ڏيندي، هن لغام مان هٿ ڪڍي ڇڏيو، ۽ رڪابن مان پير ڪڍي ڇڏيا. لڙهي جو هڪڙو ڇيڙو جڻ زمين ۾ انگاس وانگر اُبو کپي ويو، ۽ ان جي ئي ڇيڙي تي ٻنهي هٿن جي زور تي دادن چنبڙيل هو. گهوڙو هن جي ٽنگن وچان نڪري ويو. سپاهي اچرج ۽ حيرانيءَ ۾ هن بازيگريءَ کي ڏسندا رهجي ويا، اک ڇنڀ ۾ دادن لڙهي جي ڇيڙي تان هڪ گهر جي ڪڌ تي ٽپو ڏنو. لڙهو ايندڙ سپاهين جي وچ ۾ ڪِري پيو، ۽ دادن هڪ ڪڌ کان ٻيو ڪڌ ٽپي، ڇتيون ٽپندو سپاهين جي اکين اڳيان اوجهل ٿي ويو.

هڪڙي ڪُڌ تي ساهہ پٽيندي، هن پنهنجي چوڌاري نهاريو. سپاهين ۽ ماڻهن جو هل هنگامو تيئن پوءِ جهڪو ٿيندو ويو. ڪڌن جي سڌيءَ قطار تي هلندو، هو آخري ڪڌ تي پهچي بيهي رهيو. ساڄي پاسي گهٽيءَ ۾ هن کي هڪڙي مسجد جا منارا نظر آيا. هو انهيءَ گهٽيءَ ۾ لهي، مسجد ڏانهن وڌي

آيو. مسجد ۾ پهچي وضوءَ واري حوض مان پاڻي پي، هٿ منهن ڌوئي، مسجد جي صفحي ۾ هڪ نک تي ويهي رهيو. هو ايترو ٿڪجي پيو هو، جو هن جو سَنڌ سَنڌ چڙهي پيو هو ـــ خاص ڪري هن جي ٻانهن ڪيري ڪيري ٿي ويئي هئي. اڳين نماز پڙهي، هو وري مسجد کان ٻاهر نڪتو، ۽ پڇا ڪندو هو هڪڙي مسافر خاني ۾ پهتو. ماني گهرائي کائي، هن سراءِ جي مالڪ سان گهوڙي هٿ ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. ڳالهين مان ڪيس اها به خبر پيئي ته سپاهي اچا واپس ڪونه ويا هئا، ۽ ڳوٺ جي عامل وٽ وچي لٿا هئا. هو سراءِ جي مالڪ کي گهوڙي لاءِ ڏوڪڙ ڏيئي، وري مسجد ۾ موٽي آيو. ڏينهن جو واپس وڃڻ خطري کان خالي نه هو. ان ڪري هو رات جو انتظار ڪندو رهيو.

سانجهي نماز پڙهي هو وري شهر روانو ٿي ويو، ۽ شهر ۾ ان وقت داخل ٿيو، جڏهن مسجدن مان سمهڻيءَ نماز جون ٻانگون اچي رهيو هيون. نئين نئين رات ۽ گهوڙي جي لوريءَ جهڙي چال هن جي ٿڪ کي وري چوري وڌو ۽ ننڊ هن جي اکين ۾ خيما کوڙڻ لڳي هئي. دادن سراءِ ڏانهن وڃڻ بدران زيبا جي محل ڏانهن رخ رکيو. محل جي دروازي تي پهريدار هن کي زنده سلامت ڏسي، هن کي حيرت مان تڪڻ لڳا. هڪڙي پهريدار وڌي اچي سندس گهوڙي جي واڳ جهلي ۽ چيائين: ”خدا جو شڪر آهي جو اوهين زنده سلامت آهيو!“

”چو؟ چا ٿيو؟“ دادن وڌيڪ حالتن ڄاڻڻ لاءِ اڻڄاڻ ٿي پڇيو.

”حضور خان دوران جن شهر جي چئني طرفن اوهان جي ڳولا ۾ ماڻهو موڪليا هئا؛ کين جڏهن کان سازش جي خبر پيئي آهي، سندس سامهون جيڪو ٿو وڃي، اهو پنهنجي سر جو خير گهرندو ٿو واپس وري.“ پهريدار پاڻ به ڪافي ڏنل ٿي ڏٺو.

”اوه . . . . . پر کين ڪنهن ٻڌايو؟“ هن اڳ وٺندي چيو.

”ٻہ سپاهي، جيڪي اوهان کي وٺڻ لاءِ موڪليا هئائون. تن کي هيبت خان جي ماڻهن سخت ڦٿي وڌو هو، پر مئا ڪونہ. هو هنن کي مئل سمجهي هڪڙي ڪاهيءَ ۾ اڇلائي ويا، ۽ پنهنجا ماڻهو انهن جي جاءِ تي موڪلي ڇڏيائين جيڪي اوهان کي وٺي ويا. ڪنهن ماڻهوءَ انهن زخمي سپاهين کي ڏسي ورتو، ڪين اتان کڻائي حضور جن اڳيان پيش ڪيائون. هنن سربستي ڳالهہ ڪري ٻڌائي. وڏيڪ اوهان کي خود خبر آهي ......! “

”هون ......!“ دادن اها ”هون“ اهڙيءَ طرح ڪئي ڄڻ ڪيس ڪا ڳالهہ ياد اچي ويئي. هن کي زيبا تي شڪ ڪرڻ لاءِ پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ ۽ شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ اهو سوچي هو هيڪاري ششدر ٿيڻ لڳو تہ زيبا جو پريشانيءَ کان ڪهڙو حال هوندو.

سپاهين سان گڏجي هو ڏيڍيءَ تائين آيو. ڄاڻ ڪرڻ تي جڏهن ٻانهي در تي آئي، ۽ دادن کي ڏٺائين، تڏهن ڪانئس حيرت ۽ خوشيءَ مان ڪِيڪ نڪري ويئي، ۽ هوءَ کيس وٺي اندر آئي. ساڳئي ڪمري ۾ کيس ويهاري هوءَ اندر هلي ويئي. هن ڪمري ۾ پهچندي ئي هن جي جسم جو سمورو ٿڪ نچوڙجي سندس اکين ۾ پرجي آيو. سندس جسم نرم ريشمي مخمل ۽ طول وهاڻن جي گدار کي ڳوليندو، ڍرڪندو ويو، ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هو گهري ننڊ ۾ پئجي ويو.

زيبا جڏهن ڪمري ۾ پهتي، تڏهن ائين ٿي ڀانيو ڄڻ هوءَ پنهنجن ڪپڙن مان بيزار هئي، يا ڪپڙا منجهانئس بيزار هئا. جنهن اُڇل ۽ بيساختگيءَ سان هوءَ دادن ڏانهن وڌي، ان مان ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ورهين جي وڇوڙي کان پوءِ هن پنهنجو ڪانڌ ڳولي لڌو هو. هن تقريبن ڀيئي ٻانهون مٿي کڻندي، هن آجيان لاءِ قدم اڳتي وڌايو .... پر پوءِ جڏهن هن پنهنجي مسافر کي گهريءَ ننڊ پيل ڏٺو، تڏهن هن جون ٻانهون وري هيٺ موٽي آيون. هن جي منهن تي مُرڪ سان گڏ، هن اجنبي لاءِ اٿاهہ پيار ۽ همدردي جو رنگ اچي ويو. ڪيڏو نہ ٿڪل هو هن جو مسافر! هن جي دل چاهيو تہ هن جي ڪنڌ هيٺان وهاڻو ڪڍي، کيس پنهنجي گوڏي تي سمهاري، پنهنجن

پنبڻين جي ڇانوَ ۾ ان وقت تائين ڪيس ڏسندي رهي، جيسين هوءَ به هن جي ننڊ جو حصو نه بنجي وڃي. پر هوءَ ائين نه ڪري سگهي. هوءَ محض هن کي گهوريندي، ڏسندي رهي. ڪيترو نه سڪون هو هن جي منهن تي. زيبا کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هو ننڊ ئي ننڊ ۾ مرڪي رهيو هو. هن جي دل ۾ اها آس ڪرَ موڙي اُٿي ته شل اها مرڪ هن جي لاءِ هجي! ان مرڪ کي ڇهي ڏسڻ لاءِ هوءَ وڌي هن جي ويجهو آئي، ۽ آڱر وڌائي هن سندس چپن تائين آندي. هن جي آڱر رکڻ سان ڄڻ اها مرڪ هن جي ساري منهن ۾ ڦهلجي ويئي. هن جي کهرن کهرن شهپرن جي ڇهاءُ هن جي سموري جسم ۾ اهڙي چلولي ڪتڪتائي پيدا ڪري وڌي جو هن جي اکين ۾ به آرس جاڳي پيو. هن جا پيئي آرس پچڻ ۽ ڪر موڙڻ لاءِ متي ڪڇڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا، پر پنهنجي ڇاتيءَ ۾ جاڳيل چوليءَ کي محسوس ڪندي، حجاب ۽ حياءَ هن جي هٿن کي چُرڻ نه ڏنو. ڪيڏيون نه تمنائون هيون هن جي دل ۾ ان وقت! هن جي دل چيو ته هوءَ اجنبي مسافر کي سڏ ڪري چوي: ”اي ڪنور دل مسافر، تو هيءَ ڪهڙي پيڙا بخشي ڇڏي آهي، جو نه اُٿندي آرام نه ويهندي سڪون، نه جاڳندي سک نه سمهندي آٿت!“

هوءَ الائي ڪيترو وقت اهي تمنائون، ڪي آسون اميدون، ۽ ڪي ڏوراپا هن جي ننڊ تان نڇاور ڪندي رهي. اوچتو دادن چرڪ پري جاڳي پيو، ڄڻ ته ڪو پوائتو خواب ڏٺو هئائين. هن پنهنجي سامهون زيبا کي پاڻ تان گهوريندو ڏٺو ته هن جي دل به ٿاڪئين ٿي پيئي. اهڙين صدقي ويندڙ نظرن جو جواب ڏيئي به ڪهڙو ٿي سگهيو. زيبا جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺندي چيائين: ”آءٌ پرديسي مسافر آهيان: خدارا اهڙين نظرن سان نه ڏس، جو آءٌ پنهنجو ديس وساري ويهي رهان!“

”ڪاش، ائين ٿي سگهي!“ زيبا دل جي ڳالهه چپن تي آڻي ويٺي، ۽ الائي ڇو هن جي اکين جي ڪندن مان لڙڪ، بي اختيار وهندا، هن جي ڳلن تان ٽڙڪندا، هن جي چولي ۾ جذب ٿيڻ لڳا. انهن لڙڪن کي ڏسي، دادن جون پَه به ويون، ڇهه به ويون، ۽ هن هبڪندي چيو: ”هي لڙڪ ڇو؟“

”پرديسي سائين، زندگيءَ جو هر سک، هر خوشي مون کي ميسر آهي. پر الائي ڇو، جڏهن کان توکي ڏٺو اٿم، هر خوشي ڦڪي ۽ بناوٽي ٿي معلوم ٿئي. تو الائي مون تي ڪهڙو ڦيٽو پڙهيو آهي، جو آءٌ بلڪل بي شرم ٿي پئي آهيان، جو هيئن پنهنجي دل جو حال پئي بيان ڪريان. آءٌ هڪ مغل سردار جي ڌيءُ آهيان، جيڪي گهُران سو ملي سگهيم ٿو. پر هن وقت . . . . . هن وقت آءٌ تنهنجي ڪنيز آهيان، زر خريد ٻانهي آهيان، جئن وڻئي تئن هلائينم، پر پنهنجي قدمن کان پري نه ڪر!“

دادن جي عجيب حالت هئي. هو اهو سوچڻ لڳو ته اهي لفظ درحقيقت هن ٻڌا هئا، يا زيبا جي اکين جي ڪيفيت ۽ سندس خاموشي لفظ بنجي هن جي دل ۾ پُرڻ لڳا هئا؛ ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هن زيبا کي پنهنجي ٻاڪر ۾ سڌڪا پريندو ڏٺو. هن جي پهراڻ جو آڳ، هن جي لڙڪن سان پسندو رهيو، ۽ هن جي روح جي سدا بهار سڳنڌ، هن جي چپن تان ٽپي، هن جي روح ۾ سمائجندي ويئي. ان سڳنڌ کي دائميت بخشڻ لاءِ هن هڪ ڊگهو ساهه کنيو، ۽ زيبا جو روئندڙ ساهه هن جي ساهه سان ملي هڪ نئون ساهه بنجي ويو. هو الائي ڪيتري دير، دنيا کان بيخبر، ائين ٻت بنيا هڪٻئي جي وجود ۾ گم ٿيندا ويا. اوچتو هنن پنهنجي پويان ڪنهن جي کنگهڪار ٻڌي. هنن جا گم ٿيل، تحليل ٿيندڙ وجود، وري جيئرا جاڳندا جسم بنجي ويا، جن کي ڪنهن اوپري ساهه چرڪائي وڌو. دادن پنهنجي سامهون، ويڪري پيشانيءَ ۽ سنهين مڇن سان هڪ قدآور مغل کي بيٺل ڏٺو، جنهن جي منهن ۾ ايڏي حشمت هئي، جا ماڻهن ۾ گهٽ نظر ايندي آهي. هن جي منهن تي اهڙي ڪيفيت هئي، جنهن مان اهو اندازو لڳائڻ مشڪل هو ته ان ڪيفيت ۾ پيار هو، ڪاوڙ هئي يا رڳو ٽوڪ هئي. هن کي ڏسي، دادن زيبا کان ٿورو پريرو هٽي بيهي رهيو.

”پرديسي، مون تنهنجي دليريءَ جون ڳالهيون ٻڌيون آهن، پر اڄ ته پنهنجي اکين سان ڏسي به ورتم!“

دادن فيصلو نہ ڪري سگھيو تہ اهي لفظ هن سچيءَ دل سان ٿي چيا يا ٺوڪ طور چيا هئائين. هو ڪوبہ جواب ڏيئي نہ سگھيو. زيبا بہ هيسجي ڪنڊ هيٺ ڪري بيهي رهي؛ هوءَ بار بار اندر ويندڙ دروازي ڏانهن نهارڻ لڳي ڄڻ موقعي ملڻ تي لُوه پائي اوڏانهن ڀڄي وڃڻ جي انتظار ۾ هئي.

”توکي خبر آهي تہ هڪ مغل شهزاديءَ سان ائين کُلي طرح سان پريت وندڻ جي ڪهڙي سزا آهي؟“

دادن وري بہ فيصلو ڪري نہ سگھيو تہ ان جملي ۾ دڙڪو هو يا پنهنجائپ جو اظهار. پر هن ڀيري هن چئي ڏنو: ”آءٌ هر سزا لاءِ تيار آهيان، حضور!“

”هر سزا لاءِ؟“ مغل ٺورو سختيءَ سان چيو.

”جي ها . . . . هر سزا لاءِ!“ دادن جي لفظن ۾ سچائي نہ هوندي بہ خود سپردگي ضرور هئي. هن خان دوران مجاهد خان جي لفظن جي سختيءَ کي محسوس ڪندي چيو.

”تہ پوءِ ان سزا لاءِ تيار ٿيءُ!“ مغل سردار جي لفظن ۾ دڙڪو تہ ضرور هو پر ڪاوڙ نہ هئي.

”بندو حڪم جي انتظار ۾ آهي!“ دادن بہ هاڻ بيپرواهيءَ مان چيو.

”تنهنجي سزا اها آهي تہ زيبا سان تنهنجو نڪاح هڪدم ٿيڻ گھرجي!“

زيبا اهي لفظ ٻڌي حياء کان سڄي ڳاڙهي ٿي ويئي، ۽ لُوهہ پائي دروازي ڏانهن ڀڳي، ۽ اندر هلي ويئي. دادن اهي لفظ ٻڌي وائڙو ٿي ويو. هن جي اندر ۾ عجيب جنگ ڇڙي پيئي، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”مگر . . . . .“

مجاهد خان اڳيان وڌي آيو ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”سنڌي جوان، آءٌ تنهنجي بهادريءَ ۽ دليريءَ کان ايترو متاثر ٿيو آهيان جو آءٌ پنهنجي نياڻي توکي نڪاح ۾ ڏيئي پنهنجي خوش بختي ٿو سمجهان“.

دادن جي ذهن ۾ جنگ جو گهمسان وڌي ويو: هن جي اڳيان اهڙو ته ـ واٽو هو، جتي پهچي هو ڪو فيصلو نٿي ڪري سگهيو. هن کي اهو خواب ياد اچي ويو، جڏهن سنڌ هن جي جيجل ماءُ جو روپ ورتي، جهولي جهلي ڪانئس سندس حياتيءَ جي بيک گهري هئي. ٻئي طرف زيبا جو تصور هو، ۽ زيبا سان گذاريل گهڙين هن کي آئيندي جو خوبصورت تصور آڇيو هو. اوچتو ئي اوچتو، ذهن جي هڪ ڪنڊ مان، آخوند نور محمد جو چهرو، باهه جي مچ وانگر پڙڪي آيو، ۽ سندس ڪنن ۾ سندس آواز ٻُرڻ لڳو: ”تو قسم کنيو آهي دادن، ته جيسين سنڌ آزاد نه ٿي آهي، تيسين تون شادي نه ڪندين!“ ۽ دادن چڻ ته انهن لفظن جي جَرَ کان تڙپندي چيو: ”نه سائين نه، اوهان جي وڏي مهرباني، پر اهو ناممڪن آهي!“

مجاهد خان جو منهن ٽامڻي هڻي ويو. هن جو هڪڙو پِرون مٿيرو ٿي، ڦڙڪڻ لڳو، ۽ هن پاڻ تي جبر ڪندي چيو: ”ڇا مطلب؟“

”مون کي غلط نه سمجهو، حضور! زيبا منهنجي زندگيءَ جو حصو بنجي چڪي آهي؛ کيس حاصل ڪرڻ آءٌ پنهنجا وڏا ڀاڳ سمجهندس، پر .“

”پر ڇا . . . . ؟“

”پر مون قسم کنيو آهي ته جيسين منهنجو وطن آزاد نه ٿيندو، تيسين آءٌ شادي نه ڪندس . . . .“

مجاهد خان جي منهن جو رنڱ بدلجي ويو. هن جي نظرن ۾ دادن لاءِ پهريون ڀيرو پيار ۽ عزت گڏجي هڪ نئين ڪيفيت بنجي جهلڪڻ لڳي. هن وڏي سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”آفرين آهي توکي، نوجوان

ــ صد آفرين! تنهنجي ان وطن دوستيءَ تي، تنهنجي ان جذبي تي . . . پر جيڪڏهن ان وقت لاءِ ترسياسون ته شايد زيبا ڪي سچي عمر ڪنواري رهڻو پوندو . . . . “ مجاهد خان کي ان خيال تي ئي کل اچي ويئي.

دادن پهرين ته ڪوبه جواب نه ڏنو. پر گهڙيءَ کان پوءِ هن جي اکين ۾ هڪ نئين جوت، نئين چمڪ اچي ويئي، ۽ هن جون اکيون هيرن وانگر جرڪڻ لڳيون، ۽ هن چڻ پاڻ سان ڳالهائيندي چيو: ”ائين نه چئو، حضور! سنڌين جي غيرت جاڳي پئي آهي، سنڌين جي رت ۾ سنڌو اُٿلي پيو آهي، ۽ هاڻ اهو وقت پري نه آهي جڏهن سنڌ غلاميءَ جي نيئرن کي ڪک پن وانگر لوڙهي ڇڏيندي. جيڪڏهن مغل اسان جي مدد نه ڪندا تڏهن به . . . “.

”پر به اسين . . . . يا ظل الاهي سنڌين جي مدد ڇو ڪن؟ هرويرو ترخانن جي سرحدن سان ڇيڙ ڇاڙ ڪرڻ به ته عقلمندي نه آهي. تنهن کان سواءِ ترخان خود به ظل الاهي جي اطاعت ڪرڻ لاءِ تيار آهن.“ مجاهد خان دادن کي ويهڻ جو اِشارو ڪري، پاڻ به ويهي رهيو.

”سنڌين جو ظلِ الاهيءَ تي خاص حق آهي. همايون جڏهن بي يارو مددگار سنڌ پهتو، تڏهن سنڌين ئي کيس جيءَ ۾ جايون ڏنيون. ارغونن ۽ ترخانن ته کيس گهڙيءَ لاءِ به سک سان رهڻ نه ڏنو. سنڌس رت جا پياسا ارغون ڏينهن رات شبِ خون جا منصوبا گهڙيندا رهيا. سنڌين کيس هرطرح جي مدد ڪئي؛ سنڌس مهمانيون جهليون، کيس پيڙيون ڏنائون، اَن ڏنائون، گاهه ڏنائون ــ ۽ پنهنجون جانيون پيش ڪيون. ان کان پوءِ هڪ وڏو حق اڪبر تي سنڌ جي مٽيءَ جو آهي. اڪبر سنڌ ۾ پيدا ٿيو؛ هڪ طرح سنڌ اڪبر جو وطن آهي. بادشاهت ۽ سلطاني دور انديشين جي ڪري جيڪڏهن هو سنڌ کي اهو مان نه ڏئي ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر جنهن واءُ سندس ڪنن ۾ پرلاءُ وڌو، سو سنڌ جو واءُ هو؛ جنهن دائي کيس ڇٽايو، سا سنڌ جي هڪ سپاجهڙي جيجل هئي، جنهن مولويءَ سندس ڪن ۾ پهرين ٻانگ ڏني، سو به سنڌي هو. جنهن سرزمين شهنشاهه هند کي ڏکئي وقت ۾

پناهہ ڏني، اجهو، ڏنو، آسرو ڏنو، جڏهن ارغون ۽ ترخان سندس خون سان هولي کيڏڻ لاءِ آتا هئا ـــ چا ان سرزمين جو اڪبر تي ڪو حق نہ آهي؟“

مجاهد خان هڪ عجيب حيرت مان هن جا لفظ ٻڌندو رهيو: ۽ جڏهن هن دادن جي اکين ۾ پرندڙ جوت جي پويان، لڙڪن جو هڪ اٿاهہ سمنڊ لهرون هڻندو ڏٺو، تڏهن هن متڪبر مغل سردار جي دل بہ لڙهي ويئي. هن ڪيس ڪلهي تي هٿ سان زور ڏيندي چيو: ”ڪاش، تنهنجا اهي لفظ شهنشاهہ ٻڌي ها! مون کي پڪ آهي تہ هڪدم ترخانن خلاف لشڪر چاڙهي موڪلي ها. آءٌ اهو مقدمو انهن لفظن ۾ تہ پيش ڪونہ ڪري سگهندس. پر آءٌ توکي هڪ يقين ڏيارڻ گهران ٿو تہ شهنشاهہ مون کي اڳي ئي اهڙو فرمان عطا ڪيو آهي، ۽ اڄ ڪان هڪڙي مهيني اندر سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن بدران سنڌين جو پنهنجو راڄ هوندو. وقت نهايت موزون آهي؛ سنڌي باغين جي مدد سان سنڌ کي نجاب ڏيارڻ ڏکيو نہ ٿيندو. جڏهن مون اهو ڪم سرانجام ڏنو، تڏهن آزاديءَ جي پرواني سان گڏ هڪ ٻي بہ سوغات توکي اُتي ئي پيش ڪندس. پر هڪ ڳالهہ ياد رک: جيڪڏهن منهنجي زيبا کي توکان ڪا شڪايت پيدا ٿي تہ . . . . منهنجو نالو بہ مجاهد خان آهي!“

دادن جي تتل دل تي چڻ چندبو پئجي ويو . . . . ۽ هو شڪر گذار نظرن سان مجاهد خان جي منهن ۾ نهاريندو رهيو. تصور ئي تصور ۾ آزاد سنڌ هن جي ذهن تي اُڀري آئي . . . . پر الائي ڇو اهو تصور ڪجهہ مڪمل نہ هو، ڄڻ ڪا ڳالهہ ٿيڻي اڻ ٿيڻي رهجي ويئي، ڄڻ تصوير ۾ رنگ ڀرڻ جي باوجود، تصوير مڪمل نہ ٿي سگهي! شايد سنڌ جي غلاميءَ کي هاڻ ايترو وقت ٿي ويو هو جو ان جي آزادي جي تصوير ذهن تي اڀرڻ ڪان ڪيٻائي رهي هجي! شايد ائي ئي هوندو ـــ هن سوچيو. شڪ ۽ گمان جي ان تروري کي هڪ ڪنڊ ۾ دبائيندي، هو بہ مرڪڻ لڳو ۽ چيائين: ”زيبا تہ مون کي ساهہ کان پياري آهي، سائين. شل اهو ڏينهن جلد اچي، آءٌ بہ اوهان وانگر هڪ آزاد مرد وانگر پنهنجي مردانگيءَ جو نعرو هڻي سگهان!“ الائي ڇو، نہ چاهيندي بہ هن جي لفظن ۾ ٺوڪ پرجي آئي.

مجاهد خان کي اها ٽوڪ محسوس ئي ڪانہ ٿي، ۽ هن چيو: ”اهو وقت آيو رهيو. تون سنڌ وچي پنهنجي باغين کي خوشخبري ڏي تہ مجاهد خان واچوڙي وانگر سنڌين جا بند خلاص ڪرڻ لاءِ اڏامندو ٿو اچي. . . پر وري متان هيبت خان جي ور چڙهي وڃين. ٻڌو اٿم تہ هن تنهنجي لاءِ ٽڳڻ جا ٽولا ڇڙواڳ ڇڏي ڏنا آهن. منهنجا ماڻهو توکي اڳيرو ڇڏي ايندا. تون ڪڏهن اُسهندين؟“

”اڄ ئي. اوهان جي وڏي مهرباني، پر مون کي اوهان جي سپاهين جي ضرورت ڪانهي. هيبت خان جي ماڻهن سان آءٌ پاڻهي پڄندس!“ دادن هن کي يقين ڏياريو.

”چڱو، خدا حافظ ٿيندءِ!“ ائين چئي مجاهد خان ٻاهر هليو ويو.

دادن بہ وڃڻ لاءِ دروازي ڏانهن وڌيو تہ زيبا وري اندران هلي آئي. هن جي اکين ۾ اڄ چڻ سرهاڻ چڙهي آئي هئي. هن ڪن لائي سڀ ڳالهيون ٻڌيون هيون، ۽ هوءَ دادن جي منهن ۾ نهاري اکيون جهڪائي بيهي رهي. دادن کي بہ هي وڇوڙو ڪائڻ لڳو، جو ٻين سمورن وڇوڙن کان نرالو هو. هن جي دل چيو تہ هو چئي ڏئي: ”زيبا، منهنجي جان، وطن جي سڏ مون کي مجبور ڪري وڌو آهي، نہ تہ منهنجي دل کي هت ٻيڙيون پئجي ويون آهن!“ هن ڪجهہ چوڻ لاءِ چپ چورڻ گهريا تہ زيبا آڱر ڪٽي چپن تي رکيس.

”مون کي سڀ خبر آهي. ڏٽي ساٿي ٿيندءِ . . . . . پر مون کي وسارجانءِ نہ!“ ائين چئي تہ ويئي، پر پوءِ اچي سڏڪن ۾ پيئي. دادن کٽي ياڪر وڌس، ۽ پوءِ ڪي مدتون، ڪي صديون هن کي آٿت ڏيندي، پرپائيندو، پرچائيندو رهيو؛ ۽ پوءِ جڏهن هن موڪلايو، تڏهن زيبا جي لڙڪن ۾ مرڪ جهرمر لائي ڏني هئي.

11

ليلا سنگهار کان سنڌ وسارائي ڇڏي. ليلا جي ياڪر ۾ سنگهار کي پنهنجي وجود جي ئي سڌ نہ رهندي هئي. جڏهن سرهئي مير بحر ڪيس ڪينجهر جي ڪپ تي تماچيءَ واري ماڙي ڪولي ڏني، تڏهن هو پنهنجي پراڻي يار سنگهار کي سڃاڻي نہ سگهيو. هن جي اکين ۾ جو ڪجهہ هو، سو هن پنهنجي سنگتيءَ جبل جي جهانگيءَ جي اکين ڪڏهن بہ نہ ڏٺو هو. هن ائين ڀانيو ڄڻ تہ سنگهار ڪا ڳالهہ ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هجي . . . . ۽ سنگهار سرهئي جي اکين جي آڏيءَ ڇڃا کان تنگ اچي، ماڙيءَ کان ٻاهر اچڻ ئي ڇڏي ڏنو. هن کان هر ڳالهہ وسرندي ٿي ويئي — ياڳل، جنهن لاءِ هن جو روح آتو هوندو هو، اها بہ هن جي من جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پنڊ پهڻ بنجي ويئي هئي. هو جڏهن ليلا کي ڪٽي هتي پهتو هو، تڏهن هنکي فقط ايترو ياد هو تہ مرزا اقي هن جي هٿن مان نڪري ويو هو، ۽ آخوند صالح ۽ ٺٽي جو بدلو وٺي نہ سگهيو هو. ان هار، ان شڪست هن کي پاڻ ــ ڏڪارڻ جي ڪُڻ ۾ پوڙڻ شروع ڪيو، جنهن کان پاڻ بچائڻ لاءِ هن ليلا جي جسم جي رنگينن ۾ هتوراڙيون هڻڻ شروع ٿي ڪيون. ڪُن جئن پوءِ تئن اونهو ٿيندو ٿي ويو، ۽ پوءِ اندلث جا ست ئي رنگ ڄڻ هن جي اکين کي ڪيرو ڪري، هن کي اٿاهہ اوندهہ ۾ گهليندا لوڙهيندا ٿي ويا.

ليلا بہ ڄڻ هن ۾ ڪجهہ ڳوليندي ٿي رهي: هن جي اکين ۾، هن جي ٻانهن ۾، هن جي منهن جي هيٺانهينءَ مٿانهينءَ ۾، هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ ــــ الائي ڇو هن کان هڪ هلڪي اَڻ لکي آه نڪري ويندي هئي. ڪجهہ بہ نہ پائيندي بہ، هن ان ڳولا، ان تجسس کي ڇڏڻ نٿي گهريو. هوءَ وري وري هن جي اکين ۾ نهارڻ لڳندي هئي: من اهو سيڪجهہ ڪيس ملي وڃي، جنهن جي هن کي ڳولا هئي. اهو سيڪجهہ نہ ملندي بہ هن اهو ڪجهہ وڃائڻ نٿي گهريو، جيڪو هن کي حاصل هو. ان ڪري هوءَ گهڙيءَ لاءِ بہ سنگهار کي پاڻ کان جدا ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئي. الائي ڇو هن کي اهو خيال ستائيندو هو تہ جيڪڏهن سنگهار ماڙيءَ مان نڪتو تہ وري موٽي نہ

ايندو. هوءَ هزار بهانا بنائي هن کي ٻاهر نڪرڻ کان روڪيندي هئي. سرهيو جڏهن اچي سڏ ڪندو هو، تڏهن هن جي هنئين ۾ هدڪ پئجي ويندو هو، ۽ هوءَ ڪو نہ ڪو انگل ڪري سنگهار کي روڪي ڇڏيندي هئي. هن کي اهو خيال بار بار ايندو هو تہ سرهئي سان ملڻ سان هن کي وري نہ سنڌ ياد اچي وڃي، هن کي وري نہ آخوند صالح ياد اچي وڃي ـــ ۽ اهي ڳالهيون هن جي ذهن تان ميسارڻ لاءِ هن ڇا ڇا نہ جتن ڪيا هئا!

هن کي هڪ ٻيو بہ اُڌڪو ستائيندو هو، سو امير خان جي جاسوسن جو. آسپاس ترخانن جون نن‍ڍيون نن‍ڍيون چانوٽيون هيون. خود ڪينجهر تي ميربحرن ۽ مهاڻن کان محصول اگاڙڻ لاءِ روزانو ترخانن جو هڪ جٿو ايندو هو. هنن جي گهوڙن جي سنبن جو آواز ٻڌندي ئي، هن جي دل دهلجي ڌڙڪڻ لڳندي هئي. ست راتيون ۽ ست ڏينهن تہ هن اکين ئي ۾ ڪاٽي ڇڏيا هئا. ان جي ابتڙ سنگهار، جئن پوءِ تئن هڪ عجيب ڳهر ۾ ڳهرجندو ٿي ويو، ۽ هوءَ هن جي نن‍ڍاڪرين اکين ۾ ڪنهن عجيب پيڙا جا پاڇولا ڏسندي رهندي هئي. هوءَ چاهيندي هئي تہ پنهنجي نرم نرم آڱرين سان هن جي منهن تي ٿڌڙا ڪري، اها پيڙا لاهي ڇڏي. هن جي اکين تي آڱريون ڏريندي، هوءَ سوچيندي هئي تہ هِنن اکين ۽ هُنن اکين ۾ ڪيترو نہ فرق هو: هِنن اکين ۾ پيڙا سان گڏ ٿڪ جو احساس آهي، هُنن اکين ۾ پيڙا سان گڏ نٽرتا جي باهہ هئي. الائي ڇو تڏهن بہ هوءَ ان نٽرتا جي باهہ کي ڇهي ڏسڻ جي آرزو روڪي نہ سگهندي هئي. هن پنهنجي آڱرين جي ڇهنبڙين ۾ ان نٽرتا جي باهہ جو سيڪ محسوس ڪرڻ ٿي گهريو. پر نٽرتا بدران هِنن اکين مان هن جي آڱرين ۾ هڪ اهڙي جلن جي ياونا ٿيندي هئي، جنهن ۾ سياري جو ساڙ هوندو هو: ۽ پوءِ هن کي پنهنجي وطن جون برف پوش چوٽيون ياد اچي ونديون هيون. هن جو سڄو بدن ڪاندارجي ويندو هو، هوءَ ڏڪندي ڏڪندي، ان نئين سيءَ لاهڻ لاءِ، سنگهار جي ڀاڪر ۾، ڪنهن هيسيل ٻار وانگر ڪروندڙي ٿي سمهي رهندي هئي.

صبح جي پهر، ڪينجهر جي ڇاتيءَ تي لڏندا لمندا، جڏهن واهوندا ورندا هئا تڏهن ليليٰ کي ڪنهن جي اچڻ جو گمان ٿيندو هو، ۽ هوءَ هر

آهٽ، هر کُڙڪي تي سنگهار کي اچان ئي زور سان چنبڙي پوندي هئي. هنن کي آئي اَٽ ڏينهن ٿي ويا هئا، ۽ هري هري ٿي ليلىٰ جي دل مان امير خان جي اچڻ جو پڪو لهندو ٿي ويو، ۽ هوءَ اهو سوچي رهي هئي ته اچ جڏهن سرهيو کين ڪينجهر جي سير جي دعوت ڏيڻ ايندو تڏهن هوءَ انگل ڪري سنگهار کي هلڻ لاءِ زور ڀريندي، ۽ ڪينجهر جي پيٽ تي هندوري جا لوڏا کائيندي، هوءَ پنهنجي وارن کي آزاد ڇڏي ڏيندي. پر ان ڏينهن سرهئي جي آواز بدران گهوڙن جي هڻڪارن ۽ سنبن جي پڙاڏن هن جي اندر ۾ آنڌ مانڌ لائي ڏني. پهرين ته هن ننڊ ڀيل سنگهار جي ڀاڪر ۾ سمائجي، انهن آوازن کان نٽائي سمهي رهڻ جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن اهي آواز بنهه ويجها پوندا ويا، تڏهن هن سنگهار کي جاڳائڻ ئي مناسب سمجهيو. سنگهار الوٽ ننڊ ۾ هو، جنهن مان هن جاڳڻ نٿي گهريو. جڏهن ليلىٰ هن کي جاڳائڻ لڳي، تڏهن هن عادت موجب ليلىٰ کي ڇڪي ويجهي آڻڻ لاءِ ٻانهن کي سيرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ليلىٰ سندس ڪن ۾ پڻ پڻ ڪندي چيو: ”جان، ٻانيان تي ته ٻاهر امير خان اچي پهتو آهي!“

هو ڇرڪ ڀري اٿي ويٺو. عين ان وقت ماڙيءَ جي در تي ڪڙڪو ٿيو. الائي ڇو سنگهار جي ننڊاکرين اکين ۾ اهڙي چمڪ اچي ويئي، جنهن مان ليلىٰ ائين ڀانيو ڄڻ هن کي سيڪجهه وري ياد اچي ويو هو، ۽ هو پنهنجي پاڻ تي مرڪي رهيو هو. در تي ٻيو ڀيرو ڪڙڪو ٿيو، ۽ سنگهار آرس ڀڃي اٿي بيٺو. ڪنڌ ۾ رکيل ڀالو کڻندي، هن ليلىٰ جي ڪاڏيءَ کي هٿ سان مٿي کڻندي، سندس اکين ۾ گهوريندي چيو: ”جيئرو هوندس ته امير خان ته ڇا، سمورن ارغونن ترخانن جي لاشن کي لتاڙي وري توکي کڻي هليو ويندس. پر جي مري ويس ته مئن تي ميار نه ڪج!“ ليلىٰ هن جا لفظ ٻڌي، هن کي چنبڙي پيئي ۽ سڏڪا ڀري روئڻ لڳي.

سنگهار ڀالو سنڀالي دروازي تائين آيو. گهوڙن جي هڻڪارن مان ئي سمجهي ويو ته امير خان هيل وڏو لشڪر سانباهي آيو آهي. هن چوطرف نهاري اندازو لڳايو ته ترخانن کي دروازي ڀڃڻ کان سواءِ ٻي ڪا واهه ڪانه هئي. ماڙيءَ جون ڀِتيون ايترين اوچيون هيون جو ڪو ترخان ان تي چڙهڻ

جي همت ڪانہ ڪندو. پٺيان تہ ڪينجهر هئي، سو اتان بہ ڪنهن ترخان کي همت ڪانہ ٿيندي. هن لاءِ بہ هڪڙي راهہ ڪليل هئي تہ هو ماڙيءَ جي ڪڌ تي چڙهي، پٺئين پاسي ڪينجهر ۾ ٽپو ڏئي، ۽ جي بخت ساٿ ڏنس تہ مير بحرن مان ڪو ساٿي هن جي واهر ڪندو. پر اهو خيال ايندي ئي هن سوچيو تہ ليلا ٰ چا سوچيندي تہ ڪيس امير خان جي حوالي ڪري، پاڻ پنهنجي ڪل بچائي ڀڄي ويو. اهو خيال اچڻ سان ئي ڀڄڻ جي راهن تي سوچڻ ئي ڇڏي ڏنائين. هن کي امير خان جي خيالن جي بہ ڄڻ سڌ هئي، ۽ هن کي پڪ هئي تہ جيڪڏهن هو امير خان سان ليلا ٰ جي عيوض پنهنجي جان جو سودو ڪري تي امير خان خوشيءَ سان اهو سودو قبول ڪندو. پر اهو خيال بہ هن لاءِ ايترو ڪُڌو ۽ ڪجسو هو جو ان تي سوچڻ بہ ٿي گهريائين. فقط هڪڙو ئي طريقو هو تہ ترخانن سان وڙهندي، ڪو گهوڙو هٿ اچي وڃي، ۽ هو ترخانن جي نرغي مان نڪري وڃي.

دروازي جي پر ۾ بيهي هو دروازي ٽٽڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. دروازو ڪافي مضبوط هو. ترخانن هڪ بند ڪٽي دروازي تي ڌڪائڻ شروع ڪيو. پنجن ـ ڇهن ڌڪن کان پوءِ دروازي جو هڪڙو تاڪ ٽي ٽڪر ٿي ويو، ۽ پوءِ هڪ ئي ڌڪ سان سمورو دروازو چوڙن کان نڪري ويو. جڏهن دروازو ڪِريو، تڏهن دروازي سان گڏ پنج ـ ڇهہ ترخان بند سوڌا اچي ڀوٽ پر ڪِريا. هنن جي پويان ترخان اگهاڙين تراين سان اندر ڏوڪيندا آيا. سنگهار جو ڀالو، هڪڙي ترخان جو پيٽ چيري، وٽ ڪائي ٻئي ترخان جي ران ۾ چڙهي پيو. ٻيئي ڄڻا رڙ ڪري اتي ئي ڪِري پيا. سنگهار جو ڀالو هنن جي جسم ۾ ئي رهجي ويو. هن جهٽ ڏيئي ڪرندڙ ترخان جي هٿ مان ترار ڦري ورتي، ۽ ايندڙ ترخانن سان وڙهندي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ترخانن جو هڪ سيلاب اندر ڏوڪيندو ٿي آيو ڄڻ هنن کي ڪنهن وڏي لشڪر سان مقابلو ڪرڻو هو. هن سيلاب کي روڪڻ سنگهار لاءِ ناممڪن هو. هو فقط اها ڪوشش ڪرڻ لڳو تہ سوڙهي ڏيڍيءَ مان نڪري ڪليل ميدان ۾ پهچي وڃي.

سنگهار جي ترار ترخانن تي ائين ٽي ڪڙڪي جڻ ترار ۾ ساهه پئجي ويو هو. ترخان ڪِرندا، نت نئين ڪوشش سان اندر اچڻ جا جتن ڪرڻ لڳا. سنگهار دروازي جي هڪ پاسي کان ايندڙ ترخانن ڏانهن اهڙي لُوهه وڌي جو هڪ ترخان ڪلهي وٽان ڪپجي پورا ٻه اڌ ٿي ويو. ٻيا ترخان سراپجي هن جي اڳيان هٽي ويا ۽ سنگهار ميدان ۾ نڪري آيو. پر ميدان ۾ پهچي هن محسوس ڪيو ته اهائي هن جي غلطي هئي. سامهون گهوڙيسوارن جو هڪ جٿو گهيرو ڪيو بيٺو هو. هن اُن ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو هو. جيسين هو سوچي، تنهن کان اڳ هڪ ٿلهي نوڙ جي سرڪ ساهي هن جي مٿان ڪِري ۽ ڪلهن جي ڏورن وٽ پهچي، هن کي پنجوڙ وانگر جڪڙي ويئي. چڪ اچڻ تي هو پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ترار هن جي هٿ مان ڇڏائجي ويئي، ۽ هو پٺن ڀر وڃي ڪِريو. نوڙ هن کي ٽوٽنين مٿان، اهڙو قابو ڪري ڇڏيو، جو چڪ اچڻ تي ٽوٽنين کان هيٺ جون ٻانهون ڪيريون ٿيڻ لڳيون. هن پاڻ سنڀالي اٿڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سرڪ ساهيءَ واري ترخان پريان ئي نوڙ کي چڪ ڏني، ۽ هو وري پاسي ڀر ڪِري پيو. ترخانن کي هاڻ تماشو ٿي آيو، ۽ هو هڪ وڏو گهيرو ٺاهي بيهي رهيا. نوڙ واري ترخان وري پنهنجي هٿ کي جهٽڪو ڏنو: سنگهار جون ٽنگون ريتيءَ تان ٽِڙي اڳتي گهلجي ويون، ۽ هو اونڌو ٿي ڪِري پيو. ترخانن ۾ ٽهڪڙو مچي ويو. نوڙ واري ترخان کي جڻ رونشو سُجهي آيو، ۽ امير خان ڏانهن نهاريندو، آهستي آهستي نوڙ کي ڇڪڻ لڳو. سنگهار جا گوڏا، ٻانهون، ڇاتي ۽ منهن گهلجڻ سان، ريتيلن پٿرن سان گسندا، گهڪندا رهڙجڻ ۽ ڇلجڻ لڳا. هن کي پڪ ٿي ويئي ته امير خان هن کي ائين گهلائي، يا گهوڙي جي پُڇ سان ٻڌي مارائڻ ٿو گهري. ترخان وري گهوڙي کي پوئتي هٽائيندي، ٿوري ڇڪ ڏني: سنگهار کي ائين محسوس ٿيو جڻ هن جي ڇاتيءَ جا وار ڪنهن ڇڪ ڏيئي پٽي ورتا، هن جو هيٺيون چپ هڪ ڇهبندار پٿر ۾ لڳي اڌ وڍجي ويو. هن کي پنهنجي ئي رت جو کارو کارو سواد زبان تي محسوس ٿيو. گهڙيءَ لاءِ هن جو سمورو بدن ڄاڻي وانگر سيٽجي ڪاندارجي ويو. جيسين ترخان ٻي ڇڪ ڏئي، ان کان اڳ هن ڪوشش ڪري ٻيئي هٿ رسي ۾ ڪُپائي ڇڏيا. هڪڙي گوڏي کي ڌرتيءَ ۾ کُپائيندي، ٻئي گوڏي کي ٿورو ٻيٺو ڪندي، هن هڪ اونهو ساهه کنيو، ۽

ٻانهن کي هيٺ جنبش ڏني. رسي وارو ترخان ان چڪ لاءِ بلڪل تيار نہ هو ۽ گهوڙي جي ڳچيءَ مٿان بولاٽي کائيندي اچي ٻوٽ ۾ ڪِريو. رسو هن جي هٿ مان ڇڏائجي ويو. جيسين ترخان اٿي سڌو ٿئي ۽ وري رسي کي ڪٽي، تيسين سنگهار گوڏن ڀر سڌو ٿي، رسي کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. پيٽ وٽان رسي کي ڍرو ڪندي، هن سرڪ ساهي کولي وڌي. ترخانن جا ٽهڪ بند ٿي ويا، ۽ هنن جي ڏسندي سنگهار اها ئي سرڪ ساهي پنهنجي مٿان ورائيندي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو. سرڪ ساهي امير خان جي مٿان وڃ وانگر ڪڙڪي، سندس چيلهہ وٽ ڪُپي ويئي. سنگهار جي هٿ وري جنبش ڪاڍي، ۽ امير خان گهوڙي تان پٽجي، گهوڙي جي هڪ پاسي، مٿي ڀر اونڌو لٽڪي پيو، ۽ سندس هڪڙي ٽنگ، جنهن جو پير ٻئي پاسي رڪيب ۾ ڦيل هو، رڪيب سوڌو مٿي کڃي ويئي. عين ان وقت هڪ ڀالو سنگهار جي ڪلهي جي ڦڻ ۾ کُپي ويو، ۽ هو ٻوٽ ڀر وڃي ڪِريو. ترخان تراريون ڪڍي هن کي ڦري آيا. هڪڙي ترخان امير خان کي اٿاري، رسي کان آزاد ڪرايو. امير خان چپ چاپ هلندو، سنگهار جي مٿان اچي بيهي رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ ڇپيون ڪڍڻ لڳي هئي ـــ ۽ پوءِ هن هٿ وڌائي، ڪريل سنگهار جي پٺ مان ڀالو ڪڍي ورتو. پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪري، هو وري پنهنجي گهوڙي ڏانهن موٽي آيو. ترخان سنگهار کي چوڪنيو ٻڌي، ڪيس اڳيان ڌڪيندا، ماڙيءَ ۾ داخل ٿيا.

----- ----- ----- -----

امير خان ليليٰ جي چائنٺ لنگهي، دروازي کي کُنڊو هٽي ڇڏيو، ۽ هڪ ٽڪ ليليٰ کي ڏسندو رهيو. ليليٰ دروازي کي پٺيري، وهاڻي کي ڀاڪر پائي، ليٽي پيئي هئي. سڏڪن جي ڪري هن جو سڄو بدن لڏي رهيو هو. امير خان کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ليليٰ سان گڏ هن جي دل جي سموري ڪائنات لڏي رهي هئي. ليليٰ جا وار ڳچيءَ تان وري وهاڻي تي ويڙهجي ويا هئا، ۽ سندس ڪلها سنهي ململ جي پهراڻ مان ائين جهلڪي رهيا هئا، ڄڻ رنگ جي ڪا وير لهي چڙهي رهي هئي. امير خان ڪيترو وقت ان

مرمرين سڏڪندڙ جسم مان ڦٽندڙ حُسن کي ڏسندو رهيو. هن کان رهيو نہ ٿيو، ۽ هن هري هري چيو: ”جان . . . . .!“

ان لفظ جي ڳوراڻ ۾ امير خان جي سموري هستي سميٽجي آئي. ان ڳوراڻ ليلىٰ جي سڏڪن تي چڻ باھ تي تيل وارو ڪم ڪيو، هن جو ياڪر وهاڻي ۾ وڌيڪ سوڙهو ٿي ويو. امير خان پنهنجو ڪمربند کولي، ترار سوڌو در جي ڪنڊي ۾ ٽنگي ڇڏيو، ۽ وڌي ليلىٰ جي مٿان بيهي رهيو. خداوند! تو هي حسن ڇو خلقيو؟ پهراڻ جي گهيري ۽ وارن جي سرحد تي ليلىٰ جو جسم هن کي ايترو حسين معلوم ٿيو، جو هن کان وڌيڪ ضبط نہ ٿي سگهيو، ۽ هن پنهنجا چپ ان ڪپ ۾ ڪپائي ڇڏيا. ليلىٰ جي جسم جو ڏڏڪو اوچتو بند ٿي ويو، ۽ هن سٽ ڏيئي جيئن اٿڻ جي ڪوشش ڪئي. تيئن امير خان جو ياڪر سندس جسم کي وڻ ويڙهيءَ وانگر ويڙهجي ويو. امير خان جون ٻانهون هن جي ڇاتيءَ تي منڊيئڙو ٺاهي ويون، ۽ هن جا هٿ هن جي ڪُڇن ۾ ڦبي ويا. هن جا چپ سندس ڳچيءَ ۽ ڪلهي جي لاهيءَ تي ٽڙڪڻ لڳا ۽ هن جي جسم جي اجهل آڳ ۾ جلڻ لڳا. پر ليلىٰ نانگ وانگر پنهنجي بدن کي ڪوئيندي، هن جي ياڪر مان نڪري، هن جي سامهون بيهي رهي. هن جي اکين ۾ ڳوڙهن جو ڏنڌ هو، ۽ ان ڏنڌ جي پويان هن جون اکيون چڻ ٻہ مشعلون ٻري رهيون هيون. انهن اکين کي امير خان ڪڏهن بہ روئندو نہ ڏٺو هو: هن انهن ۾ محبت ڏٺي هئي، ارڏائيون ۽ البيلائيون ڏٺيون هيون، دليريءَ جا سنيها ۽ ويڻ ڏٺا هئا، پر هن لڙڪن جي طوفان ۾ ٻرندڙ سرخ مشعلون نہ ڏٺيون هيون. امير خان انهن شعلن ۾ وڌيڪ نهاري نہ سگهيو. هن جي اندر ئي اندر ڪنهن شيءِ جي پڇي پوڻ جو پڙلاءُ، سندس جسم ۾ هڪ سرد لهر بنجي داخل ٿيو ۽ هن کي پنهنجو سمورو وجود سن ٿيندو، ڪيرو ٿيندو محسوس ٿيو. ان ڪيرائيءَ کان بچڻ لاءِ هن وري ڳالهائڻ جو سهارو ورتو.

”جان اسين اچي ويا آهيون!“

ليلىٰ ڪوبہ جواب نہ ڏنو. هوءَ لڳاتار هن کي گهوريندي رهي. لڙڪن جي ڏنڊ مان هاڻ نفرت جو ڇوهو اتي ليڪا پائڻ لڳو هو.

”جان، اسين هن سنڌيءَ کي اهڙي سزا ڏينداسون جو زمانو اسان جي انتقام کان ڪنبڻ لڳندو . . . . . جان، اسان جو آغوش تنهنجي لاءِ بيقرار آهي . . . . .!“

ليلىٰ جي اکين جو ڏنڊ صاف ٿيڻ لڳو، ۽ ٻيءَ گهڙيءَ هن پنهنجي ڪمربند مان سنهو خنجر ڇڪي ڪڍيو، ۽ امير خان تي اُلر ڪري آئي. سندس لفظ باهہ جا اُلا بڻجي اميرخان کي ساڙڻ لڳا! ”بزدل، نامرد، خوني . . . ، منهنجي ويجهو آيو آهين تہ هي خنجر تنهنجي سيني جي پار هوندو . . . . آءٌ تو جهڙن سوين ترخان سردارن تي هڪ سنڌي پورهيت کي ترجيح ڏيان ٿي، جن ۾ سچائي آهي، سڪ آهي ۽ دليري آهي . . . . تون تہ ڪتو آهين . . . ڪتو . . .!“

هن الائي ڇا ڇا چوڻ ٿي گهريو، پر اوچتو امير خان سندس خنجر واري ٻانهن ۾ ڪٽي هٿ وڌو، ۽ سندس ٻانهن موڙي پويان ورائي ڇڏي. سور کان ليلىٰ کان ڪيڪ نڪري ويئي، ۽ خنجر سندس هٿ مان ڪِري پيو. امير خان جي تن بدن ۾ باهہ لڳي ويئي هئي، ۽ هن ڏند ڪرٽيندي چيو: ”ليلىٰ، اسين تنهنجي حُسن جي خيال کان توکي ايذائڻ نٿا چاهيون. تون هڪ ڀيرو هڪ سنڌيءَ اڳيان اسان جي بيعزتي ڪري چڪي آهين. پر هن سنڌيءَ کي اسين تنهنجي اکين اڳيان اهڙي سزا ڏينداسون جو وري تو کي ڪنهن سنڌيءَ جي نالي وٺڻ جي جرأت نہ ٿيندي . . . . تنهنجي هن جوانيءَ ۽ هن حسن جو قسم، اسين اهوئي خنجر تنهنجي سيني جي پار پهچائي ڇڏيون ها، جيڪڏهن اسان کي اهي ڏينهن ياد نہ هجن ها، جڏهن اسان تنهنجي حسن کي ڏسي پنهنجو هوش حواس وڃائي ويٺا هئاسون! ياد ڪر ليلىٰ، اهو ڏينهن، جڏهن تو غلامن جي قطار ۾ ٻاڏائيندڙ اکين سان اسان کي اهڙو نياپو ڏنو، جنهن کي اسين نظرانداز نہ ڪري سگهياسون؛ ۽ ياد ڪر اهي ڏينهن جڏهن اسان تنهنجي هر خواهش جو احترام ڪيو . . . . تنهنجي ٻاءُ کي خريد

ڪري، آزاد ڪري، ترڪستان واپس موڪليو: تنهنجي پيرسن پيءُ ڪي قندار جي قيدخاني مان آزادي وٺائي ڏني . . . . ۽ اڄ تون . . . ليلىٰ. . .تون. . . !“

امير خان کي به الائي ڇا ٿيو: هن جو گلو پرجي آيو، ۽ هن جي اکين ۾ لڙڪ اچڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا. هن کي اهي ڏينهن ياد اچي ويا، جڏهن امير خان بهادر سردار هوندي به جنگ جهيڙي، ظلم ۽ غارتگريءَ کان نفرت ڪندو هو، ۽ هن سموري زندگي ليلىٰ ۽ ادراڪيءَ جي محبت ۾ گذارڻ جو پڪو پهه ڪيو هو. جڏهن سنڌين جون بغاوتون زور وٺنديون ويون، ۽ سنڌين خلاف ڪاروائيون ڪندي، جڏهن ٽڪجي پوندو هو، تڏهن ليلىٰ جي هنج ۾ هن کي دنيا جون سموريون برايون، لڙائيون ۽ جنگيون وسري ويندي‌ون هيون. هو ڪلي ليلىٰ کي چوندو هو ته هونئن ته جهاد الله سائين طرفان فرض آهي، پر حق تي مسلمان جهاد في سبيل الله ۾ پنهنجي جان ڏيڻ لاءِ تيار ٿين ٿا جو هنن کي جنت ۾ ليلىٰ کان به سهڻيون حورون ۽ انگوريءَ کان بهتر شراب ملڻ جي پڪ هئي. ليلىٰ شوخيءَ مان چوندي هئي: ”ڇا مون کان به ڪا حور وڌيڪ سهڻي ٿي سگهي ٿي؟“ ۽ هوءَ رُسي ويهي رهندي هئي. امير خان هن کي پرچائڻ لاءِ هزار جتن ڪندو هو. ان وقت ۽ هن وقت جي وچ ۾ رت جا درياءَ، هن جي سمورن نازڪ ۽ لطيف احساسن کي لوڙهي ويا ها. سنڌين جو ميرانجهڙو ڳاڙهو رت، جنهن جي رنگ تي سنڌوءَ جي پرئين ڪناري تي پڌندڙ سج مان ڦٽندڙ شفق جو گمان ٿيندو هو، هاڻ هن جي خوابن تي سوار ٿي چڪو هو. پر انهن خوابن ۾ هن کي پنهنجو رت به گڏجندو، مسجندو، وهندو نظر ايندو هو . . . . . ۽ خوابن جي ان ڏنڏ ۾ به اڌول هستيون هن کي بار بار نظر ايندي‌ون هيون ـــــ سنگهار هن جي پيءُ جو قاتل، ۽ سوڍو، هن جي محبت جو قاتل! انهن ٻن شخصن جي خواب ۾ اچڻ سان هن کي ٿياس تي ٽنگيل پنهنجي پيءُ جو لاش نظر ايندو هو ۽ سليمان جون ڊپ ۽ بي اعتباري کان ڦاٽل اکيون هن کي گهورڻ لڳنديون هيون، ۽ هو ان اوٿاري مان، پگهر ۾ شم تي ڇرڪ پري اُٿي ويهندو هو.

اهي خيال ايندي ئي، هن ليلىٰ جي ٻانهن کي ڇڏي ڏنو، ۽ ڪيس ٻاهر هلڻ جو اشارو ڪيو. اميرخان جي اکين ۾ جيڪي ڇاياٺون هيون، ليلىٰ انهن

۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي، ڪنڌ نِوڙائي، هن جي اڳيان هلندي، دروازي کان ٻاهر هلي آئي. ماڙيءَ جي آڳنڌ ۾، زخمن کان چُور سنگهار چوڪنيو ٻڌل هو. ڏهاڪو کن ترخان تراڙين ۽ ڀالن سان مٿس پهرو ڏيئي رهيا هئا. سنگهار جا ڪپڙا سندس ئي رت ۾ رڱجي، بدن سان چنبڙي پيا هئا. سندس ساڄي ڪلهي ۾ لڳل ڀالي جي ڦاٽ مان رت اڃا تائين سيڙهون ڪري وهي رهيو هو. سندس شبيهه ايتري چرڪائيندڙ هئي، جو ليلىٰ هن کي ڏسندي هڪ هنڌ ڄمي ويئي ۽ پوءِ اتي ئي مولهوتو ٿي ڪِري پيئي.

امير خان ڪيس پنهنجي ٻانهن ۾ کڻي ورتو، ۽ هڪ ترخان کي پاڻي آڻڻ لاءِ چيائين. هڪ ٻئي ماڻهو کي هُن هڪ ٿلهي سيخ تپائي آڻڻ لاءِ چيو. جڏهن ليلىٰ کي هوش آيو، تڏهن هن پاڻ کي هڪ موڙهي تي ويٺل ڏٺو: امير خان جي ٻانهن سندس ڪلهن آڏو هئي، ۽ سوين ترخانن جون اکيون حيرت مان هن جي حُسن جا ڍُڪ ڀري رهيون هيون. اميرخان چڻ ته هن جي حسن کي عام بڻائي، هڪ عجيب اطمينان محسوس ڪري رهيو هو. سامهون سنگهار چوڪنيو ٻڌل هو. سندس اکين ۾ ڪا مرڪ موٽي آئي هئي: رت جي ڳاڙهاڻ ۾، هن جي اکين جي لال لال مرڪ ليلىٰ جي اندر ۾ وڍ وجهڻ لڳي. هن جي دل اُن مرڪ کي پي وڃڻ لاءِ اُڇلون ڏيڻ لڳي؛ هن جي جسم ۾ اهڙي ٿڙڪڻي اچي ويئي، جو ان کي امير خان جو ڀاڪر به روڪي نه سگهيو. پوءِ هن جيڪي ڏٺو، ان تي هن کي اعتبار نٿي آيو: هڪ ترخان ٿلهي تتل سيخ کي ڪاٺ جي ڳن کان جهليندي، سنگهار جي سامهون اچي بيهي رهيو. امير خان ليلىٰ کي ڀاڪر ۾ سوڙهو ڪندي چيو: ”سنگهار، تو منهنجي پيءُ کي ٽياس تي ٽنگايو هو، ۽ مون ان وقت ئي توکان بدلي وٺڻ جو قسم کنيو هو. مون سوڍي جي بغاوت جي خيال کان، ان جي پوئواريءَ ۾ پئي دير مدار ڪئي؛ ۽ هاڻ آءٌ توکي ٽياس تي ابتو ٽنگائي سگهان ٿو، توکي گهوڙن جي پڇن ۾ ٻڌائي، چيرائي مارائي سگهان ٿو، هاٿيءَ جي پيرن ۾ لتاڙائي مارائي سگهان ٿو. ائين به ڪري ٿو سگهان ته تنهنجو سَنڌ سَنڌ، انگ انگ ڪري ڪپيان ۽ ڪتن جي حوالي ڪريان. پر تنهنجو ڏوهه انهن سزائن کان به وڌيڪ سنگين آهي؛ تو اسان کان ليلىٰ کي جدا ڪيو. ان جي سزا توکي

اهڙي ملڻ گهرجي، جو موت اُن اڳيان ڪائي سزا نہ هجي، چؤ، تون پنهنجي لاءِ ڪهڙي تو سزا مقرر ڪرين؟

سنگهار ڪوبہ جواب نہ ڏنو. هڪ ٽِڪ ليلٰي ۾ نهاريندو رهيو. هاڻ هن جي اکين ۾ اهڙي ڪيفيت هئي، جو ليلٰي هن سان نظر ملائڻ کان ڪيٻائڻ لڳي. انهن اکين کان پاڻ بچائڻ لاءِ، پنهنجا ٻيئي هٿ منهن آڏو ڏيئي ڇڏيا. پوءِ هن سنگهار جو جواب ٻڌو.

”امير خان، پٺهين کي ٽياس تي مون ڪونہ ٽنگيو هو: سندس ظلمن پاڻ کيس ٽنگايو هو. سنڌين تي ظلم ڪرڻ واري هر ظالم جو اڄ نہ تہ سڀاڻي اهو حشر ضرور ٿيڻو آهي. سنڌ ۾ رڳو آءٌ سنگهار ڪونہ آهيان: سوين هزارين سوڍا ۽ سنگهار آهن، جي ظالمن کي ٽياس تي ٽنگيندا رهندا! رهي ليلٰي، سو تو هن کي لُٽ جو مال سمجهيو آهي: منهنجي لاءِ تہ هوءَ فقط هڪ وينگس آهي، جنهن جي اکين ۾ الماس آهي، جنهن جي چپن ۾ ماکيءَ جهڙو مٺ آهي، جنهن جي بدن ۾ هرڻن واري اُڇل آهي، جنهن جي هنئين ۾ اهڙي هورا کورا آهي، جنهن کي فقط منهنجي دل ٿي سمجهي، تون ڇا سمجهندين؟ ۽ سزا ـــ سا تون پنهنجي دل کان پڇ تہ هڪ بزدل، گيدي ۽ ڪانئر هڪ سورهيہ سرويچ کي ڪهڙي سزا ڏيڻ چاهيندو!“

”بس ڪر بدزبان . . . . اوهان سنڌين کي اهڙو سبق سيکاريندس جو وري صدين تائين اوهان سنڌين کي زبان کولڻ جي جرات نہ ٿيندي!“ ائين چئي هن پنهنجي ماڻهوءَ کي اشارو ڏنو. ترخان هڪ پل بہ نہ سوچيو، ۽ هن سيخ سنگهار جي اکين ۾، سرمي جي ڪانيءَ وانگر ڦيرائي، هٽائي ڇڏي. وايو منڊل ۾ سڙندڙ کل جي بوءِ ڦهلجي ويئي. سنگهار جي وات مان آواز بہ نہ نڪتو. هن جي اکين جي جاءِ تي بہ ڪارا گهرا ٽمندڙ ڳُگهہ بنجي ويا. ليلٰي جي نڙيءَ مان اهڙي ڪِيڪ نڪتي، جو ٻين ترخانن سان گڏ امير خان بہ ڏڪي ويو. ليلٰي هن جي پاڪر مان جهرڪيءَ وانگر ڦڙڪو کائي اڏمي نڪتي، ۽ سنگهار جي پوئتي لڙيل سر ۾ ٻاکر وجهي اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

12

سوڍل چڻ ته پنهنجي سموري سُرت وڃائي ويٺو. راتين جون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن پنهنجي ڪوٺڙيءَ کان ٻاهر نه نڪتو. هڪ ئي هنڌ ويٺو رهيو ۽ سامهون پيل اڇي جي ماٽيءَ ۾ نهاريندو رهيو. هن جي اکين کي پاڻ چنيڻ وسري ويو هو. سوجهرو بدلجي اوندهه ٿي، اوندهه بدلجي سوجهرو آيو. پر هو اتي ئي ويٺو رهيو. ٻيڙو علو هن جي اها حالت ڏسي ڳڻتين ۾ پئجي ويو. هن ڪيس وندرائڻ لاءِ گهڻيون ئي ڳالهيون ڪيون، پر سوڍل اک به نه چنيي؛ چڻ هو دنيا ۾ اڪيلو هو ـــــ هن جو ڪو مِٽ نه هو، ڪو ساٿي نه هو، ڪو سنگتي نه هو. هن کي چڻ اهو به وسري ويو ته هو ڪير هو، ڪٿي هو ۽ ڇو هو، هت ڇو آيو هو، ۽ هي سڀڪجهه ڇا هو. علو هن کي سڀ خبرون ٻڌائيندو رهيو؛ مرزا جان بابا جي لشڪر ڪو ٻوٽو ڪونه ٻاريو؛ مڪليءَ تي هن لشڪر ۽ مرزا باقيءَ جي لشڪر جي اچا تائين خونريز جنگ پئي هلي؛ مرزا باقي پاڻ لشڪر جي مهنداري ڪري رهيو هو؛ هن سمورن ترخانن کي وڏن وڏن انعامن جو لالچون ڏيئي پنهنجي پاسي ڪري ورتو هو، مرزا جان بابا جي سسي آٽڻ واري کي پنهنجي ڌيءُ نڪاح ۾ ڏيڻ جو ڍنڍورو ڏياريو اٿائين؛ حد ته اها آهي جو ڍنڍوري ۾ اهو به چيو اٿس ته جو سنڌي يا ترخان مرزا جان بابا جو سر آڻيندو، ان کي ڌيءَ سان گڏ بکر جي عملداري به ڏيندو؛ هوڏانهن شهر ۾ شورش کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ امير خان ڳجهه وانگر لامارا ڏيئي رهيو آهي ـــــ هزارين سنڌين کي رڳو شڪ ۾ مارائي ڇڏيو اٿن؛ اهو گهر خالي نه آهي، جنهن ۾ ترخان گهڙي مارڪٽ نه ڪري ويا هجن، ويندي سيدن تان به نه ٽريا؛ سيد علي شيرازيءَ جي پاڙي ۾ رت جا تلاءَ لڳا پيا آهن؛ سيني کان وڏيڪ شُورش ٺٽي جي شاگردن ڪئي هئي، سو سوين مدرسن کي ٻاهيون ڏياري پٽ ڪري ڇڏيو اٿن؛ سوين شاگردن کي هاٿين جي پيرن هيٺان لتاڙي ماريو اٿن؛ آخوندن، قاضين، ملن ۽ مولوين جون ڏاڙهيون پٽائي، سندن زبانون وڍائي، کين اگهاڙو ڪري سندن لاش درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيا اٿن؛ جنهن گهر ۾ باغين جو شڪ ٿو پوين، ان گهر جي زالن جي سٿڻن ۾ ٻليون وجهائي، کين گهٽين ۾ ٿا گهلارائين. انهن ڦهرن ۽ ڪيسن جو ٻڌي به سوڍل

جي اکين ۾ جهپڪو نہ آيو. هو هڪ ٽِڪ وٺيءَ ۾ پيل اڇي دارونءَ ۾ گهوريندو رهيو . . . . هن کي ان سان ڪهڙو واسطو؟ اهي سنڌي هن جا ڇا ٿين؟ هي ٺٽو هن جو ڇا ٿئي؟ هيءَ سنڌ ڪير آهي؟

ڏينهن گذري ويا، پر سوڍل جي حالت ۾ ڪو فرق نہ آيو: سندس نرڙ تي سيءَ هوندي بہ پگهر جا ڦڙا موتين وانگر چمڪندا رهيا. پر هڪ ڏينهن چاچو علو ڊڄندو، هن جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو، هلڪي کنگهڪار ڪيائين، پر سوڍل پنهنجي دنيا ۾ گم هو. ٻيڙو علو تڏهن بہ نہ مڙيو ۽ چيائين: ”سوڍل، شاهہ قاسم ارغون مرزا باقيءَ تي راتاهو ڏنو آهي. مرزا باقي محل جي دري مان ٽپو ڏيئي ڀڄي ويو آهي!“

ان خبر جو بہ سوڍل تي خير ڪو اثر نہ ٿيو. علوءَ وري چيو: ”ان وقت سنگهار بہ مرزا باقيءَ جي محل ۾ گهڙي پيو هو. اونڌهہ ۾ هو مرزا باقيءَ تي وار نہ ڪري سگهيو، ۽ مرزا باقي دريءَ مان درياءَ ۾ ٽپو ڏيئي نہ ڀڄي ها تہ . . . “

سوڍل ڄڻ ننڊ مان جاڳي پيو. ”سنگهار . . . . سنگهار؟ ڪٿي آهي سنگهار؟“

چاچو علو چپ ٿي ويو. هو سوڍل جي اکين کان ڊڄي ويو. هن جي پورين اکين ۾ رت اوڇتو مڙي آيو هو، ۽ انهن ۾ جيڪو مچ مچڻ لڳو هو، سو ڏاڍو ڀوائتو هو.

” مون توکان سوال ڪيو، چاچا علو! ڪٿي آهي سنگهار؟“

”امير خان جي ليليٰ کي ڪٺي ويو آهي، ۽ امير خان ڪڍ ويو اٿس . . . “.

سوڍل تي ڄڻ ڇت ڪري پيئي. هن جو هٿ ٺامي جي وٺيءَ تي سوگهو ٿي ويو، ۽ هن جو سمورو بدن سيٽجي ٽڪجي ويو. ٺامي جي وٺي

ٽڙڪاٽ ڪري پڇي پيئي. ٽامي جو هڪ ٽڪرو هن جي هٿ جي ترِيءَ ۾ چڙهي پيو. اڃي دارونءَ سان گڏجي هن جي هٿ مان وهندڙ رت هن جي سٽڻ کي ٻاڙهو ڪرڻ لڳو. چاچو علو ڏڄندي اڳيان وڌيو ۽ چيائين: ”سوڍل، تنهنجو هٿ ڦٽجي پيو آهي!“

سوڍل اوچتو اٿي بيهي رهيو. هن جي انگ انگ کي ڪي اڃاتيون چرون ساڙڻ لڳيون. هن جي بدن ۾ هلڪي ٽڙڪٽي پئجي ويئي، ۽ هن ڏند پيڙيندي چيو: ”منهنجي گهوڙي سنبراءِ!“

”شهر جا ڪجهه جوان مڙس توسان ملڻ آيا آهن، سوڍل! هو چون ٿا ته تون جيڪڏهن سندن مهنداري ڪرين ته هو سنڌ تان سر گهورڻ آيا آهن!“

سوڍي چڻ ورچندي چيو: ”چاچا، مون چيو ته گهوڙي سنيراءِ!“

ٻڍڙو علو دل ئي دل ۾ سوڍل سان خفا ٿيندي، ٻاهر نڪتو. هن جي پويان سوڍل به ٻاهر هليو آيو. ٻاهر ويهارو مڙس چڻ هن جي اوسيئڙي ۽ انتظار ۾ بيٺا هئا. سيني گڏجي چيو: ”جيئي سنڌ!“

اهو آواز ايترو ڀورو هو، ايترو معصوم هو، ايترو چيچلائيندڙ هو، جو سوڍل جي اکين ۾ لُڙڪ پرجي آيا، ۽ لڙڪن جي اُن ڏنڌ مان، جوانن کي ڏسندي هن پڻ پڻ ڪندي چيو: ”جيئي سنڌ .... جيئي سنڌ !“

”سوڍا، اسين توسان آهيون. سنڌ توسان آهي، سنڌ تنهنجي اوسيئڙي ۾ آهي!“ هنن مان هڪڙي جوان چيو، جو ڪنهن دارالعلوم جو شاگرد ٿي ڏٺو.

”سنڌ .... ! سنڌ ؟ سنڌ؟ !“ سوڍل تقريبن روئندي چيو.

”ڪٿي آهي سنڌ؟ هيءَ چچريل چيريل، وڍيل ڪپيل سنڌ، جنهن تي ڳجهون لامارا ڏيئي رهيون آهن ـــــ اها آهي سنڌ ؟ اها آهي دودي جي

سنڌ؟ اها آهي تماچيءَ جي سنڌ؟ اها آهي دولهه دريا خان جي سنڌ ؟ . . . . .
هو ڏس! سنڌ جو لاش سڙي رهيو آهي، هو ڏسو ٽتو جلي رهيو آهي!“

هو الائي ڇا ڇا چوندو رهيو. هن جي ذهن ۾ سنڌ وري ڪَرَ موڙيا هئا، پر ان سان گڏ ۾ ٻاڙها چپ، ۾ اگهاڙيون ٻانهون ۽ چوليون هٽندڙ ارهه ۾ ڪَرَ موڙي جاڳي پيا هئا.

”مون کي معاف ڪجو يارو، آءٌ سنڌ لاءِ نہ، آءٌ پنهنجي جنگ وڙهڻ نڪتو آهيان. آءٌ ڪوڪلو آهيان. مون کي ڇڏي ڏيو. آءٌ پنهنجي اندر جو جهيڙو نبيرڻ پيو وڃان. اوهين مون کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!“ سوڍل ڇڻ پاڻ کي اندران ئي اندر وڍيندو ٿي ويو، ۽ اکر سنڌس وات مان ڇڻ ڦٿجي زخمي ٿي ٿي نڪتا.

”اسين بہ توسان آهيون، سوڍا !“

هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. گهڙيءَ لاءِ هنن جوانن کي گهوريندو رهيو. اوچتو الائي ڪيئن هن کي پنهنجو ڀائيٽو سانول ياد اچي ويو، ۽ هن ڄڻ زوريءَ مرڪندي چيو: ”جيڪا اوهان جي مرضي: منهنجو ڪو ٺڪاڻو ڪونهي، منهنجو ڪو ماڳ ڪونهي، مون سان گڏجي جي اوهين بہ ڀٽڪڻ ٿا گهرو تہ پوءِ بسم الله !“

ٻيڙو علو سوڍل جي گهوڙيءَ سان گڏ هڪ ٻيو گهوڙو بہ ڪاهيندو آيو. سوڍل ڪيس ڏسي چيو: ”چاچا، هي ٻيو گهوڙو ڪنهن جي لاءِ آندو اٿئي؟“

”پنهنجي لاءِ! ماني ٽِڪي ڪري ڄاڻان، فارسي ڳالهائي ڄاڻان ـــ من آءٌ بہ ڪنهن ڪم اچي وڃان !“

”۽ هيءَ سراءِ ؟ “ هڪ جوانڙي پڇيو.

”سنڌ سامت جو ساهه ڪنيو ته سرائون ڳهٽيون. گهٽو ئي سنڌ جو ليمڪ ڪاتو اٿم. من هي پوڙو هڏ به ڪم اچي وڃي!“

سوڍي سوار ٽيڻ ڪان اڳ پڇڻ تي گهريو ته سنگهار ڪهڙي پاسي ويو. پر ان جي بدران هن سوال ڪيو: ”امير خان ڪهڙي طرف ويو؟“

”ڪينجهر ڏانهن!“ هڪڙي همراهه جواب ڏنو.

سوڍو وڏي پنهنجي ڪميت تائين آيو ۽ سندس منهن ۽ ڪنن تي هٿ ڦيرائڻ لڳو. گهوڙيءَ پنهنجي مالڪ کي ڪي ڏينهن ڪونه ڏٺو هو، سا منهن مٿي ڪٽي سندس منهن سان منهن ملائڻ لڳي. سوڍي چيو: ”چري، آءٌ مئو ٿورو ئي آهيان!“ ڪميت خوشيءَ کان پنهنجي ڪل ڦڙڪائڻ لڳي، چڻ هن وري سوڍل جي سوار ٿيڻ جي آس تي ظاهر ڪئي. سوڍي لانگ ورائي ته سيني همراهن پنهنجن گهوڙن کي ڪميت جي پٺيان چڏي ڏنو.

----- ----- ----- -----

سانجهين جو سج هنن کي ساماڻيءَ جي هُڙين ۾ لٿو. گهوڙن جي سهڪ جو هانبارو لڳل هو. مٿيءَ ۽ ڏڌڙ کان هنن جا منهن پورا ٿي ويا هئا. سج جا آخري ڪرڻا، هڙيءَ جي وڻن تان ڪڙي، پکين کي پنهنجا آکيرا ياد ڏياري رهيا هئا. علوءَ گهوڙو اڳتي وڌائيندي چيو: ”سوڍل گهوڙا ٿڪجي پيا آهن: وڏيڪ هلياسون ته وهٽ مري پوندا. رات اتي ئي ڊاہو ڪجي ته ڪيئن!“

سوڍل جا خيال هن جي ڪميت کان به تيز سنگهار، ليلىٰ ۽ امير خان کان به اڳتي نڪري ويا هئا. علوءَ جو آواز ٻڌي، هن رڳو ايترو چيو: ”جيڪا سنگت جي صلاح!“

علو چڻ ته هڙيءَ جي وڻ وڻ کان واقف هو: هن کي اها خبر هئي ته اچو پٽ ڪٽي آهي، پاڻي ڪٽي آهي يا شڪار ڪٽي آهي. هو همراهن کي

وٺي اچي هڪ تلاءَ وٽ بيٺو. سڀ اتي ئي لهي پيا. گهوڙن کي ٽورو پنڌ ڪرائي، ڪين پاڻيءَ تي ڇڏي ڏنائون. علو ٽن ڇئن ساٿين سان هُڙيءَ اندر هليو ويو ۽ ٿوري وقت ڪانپوءِ ٻن همراهن جي ڪلهن تي هڪ وڏو ڦاڙهو هو. هڪڙي ٻئي ساٿيءَ جي پاڪر ۾ هڪ ننڍڙو هرڻ هو. همراهه باهه ٻاري هرڻن کي پچائڻ ويهي رهيا. ڇئن همراهن کي هنن آسپاس جي نظرداري لاءِ موڪليو ـــ باقي ساٿي ٽولين ٿاهي اوپاريون لهواريون ڪرڻ ويهي رهيا.

سوڍو هنن کان الڳ، هڪڙي ڊپ تي ويهي ڪجهه سوچيندي رهيو. هن جي من ۾ جيڪو انتڪار متل هو، ان کي لڪائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي ڪٽاري سان زمين تي آڏا ابتا ليڪا ڪڍڻ لڳو. ليڪا هن کي نظر نٿي آيا، پر هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ انهن ليڪن مان ليلا جو سمورو بدن جاڳي هن ڏانهن جهڪڻ لڳو هو. اهو خيال ئي هن کي پريشان ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، ۽ هو وري اٿي بيهي رهيو. ڪٽارو ڪمربند ۾ هٽي، پير سان ليڪا ڊاهڻ لڳو. مڇ جي سوجهري ۾ هن جا ساٿي هن جي حرڪتن کي ڏسي اچرج ڪائيندا رهيا. سوڍي بابت هنن جيڪي ٻڌو هو، هي سوڍو ان کان بلڪل مختلف هو. سڀ کان وڏيڪ ڳڻتيءَ علو کي هئي. هن ڇڻ دل ئي دل ۾ چيو: ”اَٺ راتيون ڪونه ستو آهي ـــ ڏٺي منهنجا تون خير ڪجانس!“

پڪل هرڻ جي هڪڙي ران کٽي جڏهن علو سوڍل وٽ آيو، تڏهن سوڍو وري پنهنجي دنيا ۾ موٽي آيو ۽ هن شڪر گذاريءَ سان علوءَ ڏانهن ڏٺو. علو سندس منهن تي سرهائي ڏسي پاڻ به مرڪڻ لڳو. سوڍو اچا ڪائڻ ۾ ئي هو ته هڪڙو همراهه ڊڪندو هن تائين پهتو ۽ سهڪندي چيائين: ”سوڍل، ڍاڪو ڪن ترخان هڪ ڏولي ڪٽايو ٺٽي پيا وڃن!“ سوڍل گوشت جو ٽڪر علوءَ جي هٿ ۾ ڏيندي اٿي بيٺو. ”ڪير آهي ڏوليءَ ۾؟ پڇيئي؟“ ”امير خان جي ٻانهي آهي ـــــ ليلا ٽا چونس!“ همراهه سهڪندي جواب ڏنو.

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ هُڙي لاٽونءَ وانگر ڦرڻ لڳي هئي. هن جا ساٿي، مچ تي پڇندڙ ڦاڙهو، سامهون توبرن مان داڻو چرندڙ گهوڙا به هڙيءَ سان گڏ ڦرڻ لڳا هئا. هو پنهنجو هٿ مٿي تي آڻي، پنهنجي هڪڙي ڳل کي مهٽڻ لڳو، ۽ پوءِ هو تيزيءَ سان هڪڙو ڀالو کڻندي پنهنجي ڪميت تائين پهتو. هن جا ساٿي به اٿي بيهي رهيا، ۽ پنهنجن گهوڙن ڏانهن وڌيا. سوڍي هنن ڏانهن نهارڻ بنان چيو: ”مون اوهان کي چيو هو ته منهنجي پنهنجي جنگ آهي. ڀلائي ڪري اوهين اتي ئي ترسو!“

هن جي لفظن ۾ ڪو دڙڪو ڪونه هو، پر هن جي آواز ۾ اهڙي ڪيفيت هئي. جو همراهه اتي ئي ڄمي ويا. سوڍل ڪميت تي سنج به نه وڌا، توبرو سندس ڪنن مان ڪڍي، هيٺ ڇڏيندي، آهستي چيائين: ”هل مِٺي!“

ڪميت به ڄڻ پنهنجي مالڪ جي ڪيفيت کي سمجهي ويئي هئي. بنان لغام جي پنهنجي سوڍل جي ٿلهي اشاري تي، هن هڙيءَ کي چيرڻ شروع ڪيو. هن جي چال ۾ عجيب لوڏ اچي ويئي، ڄڻ هن کي اهو احساس هو ته سوڍل بنان سنجن جي چڙهيو آهي، متان ڏکيو ٿئي. پر ان لوڏ جي باوجود هن جي رفتار ۾ فرق نه آيو. ڪميت اچا هڙيءَ کان منهن ڪڍيو ته پريان ئي ٻرندڙ مشعلون نظر آيس. اوندهه مان اچڻ ڪري، مشعلن جي تکي روشنيءَ ۾ ترخانن جا لڏندڙ خاڪا هو چڱيءَ طرح ڏسي ٿي سگهيو. ڀالو سڌو ڪندي، ترخانن جي وچ ۾ چٽل تير وانگر اچي ٽُٽو. پهرئين ئي وار سان ٻه ترخان دل ڏاريندڙ رڙيون ڪندا گهوڙن کان هيٺ اچي ڊٺا. گهوڙن به هن اوچتي مصيبت کان ٿهڻ شروع ڪيو، ۽ نرا ڪٽي پنهنجن ئي سوارن کي لتاڙيندا هڪ پاسي نڪري ويا. سوڍل جو ڀالو ائين ڪڙڪي رهيو هو، ڄڻ ڀالي ۾ عقاب جو روح سمائجي ويو هو ۽ هو ڳولي ڳولي ترخانن جا سينا پرڻ ڪندو ٿي ويو. ڪميت جي هڻڪار ترخانن جي دلين ۾ ڏهڪاءُ وجهي ڇڏيو. هڪڙي ترخان جي ترار جي ڇهنب سوڍي جي ڳل کي ٻنهه اک هيٺان ڇهڪ ڏيئي ويئي. اتان وهندڙ رت هن جي مڇن مان ٽيندو هن جي چپن تي ڳڙڻ لڳو. پنهنجي ئي رت جو سواد محسوس ڪري سوڍي مان ڄڻ ڏهه سوڍا

تي پيا. هن ڪمربند مان ڪٽارو ڪڍي، پنهي هٿن سان وار ڪرڻ شروع ڪيو. پالو هڪ ترخان جي نڙيءَ ڪي چيهون چيهون ڪندي، ڪاڌيءَ جي پار هليو ويو. سوڍي ڇڪ سان پالو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي ته ترخان لڙڪي گهوڙي تان ڪِري پالو پاڻ سان گهليندو ويو. هن ترخان جي ڪِرڻ سان باقي بچيل ترخانن گهوڙن کي اڙيون هٽي ڪٽي هڪ پاسي منهن ڪيو. ائين ٿي پانيو ڄڻ هنن کو جن پوت ڏٺو هو، ۽ لڳاتار گهوڙن کي اڙيون هٽندا تي ويا. گهڙي کن ۾ هو غائب ٿي ويا.

سوڍو ٽپ ڏيئي گهوڙي تان لهي پيو. سامهون ڏوليءَ جا ڪمهار ڏولي اتي ئي ڇڏي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ اوندهه ۾ ڪنهن پاسي نڪري ويا هئا. سوڍل پٽ تي ڪريل مشعلن مان هڪڙي کڻندي تڪل قدمن سان ڏوليءَ تائين آيو، ۽ پردو هٽائي ڇڏيائين.

ليلان هڪڙي ٻانهن جي سهاري تي ليٽيل هئي: هڪڙي هٿ جي ترِيءَ تي سندس مٿو جهليل هو. هن جا ڇڙواڳ وار ڪلهن تان وري هن جي ڇاتيءَ تي پکڙي ويا هئا. مشعل جي پڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سوڍل هن ڏانهن نهاريو. سوڍل کي ڏسي ليلان جي منهن جي ڪيفيت ئي بدلجي ويئي. هن جي چپن تي هڪ عجيب مرڪ ڇانئجي ويئي. هن جي اکين ۾ هڪ نئين شوخي پرجي آئي. سوڍل هن جي اگهاڙين ٻانهن ڏانهن نهاريندي ائين محسوس ڪيو ڄڻ هن جي ڏورن جو ماس ڪنهن عجيب اڇل کان ٿڙڪڻ لڳو هو ـــــ ۽ پوءِ هن جي نظر هن جي اڌ اگهاڙي ارهه جي محراب تي پيئي. هن جي نظر اتي ٽڪي نه سگهي، ۽ اتان لهندي هن جي دُن تي جهلجي پيئي: دُن جي هيٺان، پاسي تي، اڇي ڳِن سان هڪ خوبصورت خنجر هيرن سان جڙيل مياڻ ۾ ڪُتل هو. سوڍل مشعل ڏوليءَ جي تختي آڏو بيهاري ڇڏي.

ليلان گهڙي کن هن کي ڏسندي رهي. مرڪ سندس چپن تان سڄي منهن تي ڦهلجي ويئي، ۽ جڏهن ان مرڪ جي جوت هن جي اکين ۾ پهتي، تڏهن سڏي تي ويهي رهي. سندس ڇاتي زور سان هيٺ مٿي ٿيڻ لڳي، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ زمين هن جي پيرن هيٺان ڏيڻ لڳي هئي. ليلان هن

جي اکين ۾ نهاريندي چيو: ”جانِ من، مون کي پڪ هئي تہ تون مون کي ڳولي لهندين! . . . . . . پر ايتري دير ڪبي آهي! اچ . . . . اوري آءُ تہ آءٌ توکان سنڌ وسارائي ڇڏيان!“

سوڍل هٿ وڌائي، سندس نرڙ جي وچ تي ڏسٽي آڱر رکي ڇڏي. نرڙ تان سندس وار هٽائيندي، آڱر سان ڇڻ رستو نهاريندي، هن جو هٿ لهندو ويو. هن جي آڱر هن جي نڪ تان لهي هن جي چپن تائين پهتي تہ ليلىٰ چپن کي سوڙهو ڪندي هن جي آڱر کي چُمي ڏني، پر آڱر هيٺ لهندي ويئي. هن جي کاڏيءَ جي خال تان گسڪندي، هن جي خوبصورت ڳچيءَ تان مڙي، هن جي ارهہ جي محراب ۾ اٽڪي پيئي. پر جلد ئي اتان ٽڙي هن جي چولي مٿان هلندي، هن جي ڌُن تان ڦرندي، خنجر جي ڳن تي اچي بيهي رهي، ۽ هن ليلىٰ جي اکين ۾ نهاريندي خنجر مياڻ مان ڪڍي ورتو.

ليلىٰ اُميد پرين اکين سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي ٻانهن ۾ اچل ايندي ويئي، ۽ هن وحشي گهوڙي کي پنهنجي سيني ۾ جاءِ ڏيڻ لاءِ، هوءَ ٻانهون کولي گوڏن پر اٿڻ لڳي. سوڍي اوچتو پنهنجي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو، ۽ خنجر جو ڦر ڳن تائين هن جي ارهہ جي محراب ۾ داخل ٿي ويو. ليلىٰ هڪ ڳيت ڏيئي هڏڪي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پنهنجي منهن تي مرڪ قائم رکڻ لاءِ چئن ئي ننهن جو زور لائي، پيئي هٿ ڪٽي هن جي پهراڻ ۾ وڌا، ۽ پنهنجو منهن هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي، هوءَ ڍرڪندي هن جي قدمن ۾ ڪِري پيئي.

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ گهمندڙ چڪر کائيندڙ دنيا بيهي رهي هئي. هن جي ذهن ۾ متل سمورا طوفان ۽ واچوڙا بيهي رهيا. هن جي اندر جو مچ اُجهامڻ لڳو هو: فقط هن جي دل جي جاءِ تي هڪ وڏو گهرو خال بڻجندو ٿي ويو، ۽ الائي ڇو هن جي اکين ۾ لڙڪ پرجڻ لڳا هئا. هن پنهنجي پويان ڪنهن جي زور سان ساهہ کڻڻ جو آواز ٻڌي پويان نهاريو. ڪميت سندس پٺيان ڪنڌ جهڪايو بيٺي هئي. هن جا ايندڙ لڙڪ واپس موٽي

ويا ۽ هن پيار مان ڪميت جي بشڪن تي هٿ ڦيريندي پڻ پڻ ڪئي: ”آءُ مٿي تہ هلون. منهنجي جنگ پوري ٿي: هاڻ اچ تہ سنڌ جي جنگ چيڙيون!“

----- ----- ----- -----

مانيٽي، مهر پرئي، سنڌوءَ ۾ جڏهن اُٿل ايندي آهي، تڏهن ائين ڀانئبو آهي تہ هن ۾ نوح جي ٻيڙي بہ ڪانہ بچندي. واهڻ وستيون، ڪيت ڪرا، نديون نارا، هيٺاهيون مٿاهيون پاڻيءَ جي اڇ ۾ ڍڪبيون، سنڌوءَ جي هنج ۾ گم ٿي وينديون آهن، ۽ پريان ائين ڀانئبو آهي ڄڻ اُپ ۽ ڌرتي پاڻ ۾ ملي، هڪ ساگر جي صورت ۾ وهڻ لڳا آهن. اُپ پاڻ بچائڻ لاءِ پوئتي هٽندو رهندو آهي، ۽ ڌرتي پنهنجي پاڻ ۾ سمائجندي، پاڻ بچائيندي، نيون حدون، نوان ڪنارا، نوان ساحل ڳوليندي رهندي آهي ـــــ ۽ هر طرف پاڻيءَ جون ڳالهيون ڳٽبيون آهن، هاهوڪار مچندي آهي. ماڻهو تہ ماڻهو، پکي پکڻ ۽ جيت جناور ٻاڏائيندڙ اکين سان ڪو نئون اجهو، ڪا نئين پناهہ ڳولڻ لڳندا آهن.

چون ٿا تہ اهڙين مُندن ۾، جڏهن سنڌي سيلاني، غوراب پري، مڪڙا سنيالي، سڙه سنوان ڪندا هئا، تڏهن سندن اکن وجهڻ، جَرَ ڏيا ٻارڻ ڪان پوءِ بہ سيلاني نہ ورندا هئا، تڏهن اهي پاڻ ـ وهيٽيون چريون سُر ساموندِيءَ جا آلاپ ورلاپ ڪنديون، گهر موٽي ايندِيون هيون، ۽ ساگر جي سيني ۾، هنن جي موٽڻ تي، اهڙي اُٿل ايندي هئي، پاڻيءَ تي اَڇ ئي اَڇ آڪاس ۾ اهڙا رنگ پرڻ لڳندي هئي، جو ماڻهو چوندا هئا تہ جيڪڏهن ساگر جي هيءَ اَڇ بہ اڇل ڪائي وجهي تہ ....؟!

پر هيل ونين جي ورلاپن بدران هڪ نئون راڳ، نئون سنگيت ساگر جي ويرن مان ٿيندو، سنڌوءَ جي لهرن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندي، ماڻهن جي سينن ۾ ٻرڻ لڳو هو. ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي وات ۾ اهائي وائي هئي : تو ٻڌو، مون ٻڌو، هِن ٻڌو، هُن ٻڌو ـــــ آخر ۾ ترخانن ٻڌو تہ سوڍو ڪاهيندو ٿو اَچي. جتان جتان اهو آلاپ اٿيو ٿي، اتان ترخان اڳواٽ ئي ٽپڙ ٻڌي نٽي پهچڻ لڳا.

سوڍو هڪ سمنڊ هو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان، وڳر واهڻ مان، شهرن وستين مان، ساگر ڦٽي، تيز ڌارائن جي روپ ۾ سمائجندا تي ويا. ڦٽي ڦٽي تُلاءُ تلاءُ تلاءُ ندي، ندي ندي ساگر ۽ ساگر ساگر سمنڊ بنجي چوليون هڻڻ، اُپ ۾ راهون پيدا ڪرڻ لڳو. ماڻهن ۾ عجيب غريب ڳالهيون، آکاڻيون ۽ قصا ڪهاڻيون پکڙجي ويون: پوڙهيون پڪيون ۽ وڏڙا جڏهن مچ جي چوڌاري ويهي اوپاريون لهواريون ڪندا هئا، تڏهن روز نت نئين ڪهاڻي جنم وٺندي هئي.

سوڍو ۽ سندس ساٿي جتان تي لنگهيا، اتي ڄڻ تہ منڊل لڳي تي ويا. ڳوٺاڻا هنن جي آجيان لاءِ اکيون وجهيو ويٺا هوندا هئا. ڦندرون ڪسنديون هيون، دنبا ۽ ٻڪر پچندا هئا، دهل دمامر وڄندا هئا، ڏونڪن تي نچون ٽينديون هيون، ماڻهو ڇيريون ٻڌي مورا ڳائيندا، جهمر وجهندا، هنن جي مرحبا ڪندا هئا، ۽ سڄو وايو منڊل ”جيئي سنڌ“ جي پڙاڏن سان گونجڻ لڳندو هو. اهي پڙاڏا ٻڌي آسپاس جي ڳوٺن مان ترخان پنهنجا گهوڙا پلاڻڻ لڳندا هئا.

پر سوڍو ۽ سندس ساٿي تہ ڪي عجيب انسان هئا: سڄا ٻت پيوت، چاپئون ڏاڙهيون لَٽ ۾ اچيون، ڪپڙن تي رت جا ڇنڊا ڄڻ هولي کيڏي آيا هئا، اکين ۾ مچ ڄڻ هر گهڙيءَ ڪنهن ڳولا، ڪنهن تلاش ۾ هئا. ماڻهن سان اهڙي قرب سان ملندا هئا ڄڻ ورهين جا وڇڙيل هئا. سوڍي کي ڏسڻ لاءِ ماڻهو ائين ڳاهٽ ٽيندا هئا، ڄڻ تہ هنن نہ ڏٺو تہ سندن قيامر ئي ڪانہ ٽيندي. سنڌي سپاجهڙا ابوجهن جيان، هن جي ڪا نشاني هٿ ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ تي لڳا. جي هن جا ساٿي نہ سنڀالين تہ ماڻهو هن جي ڪپڙن کي ڦاڙي، ليڙون ڪٽي وڃڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ جهڙڻ تي لڳا. جتان جتان تي لنگهيا، انهن هنڌن تان ٻيو ڪجهہ نٽي ملين تہ ماڻهن مٽيءَ جون ننڍڙيون هڙون ٻڌڻ تي شروع ڪيون، ۽ سوڍو هنن سپاجهڙن جون اهي ابوجهائيون ڏسي الائي ڇو، ڪنڌ جهڪائي پنهنجي سنڌ جي ان ڌرتيءَ کي گهورڻ لڳندو هو، جا ماڻهن کي ايتري پياري هئي.

جنهن جنهن ڳوٺ ۾ سوڍل پنهنجي سِينا سان داخل ٿي ٿيو، اتي وڏڙا ڳهرائي، سندن پنچائت چوندائي، ڳوٺ جي ڪرڙوڍ ماڻهن ۽ جوانن کي حفاظت لاءِ هٿيار پنوهار ڏيئي، اڳتي وڌندو هو. هر ڳوٺ مان ڪيترائي جوان مڙس هن سان شامل ٿيندا هئا. سوڍي جي سِينا چوماسي جي درياءَ وانگر ويران وير وڌندي ويئي. سوڍل کي چڻ ته اکين ۾ ننډ ئي ڪانه هئي: جتي ٻه رات پوندي هين، اتي چونڪي ڏيندڙ جوان اڪثر هن کي پنهنجي منهن ستل همراهن جي قطارن مان لنگهندو، سندن منهن ۾ گهوريندو، چئن پاسن پاڻ پهرو ڏيندي ڏسندا هئا. هن جي ساٿين هن کي آرام ۽ سک ڏيڻ لاءِ هزار جتن ڪيا، پر سوڍل چڻ سک سمهڻ سکيو ئي نه هو.

سوڍل جي زندگي شفق جي ڳاڙهي ڪڪر واري زندگي بنجي ويئي، جنهن ۾ روشنيءَ ۽ اجالي کان سواءِ رَت جون ڌارائون شامل هيون. هن جي اکين ۾ نيون ڏياٽيون ٻرڻ لڳنديون هيون، هن جي جوت هن جي چوڌاري چڻ نُور جو هڪ ڪڪر پيدا ڪري وڌو هو. انهن ڏياٽين جي چر ۾ نهارڻ سان ئي ڏسندڙ کي پنواٽي پئجي ويندي هئي. هو هميشه کان وڌيڪ اڳي کان اڳرو، چپ ۽ سانتيڪو ٿي پيو هو. پر ان سانت ۾ هڪ نئين لهر هئي ــــ جيئن ڪنهن سمنڊ ۾ اُٿندڙ آنڌي ۽ طوفان کان اڳ ماٺ ۽ سانت جي لهر اُڀري ايندي آهي. هن سان ڳالهائڻ جي ڪنهن کي همت نه ٿيندي هئي؛ فقط چاچو علو ڪنهن طرح هن کي ڳالهائڻ تي مجبور ڪري سگهندو هو. پر هيءَ اُٿل به اهڙي هئي، جو سوڍو ته ڇا، ٻيا جوان به ڳالهائيندا گهٽ هئا، هر وقت ايندڙ لڙائين جي انتظار ۾ سندن دليون ڌڙڪنديون رهنديون هيون.

سنڌ جي ڳوٺن جي جوانن جو من به ايترو وڌي ويو هو، جو هو پنهنجي منهن سنهن ترخانن کي دڙڪا ۽ ڌمڪيون ڏيڻ لڳا ته هو به سوڍل جا ماڻهو هئا، جيڪڏهن هو پنهنجي ظلمن ۽ ڏاڍاين کان باز نه آيا ته هو سوڍل وٽ دانهين ٿي ويندا. ڪيترن راڄن اڳواٽ مهمانين جهلڻ لاءِ ماڻهو ٿي موڪليا، پر سوڍي جو هڪڙوئي جواب هوندو هو ته ”ادا، جي منهنجي مهماني جهلڻي اٿو، ته ڪو جتو جوانن جو ٺاهي اچي اسان سان شامل ٿيو!“ ايئن سوڍل جا ساٿي مينهوڳيءَ جي درياءُ وانگر وڌندا ڦهلجندا ٿي ويا. ٿوري

وقت ۾ ڪهاڙين، لوڙهين ۽ ٻانڻن جي بدران هنن وٽ ترخانن کان ڦريل تراريون، ڀالا ۽ ٻرڇيون اچي ويون. هنن جي تنظيم ۾ خاص ڳالهه اها هئي، جو منجهن ڪوبه فرق نه هو. هڪ ئي طرح جو ڪاڏو سڀ کائيندا هئا، هڪ ئي طرح سان جيجل ڌرتيءَ کي وڇاڻو بنائي سمهندا هئا. چونڪي ۽ پهرو ڏيڻ جو وارو به سيني تي ايندو هو. انهن ۾ سوڍل به شامل هوندو هو. فقط هڪڙو فرق هو ـــــــ سو اهو ته جنگ جهيڙي وقت سوڍل جي هر ڳالهه چڻ لوهه تي ليڪو هئي. ڪنهن کي هن جي ڳالهه اورانگهڻ جي همت نه ٿيندي هئي. ترخانن جي ننڍين ننڍين چانوٽين تي راتاها ڏيڻ هنن جو معمول ٿي ويو. هنن جي طاقت اجا ايتري نه هئي، جو سڌو سنئون ترخانن جي لشڪرن سان وڙهن. ان ڪري سوڍل اڪثر پنهنجن همراهن جي چونڊ جٿي سان ننڍين ننڍين چانوٽين تي اهڙيءَ طرح راتاها ڏيندو هو، جو ترخانن کي اها خبر نه پئجي سگهندي هئي ته حملو ڪنهن، ڪهڙي وقت ۽ ڪٿان ڪيو.

هڪڙي اُماس رات جو هو پنهنجن ويهارو کن ساٿين سان پنهنجي باقي لشڪر کان گهڻو اڳتي نڪري آيو. واپس ورڻ تي هئا ته پريان ڪين مشعلن جي روشني ليئاڪا پائيندي نظر آئي. سوڍل جون اکيون اوندهه کي چيريندڙيون روشنيءَ جي ان نقطي ڏانهن ڏسنديون رهيون. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ان نقطي جا ترورا هن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندا ٿي ويا، ۽ اهي ترورا هنن جي هلڻ تي جئن پوءِ تئن ڏانهن ويجها پوندا ٿي ويا. جڏهن هو ٻنهه ويجها پهتا، تڏهن سوڍل پنهنجن ماڻهن کي گهوڙن تان لهڻ جو اشارو ڏنو. گهوڙن کي اتي ئي وڻن ۾ ٻڌي، هو پيرين پيادا روشنيءَ ڏانهن وڌيا. ٻنهه ويجهو پهچڻ تي هنن ڏٺو ته اٽڪل پنجاهي کن تنبو کُتل هئا. ٻن ٽنبن اڳيان مشعلون ٻري رهيون هيون. ڪجهه پهريدار واري واري سان تنبن جي چوڌاري گول چڪر هڻي پهرو ڏيئي رهيا هئا.

سوڍل، پنهنجن ماڻهن کي هڪ هيٺانهين هنڌ ٿي ويهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ تنبن جي اوٽ مان ٿيندو، مشعلن وارن تنبن جي ويجهو پهتو. هڪڙي تنبوءَ جي ٻاهران چار پهريدار بيخبر پاڻ ۾ ٻيٺ شٽ هڻي رهيا هئا. اتي

روشني ايتري تيز هئي، جو اونده مان نڪرڻ جوڪم جو ڪم هو. پر سوڍل اونده جي اوٽ مان نڪري، پنهنجي ڪتار هٿ ۾ جهلي، آهستي آهستي تنبوءَ جي پٺيان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. عين ان گهڙيءَ هڪڙو پهريدار پنهنجي چونڪيءَ جو چڪر ڪاٽي، هن جي سامهون لنگهڻ وارو هو. هنن جي وچ ۾ فقط چند قدمن جو فاصلو هو. سوڍل هڪدم تنبوءَ جي اوٽ ۾ ساهه روڪي بيهي رهيو. هن کي پڪ هئي ته اتان لنگهندي پهريدار جي نظر هن تي ضرور پوندي. پر هو اُن لاءِ اڳيئي تيار هو. جڏهن پهريدار بنهه هن سان منهان منهن ٿيڻ وارو هو ته هن چيتي وارو ڇال ڏيئي، هڪڙو هٿ هن تي وات تي ڏيئي ڇڏيو ۽ سندس ٻيو هٿ هن جي چيلهه کي هڪ چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين چيري ويو. ترخان جي دانهن هن جي هٿ ۾ ئي ڇچرجي مري ويئي. جڏهن سوڍل کي پڪ ٿي ته ترخان جي رڳن مان به آواز مري ويو، تڏهن کيس گهلي هڪ تنبوءَ جي پويان اهڙيءَ طرح ڍڳهاري سمهاري ڇڏيو، جو پريان رڳو سندس پير نظر اچن. هو پاڻ به اتي ئي اونده ۾ بيهي، ٻئي پهريدار جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ ٻيو پهريدار ڄڻ ڪجهه ڳوليندو، تنبوءَ جي اونداهن پاڇن ۾ نهاريندو، هن ڏانهن وڌڻ لڳو. سوڍل سمجهي ويو ته هو پنهنجي ساٿيءَ کي ڳولي رهيو هو. هن کي پنهنجي چڪر ۾ ان پهريدار جي نه موٽڻ تي حيرت هئي. جڏهن اتي پهچي، هن کي سندس پير نظر آيا، ۽ پاڇولي ۾ ائين ٿي نظر آيو ڄڻ اونده جو فائدو وٺي، موقعو ڏسي هو ڇاٽي واٽي سمهي رهيو هو. تڏهن پهريدار جي منهن تي مرڪ سان گڏ ڪا شرارت سجهي آئي، ۽ هن فارسيءَ ۾ گار ڏيندي چيو: ”نندون ڪر، حرامخور.... بيهه ته .....“ جئن ئي هن کي ٽنگن مان جهلي ٻاهر ڇڪڻ تي هو ته هڪ لوهي ڇنبو سندس ڳچيءَ ۾ ڦبي ويو. هن جي اکين ۾ مشعلن جي روشني ۽ اونده واري واري سان نچڻ ٽپڻ ۽ غائب ٿيڻ لڳي. هن رڙ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڪنهن سندس ڄڀ کي پاڙئون پٽي ڇڏيو هو. هن ڳچيءَ جي سور کان روئڻ ٻاڏائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن ائين ڀانيو ڄڻ ته هن جون اکيون پنهنجي جاءِ تان ٻاهر نڪري رهيون هيون. هن ڪوشش ڪئي ته ڪنهن طرح سان پنهنجي جان ڇڏائي، پر هن کي پنهنجون ٽنگون ڌرتيءَ کان مٿي

لڙڪنديون محسوس ٿيون. گهڙيءَ ڪان پوءِ پهريون پيرو هن کي اهو احساس جاڳيو ته موت بنهه هن جي دل تائين اچي پهتو هو، ۽ هو هڪ سڪل بنڊ جيان پنهنجي ساٿيءَ مٿان ڪري پيو.

سوڀل هنن کي اتي ئي ڇڏي، وري پنهنجي جاءِ تي موٽي آيو. هن کي پڪ نه هئي ته اچا ڪو ٻيو پهريدار چڪر تي ايندو يا نه. ڪجهه وقت انتظار ڪري هو هڪڙي تنبوءَ جي پٺيان پهچي، پنهنجي ڪٽاري سان ان جي ٿلهي ڪپڙي کي چهڪ ڏيڻ شروع ڪيا. اندر گهڙڻ جيترو لوڪهو ڪري، هو تنبوءَ ۾ ٽپي پيو. ٻاهر ٻرندڙ مشعلن مان ڇٽي ايندڙ روشنيءَ ۾ هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن هن جي دل ۾ چڪ وجهي ڇڏيو: رسن سان چوڪنيو ٻڌل سنگهار هن ڏانهن نه ڏسندڙ اکين سان نهاري رهيو هو. اکين جا جاءِ تي ٻه وڏا ڇُڳهَ هئا، جن مان رت گاڏڙ پيلو پاڻي وهي، سندس ڏاڙهيءَ ۾ سڪي ويو هو. سندس سمورو جسم ڦٽن ۽ چيرن سان ڇچريو پيو هو. ايترو زخمي ۽ نابين هجڻ جي هوندي، ترخانن هن کي اهڙو سوگهو ٻڌي ڇڏيو هو، جو ائين ٿي ڀانيو ته ترخانن کي اجا ٻه هن کان ڊپ ٿي ٿيو. گهڙيءَ لاءِ سوڀل جو مَن سُن ٿي ويو. هن جي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوڻ لڳا. هن جي سڄي بدن ۾ سُيون چُڀڻ لڳيون. محض ان احساس کان بچڻ لاءِ، هو ڪٽارو هٿ ۾ جهلي، دروازي ڏانهن وڌيو. ٻاهر نڪرڻ سان ڄڻ هن کي جن پڪڙي ويو. ڳالهيون ڪندڙ پهريدارن کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي ته هو ڪير هو ۽ ان تنبوءَ مان ڪيئن نڪتو. پهرئين ترخان کي ٻاهه جو هڪ تيز اُلو پنهنجي ٻنهي ڪلهن جي پوري وچ ۾ ڪپندو محسوس ٿيو، ۽ هن ايڏي رنڀ ڪئي، جو سندس ساٿين جون دليون ڪنبي ويون. هن جي ڪرڻ وقت، سوڀل ست ڏيئي هن جو ڀالو کسي ورتو، ۽ سامهون بيٺل ترخان جي پيٽ ۾ ٽنبي ڏنو. اُن ڀالي کي اتي ئي ڇڏي، هن پاسي ۾ بيٺل ٽئين ترخان کي ڪمربند ۾ هٿ وجهي ڪٽي مٿي ڪنيو، ۽ ڪيس اهڙي اُڇل ڏنائين جو هو جنڊ جي ڳري پُڙ وانگر مٿي پر جيئن ڪريو، تئن وري چريو ٻه ڪونه. اهو سيڪجهه ايترو جلد ٿيو، جو چوٿين پهريدار کي يقين نه پئي آيو ته اها سيڪجهه حقيقت هئي يا هو خواب ڏسي رهيو هو. جيسين هو ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي، تيسين سوڀل جو هٿ زوزات ڪندو هن جي منهن تي وري ويو. ترخان تي

ڇڻ وڄ ڪري پيئي. هو ابتو ٿي ٽاڀڙجي پويان ڪري پيو، ۽ پوءِ سندس ئي ڀالو سوڍل هن جي پيٽ ۾ ٽنبي ڏنو. ڀالي کي وٽ ڏيئي ڇڪي ٻاهر ڪڍيائين تہ پر واري تنبوءَ وارا پهريدار ڀالا سڌا ڪري هن تي اُلر ڪري آيا. هن اتان ئي ڀالي کي اُڇل ڏني. هڪڙو پهريدار پاڻ بچائڻ لاءِ جئن هيٺ جهڪيو، تئن ڀالو سندس پيٽ بدران سندس ڳچيءَ جي رڳن کي چيري ويو ۽ هو اتي ئي ڍير ٿي ويو. ٻئي پهريدار جئن سنگهار تي حملو ڪيو، تئن سوڍل جا ٻئي هٿ سندس ڀالي ۾ ڪپي ويا. ڀالي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي، هن پنهنجو گوڏو ايترو زور سان ترخان جي پيٽ ۾ هنيو جو ترخان کي پاڻ کي هوا ۾ ڪڇندو محسوس ڪيو ـــ جيسين هو وري سڌو ٿئي، تيسين ڇڻ ڪو جبل هن جي مٿان ڪري پيو، ۽ سوڍل جي آخري ڌڪ تي هن جو مٿڪو ٺڪاءُ ڏيئي ڀڄي پيو.

سوڍل پنهنجي آسپاس جو جائزو وٺندي محسوس ڪيو تہ ترخانن جي رڙين تي تنبن ۾ ڇُرپُر ٿيڻ لڳي هئي. ماڻهن جي اُٿڻ، هڪٻئي کي هڪلن ڏيڻ ۽ هٿيارن کڻڻ جا آواز ڦهلجڻ لڳا. سوڍل وري تنبوءَ ۾ گهڙي ويو، ۽ سنگهار کي ڪنهن پريءَ وانگر ڪلهي تي کڻي، هو تڪڙو ٻاهر نڪري آيو. تنبن جي پٺيان اچي، اوندهہ مان هلندو، اچي پنهنجن ساٿين وٽ پهتو. هن پنهنجن ڪن ساٿين کي هري هري ڪو حڪم ڏنو. چار ڄڻا اڳتي وڌي تنبن ڏانهن وڃڻ لڳا؛ ۽ پاڻ باقي همراهن سان موٽي اچي گهوڙن تائين رسيا.

سوڍل سنگهار جا رسا ڪپيندي، کيس پنهنجي ڪميت تي ويهاريو ۽ همراهن کي سوار ٿيڻ جو اشارو ڪري، پاڻ اڳيان وڌي ويو. گهڙيءَ کان پوءِ سمورن تنبن مان باهہ جا شعلا نڪرڻ لڳا، ۽ همراهن جي ڏسندي ڏسندي تنبن کي باهہ وڪوڙي ويئي. باهہ جي روشنيءَ ۾ هنن وري سوڍل کي پنهنجن ساٿين سان موٽندي ڏٺو. سندس ساٿي گهوڙن تي چڙهيا تہ سوڍل بہ ڪميت تي، سنگهار جي پويان چڙهي ويٺو. گهوڙيءَ کي مالڪ جي اشاري تي ڇڻ نئين جان اچي ويئي، ۽ هو اهڙي طرح هلڻ لڳي ڄڻ زمين بدران پاڻيءَ تي ترندي ٿي ويئي.

پنهنجي منزل تي پهچي، هن آهستي ڪري سنگهار کي لاٿو. همراهه چوڌاري گهيرو ڏنو ٿاهي، هن زخمي نابين کي ڏسڻ بيهي رهيا. سوڍل چاچي علوءَ کي اشارو ڏنو، ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ علو ڪوسي پاڻيءَ سان سنگهار جا ڦٽ ڌوئڻ ويهي رهيو. اوچتو سنگهار بنهه هوريان چيو: ”ڪو ڳالهائي چو ٿتو! ابا، ڪو سنڌي به چاڻي تو اوهان مان ......!“

هن اهي لفظ ايتري درد مان چيا جو سيني جي دل کي جهوٻو اچي ويو. سنگهار وري چيو: ”ڪير مڙس آهيو؟

سوڍل نرميءَ سان چيو: ”ادا، آءٌ آهيان سوڍل!“

گهڙيءَ لاءِ هڪ ڳوري ڳوري ماٺ ڇانئجي ويئي. پوءِ سنگهار جي منهن تي مرڪ مڙي آئي. ”آءٌ به چوان ته امير خان جي لشڪر ۾ گهڙي پوڻ وارو ته رڳو سوڍو ئي ٿي سگهي ٿو. پر سوڍا، هاڻ آءٌ تنهنجي ڪهڙي ڪم جو ......!“

سوڍو منهن هيٺ ڪري، پنهنجن ئي خيالن ۾ محو هو. سچ ته اڪين سان سنگهار ١٠٠ مڙسن جو مٽ هو، ۽ هاڻ ...... هن جو معذور نابين پاءُ! هن کي پنهنجي پاڃائي پاڳل جو سهاڳ ياد اچي ويو، ۽ هو ڪجهه سوچيندو اتان اُٿي ويو.

----- ----- ----- -----

سوڍو ڪوبه ڪم سنگت جي صلاح کان سواءِ ڪونه ڪندو هو. جيڪڏهن ڪيس صلاح نه وڻندي هئي، ته چپ چاپ ويٺو هوندو هو. هن جي منهن تي ڪجهه اهڙو رنگ اچي ويندو هو، جو همراهه پنهنجي راءِ تي ٻيهر سوچڻ لڳندا هئا، ۽ ٿيندو اُهوئي هو جيڪي سوڍو چاهيندو هو. هن جي سنگت ۾ پنچائت انهن همراهن جي هئي، جيڪي پنهنجا جٿا ٿاهي، ارغونن ۽ ترخانن سان پنهنجي سِر چوٽون ڪائي، اچي سوڍي سان شامل ٿيا هئا. اهي همراه به پنهنجن ساٿين سان صلاحون ڪري، پوءِ اچي سوڍي سان حال

احوالي ٿيندا هئا. نتيجو اهو ٿيندو هو جو جيڪو به ڪم هو ڪندا هئا، ان ۾ سمورن ماڻهن جي هڪ ئي راءِ هوندي هئي. جڏهن سوڍي جي سِينا ۾ ڏهاڪو هزار ماڻهو گڏ ٿيا، تڏهن ننڍن جوانن ۾ ڪجهه بي آرامي پيدا ٿيڻ لڳي. هنن پنهنجا اڳواڻ موڪلي سنگت ڪوٺائي ته هاڻ گهڻو ئي لشڪر گڏ ٿيو آهي، چو نه ٺٽي تي چڙهي، مرزا باقيءَ تي سڌي سنئين هلان ڪجي، ۽ يڪو فيصلو ڪجي: يا ته سنڌ آجي ٿئي يا سڀ سِر ڏيئي سرها ٿين. سوڍي جي منهن تي جيڪو رنگ آيو، تنهن مان ڪنهن کي به اها سڌ پئجي نه سگهي ته هو به ان راءِ جو هو يا نه. جيسين ڪو فيصلو ٿئي، تيسين هڪڙي ڪنڊ مانِ آواز آيو، جنهن ۾ سوڍي وارو تاءُ ته ڪونه هو پر جنهن مان پروسي جا اُهڙائي اُهڃاڻ هئا. اهو آواز سنگهار جو هو، جنهن چيو ته "پائو، ٺٽي واري ڇانوڻي ۾ ستر هزار ترخان لشڪري آهن. درياءَ جي اورين پر چاليهارو هزار ترخان ڇانوڻي هنيو ويٺا آهن. تنهن کان سواءِ ٺٽي کان ڇهه ڪوهه پري مرزا باقي جي جان نثارن جو دستو آهي، جيڪي سمورا گهوڙي سوار ۽ زره پوش آهن. ٺٽي شهر اندر ئي امير خان جي هٿ هيٺ پندرهن هزار ارغون ۽ ترخان فوجي شهر کي هيسائڻ لاءِ خيما کوڙيو ويٺا آهن. سو اُبهرو ٿيڻ مان ته ڪو فائدو ڪونه ورندو. پاڻ سنڌي گهڻو ئي سرويچ سهي، پر ويري جي وِتَ جي سار نه ڪرڻ دانائي نه آهي. تنهن کان سواءِ مرزا جاني بيگ سيوهڻ ۾ ويٺو آهي. بکر جو ڪوٽ به ته ترخانن سان ڏٺيو پيو آهي. قنڌار وارو رستو کليو پيو آهي. ايئن نه ٿئي جو اڳين هلچلن وانگر هيءَ اُٿل به اڻ ڏٺي ويريءَ هٿان پوري ٿي وڃي !"

مات لڳي ويئي. سيني کي اها ڳالهه دل سان لڳي آئي. هنن مان ڪيترن ته اُهي ڇانوڻيون ڏٺيون به ڪونه هيون. لشڪر جا اهي انگ ٻڌي، ڪيترن جي منهن تي نااُميدي جو رنگ اوتجي ويو. سنگهار، سوڍي ۽ ٻين سوين همراهن، جن انهن ڇانوڻين تي راتاها ڏنا هئا، تن کي خبر هئي ته مقابلو ڪنهن سان هو.

"پلا پوءِ؟" هڪڙي جوان، جنهن کي ڪنن ۾ ڊگهيون واليون پيل هيون، ۽ سندس منهن ۾ عجيب مَٺيا هئي، اتاولو ٿيندي چيو.

”ادل، جي مون کان ٿا پڇون ته آءٌ ته ان مت جو آهيان ته اول پنهنجي ٻه ڪا هڪ هڪاڻي چانوٽي ڪجي. ڪو سيرو ڪوٽ هٿ ڪري، اتي ويهي تياريون ڪجن. ماڻهو، هٿيار پنهوار، گهوڙا، وهٽ ۽ ٻيو سامان سڙو گڏ ڪجي. اتانهون راتاها ڏيئي قنڌار واري نانگ - ٻرَ کي بند ڪجي. اتانهون سيوهڻ تي چڙهجي ته جئن اتر وارن پائرن جي ساٿ سان قنڌار، ملتان ۽ ٻين گهٽن مان ترخانن کي پهچندڙ واهر کي روڪي سگهجي. پوءِ وارو ڪجي بکر جي ڪوٽ تي. سيوهڻ ۽ بکر ڪِريا ته ٺٽي ۾ ٻه ٿاڪوڙو پئجي ويندو. پوءِ مڙسن واري ملهه ڪجي ٺٽي ۾! ادل، سنڌ کي ويرين کان آجو ڪرڻ هڪ - ٻن ڏينهن جي ڳالهه نه آهي. هن لاءِ ته سموري حياتي، حياتيءَ جا سمورا ڏينهن، سمورن ڏينهن جا پَهر پَهر، ۽ پهر پهر جي هڪ هڪ گهڙي گهورڻي پوندي!“

واه واه ٿي ويئي! ڪوڪرا پئجي ويا. اُتي جو اتي صلاح بيٺي ته ٿَر لاءِ ڪي ماڻهو چڙي، باقي لشڪر موهن ڪوٽ تي چڙهي. موهن ڪوٽ کي چانوٽي بڻائي، سيوهڻ تي راتاها ڏجن. سوڍي جي منهن تي سرهائي ڏسي، جوانن جا منهن ٻه ٻهه ٻهه ٻهڪڻ لڳا. سر ترين تي هجن ته مرڪ ٻه ٻهڪڻ لڳندي آهي. ڪلندي، ڪڏندي سر ڏيڻ ته ڪو سنڌين کان سکي. پيٽ ٻڪئي، انگ اگهاڙي هوندي ٻه ساڻيهه جي نالي تان قربان ٿيڻ ٻه ڪو سنڌين کان سکي. ائين ٿي پانيو ته پتنگن پاڻ ٻچائڻ جو پهه ڪندي، پاڻ وساري ڇڏيو هو.

موهن ڪوٽ تي لشڪر چا چڙهيو، ارغونن ترخانن پانيو ته مٿن وَڄ ڪري پيئي. هنن مان وڏيءَ عمر جي ڪيترن ترخانن سنڌين جو اڳيون بغاوتون ڏٺيون هيون، راتاهن واريون راتيون ياد هئن، پر هيئن ڏينهن ڏٺي جو لشڪر چڙهي اچڻ ته دريا خان کان پوءِ هنن نه ڏٺو نه ٻڌو هو: ۽ هي سنڌي ته ڪي عجيب مخلوق هئا، جن وٽ پالن ۽ ترارين بدران ونگ واريون موڪريون ڪهاڙيون هيون. جن وٽ تراريون يا ڀالا هئا، تن اڳيان ڍالون ٻه ٺٽي ڍاريون. هو وڙهيا ائين ٿي چڻ هيءَ سنڌن آخري جنگ هئي، جنهن ۾ هار جيت بدران هنن لاءِ رڳو شايد هڪڙو ئي آدرش هو ته ڪوٽ جي دروازي

تائين اڳ ڪير تو پهچي. ڪي ترخان ته هنن کي ڏسي ٿهڪ ڏيئي کلڻ لڳا هئا. هي مُٺ جيترا سنڌي قنڌاري ڪاٺڪن سان ڪيئن وڙهڻ آيا هئا. هنن جو ڪل لشڪر سندن گهوڙيسوارن کان به گهٽ هو، جن کان ٿيٽا چئوٽا پيادل لشڪري پالن، ترارين ۽ خنجرن سان الڳ هئا. هنن سنڌين کي ته سڏيون صِفون ٺاهڻ به نتي آيون. وڙهڻ لاءِ اڳتي ائين پئي وڌيا جڻ ته ڪنهن مرونءَ جي شڪار تي، رونشي خاطر نڪري پيا هئا. پر . . . . پر گهڙيءَ کان پوءِ کلندڙ ترخانن کي اهو ڏسي حيراني وٺي ويئي ته سنڌي سندن لشڪر کي اهڙا سوڙها پوندا ٿي ويا، جو ترخان پوئتي هٽڻ ۽ ڪوٽ جي دروازن ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هي ته سنڌي نه، يقينن ڪا جنات هئي، جا بازن وانگر اُڏامندي، حملا ڪندي ٿي آئي. هنن جو ته ڪو اڳواڻ، ڪو سردار، ڪو مهندار ئي ڪونه هو. ڪلهو ڪلهي سان لائي هو ائين ٿي وڙهيا، جڻ سڄي فوج هڪڙو ئي ماڻهو هو، جو پنهنجي سر تان سانگو لاهي وڙهڻ لڳو هو. هنن مان ته ڪي ائين ٿي وڙهيا، جو هنن کي ڏسندي ئي ڏپ وٺي ٿي ويو. هنن مان هڪڙي ماڻهو ته پنهي هٿن سان وڙهي رهيو هو. هن جي گهوڙي ترخانن جي وچ ۾ ڪنوڻ وانگر وراڪا ڏيئي رهي هئي. هن جو ڀالو هڪ ئي وقت ٻن ٻن ترخانن مان پار لنگهي ٿي ويو. هن جي آسپاس مان ترخان ائين پوئتي هٽڻ ٿي لڳا، جڻ ڪنهن جن ڀوت تي نظر پيئي هجي. هنن جي ائين ٿهڻ ۽ هٽڻ سان، سندن پويان وڙهندڙ ترخانن جا گهوڙا به ٿهي، هٽندي پنهنجن ئي پيادن تي چڙهڻ لڳا هئا.

ڏينهن به چڙهندو ٿي آيو ۽ سنڌي به سج جي فوج سان گڏ چڙهندا ٿي آيا. ڌرتي تپڻ لڳي، هٿيار تپڻ لڳا، گهوڙا تپڻ لڳا ۽ رت به تپڻ لڳو. رت جي اِن اُتت کان سنڌين جو من وڌي ويو هو ۽ پوءِ هنن هڪ يڪو نعرو هنيو: ”جيئي سنڌ!“ ان نعري آسمان چيري وڌو، ڪوٽ جا ڪنگر ڏيي ويا ۽ ترخانن جون دليون دهلجي ويون. ترخانن جڻ ان نعري جي انتظار ۾ هئا ۽ هو وڙهڻ ڇڏي ڪوٽ جي دروازن ڏانهن ڀڳا. پر سنڌين سندن پٺ نه ڇڏي، ۽ جنگ ڪوٽ اندر نئين سر مچڻ لڳي. پر هاڻ جڻ ته جنگ ۾ اهو جوش نه رهيو هو. ترخان لاباري جي سنگن وانگر ڪرندا ٿي ويا. گهوڙا سوارن کان سواءِ پيادن کي چيريندا هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ لڳا؛ ۽ پوءِ ترخانن جي هڪڙي ٽولي

وري دروازي کان ٻاهر پڇڻ شروع ڪيو ته ڇڻ سيني ترخانن ڪي پهريون پيرو پنهنجو ساهه ۽ پنهنجي جان ياد آئي، ۽ هو به ان ٽولي جي پويان پڇڻ لڳا. انسانن جو هڪ درياءُ لهندڙ وير وانگر پوئتي لهڻ لڳو هو، پر سنڌين سندن پٽ نه ڇڏي. جيستائين ڪين ملندا ويا، تيسين ڪين ڪيرائيندا ويا.

جڏهن سوڍل ۽ سندس لشڪر ڪوٽ جا مورچا ٽپي، شهر ۾ داخل ٿيا ته موهن ڪوٽ جي ماڻهن جي عجيب حالت هئي. هنن ڏونڪن جي ڇيچ وجهي، هنن سورهيه سرويچن جي آجيان ڪئي. درين مان، ماڙين مان، ڪُڏن تان، چانئڻن تان، ٻنيي ٻنيي تان سون - ورنيون ڦلن مٺيون اڇلينديون، پنهنجن پائرڻن جي آجيان ڪنديون ٿي ويون. اڄ ته ڪنهن کي ڊار سولي ڪرڻ ۽ اکڙي ڪڍڻ جو به خيال نه رهيو هو: پائرن کان ڪهڙو حجاب. ٻيڙيون هٿ ڪٽي، ڳراٽڙيون پائي ڪين دعائون ڪري رهيون هيون، ڇڻ هنن جا پنهنجا وڇڙيل ٻچڙا صدين کان پوءِ اڄي ڪين مليا هئا. الا، هي ڪهڙو سمو هو، جنهن ۾ خوشيءَ کان ڇيڇون پئجي رهيون هيون، جهمريون لڳي رهيون هيون، دهلن، ڏونڪن ۽ شرنائين تي هو جمالي جي تنوار هئي، پر اکين مان لڙڪن جي بادل بس ٽتي ڪئي! هر شخص ساڳئي وقت کِلي به رهيو هو ته روئي به رهيو هو! سوڍل پنهنجي ڪميت جو لغام ڇڏي ڏنو هو: رت جي ڇندن سان هن جا ڪپڙا ائين ڀِنل هئا، ڇڻ هو ڪنهن رت جي ساگر مان ٽُٻي هڻي آيو هو. هو جتان ٿي لنگهيو، اتي ماڻهو هن کي ڇهڻ، هن سان هٿ ملائڻ، هن سان ڳالهائڻ لاءِ ڳاهٽ ٿيڻ ٿي لڳا، ۽ ڪميت، ڪجهه سوچي، بيهي ٿي رهي. هنڌ هنڌ تي هن کي هارن، ڳانن ۽ رڪڙين سان جهنجهي ٿي ڇڏيائين. سوڍل جي منهن تي ته اڄ اهڙي سرهائي هئي، جا اڳي ڪڏهن به نه آئي هئي. پر هن جي منهن ۾ هڪ نئين ڏيا، نئين جوت ٻهڪڻ لڳي هئي. پر هن جي دل ۾ هڪ نئون طوفان به مٿل هو. الا، شل هي منهنجي ڏيهه جا ماروئڙا ائين ٻهڪندا، مهڪندا، ڇهڪندا رهن —— اها آس، اها اميد هن جي دل مان اُڌمو ڪائي ٻاهر نڪتي، ۽ ٻه لڙڪ هن جي پلڪن ۾ موتي ٻڌجڻ لاءِ تڙپڻ لڳا!

13

دادن جڏهن اهي خبرون ٻڌيون تہ مجاهد خان مِينهن واءُ ڪريو. سنڌ تي چڙهندو اچي، تڏهن هن جي دل ۾ بہ جذبا جاڳي اُٿيا. جن جو بظاهر هڪبئي ۾ ڪو بہ لاڳاپو ڪونہ هو. هڪ جذبو تہ هن جي لوںءَ لوںءَ ۾ ائين سمائجي ويو، جئن يتر اڇلائڻ سان ڪنهن ماني پاڻيءَ ۾ جاڳندڙ لهرون چئني ڪنارن تائين ڦهلجي ويندڀون آهن، ۽ زيبا کي وري ڏسڻ جو امنگ هن جي جسم جي چئن ئي ڪنارن ۾ ڪَرَ موڙي جاڳي پيو. ٻيو جذبو، جذبو نہ پر هڪ آرزو، هڪ خواب جي تعبير جيان هو، ۽ هن تصور ئي تصور ۾ سنڌ مان ترخانن کي هار کائي قنڌار ڏانهن موٽندو ڏٺو، ۽ ان جي نتيجي ۾ آزاد سنڌ وري هڪ ڀيرو دنيا جي نقشي تي اُڀرندي نظر آيس. پر الائي ڇو، اهو پويون تصور ايترو ڏنڌلو چو هو. هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ ان تصور تي ڪو ڪارو پاڇولو پوندو ٿي ويو. ان پاڇولي کي سڃاڻندي بہ هن ان کي سڃاڻڻ ٿي گهريو. ڇا مغل ترخانن جي وات مان هي سٽيو گراهہ ڪڍي، ان کي وري سنڌين جي حوالي ڪندا؟ هيءَ سوني سرزمين، جنهن تي سڪندر جهڙي شهنشاهہ کي انهيءَ چوڻ تي مجبور ڪيو "ڪاش! سنڌ يونان جو حصو هجي ها تہ يونانين کي ٻيءَ دنيا سان جنگيون ئي جوٽيون نہ پون ها؟" ـــــ سا سرزمين اڪبر سنڌين کي موٽائي ڏيندو؟ اهي سوال اهڙا هئا، جن تي هن سوچڻ نٿي گهريو، پر رکي رکي اهو سوال هن جي ذهن جي تهخانن مان پڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪري ٿي آيو. هن ڪوشش ڪئي تہ زيبا جو تصور ان ڪاري پاڇولي تي ڇانئجي وڃي، ۽ ان جي جوت ان اونداهي ڏنڌ کي لڪائي ڇڏي. پر هر ڀيري پاڇولي جي اوندهہ ان جوت کي ڪائيندي ٿي ويئي.

جڏهن ڪان هو واپس موٽيو هو، ترخانن جا جاسوس هن جي ڪڍ هئا، ۽ هن کي هر وقت ترخانن جي پوشاڪ ۾ رهڻو ٿي پيو. هن جي دل پنهنجي اباڻي گهر ڏسڻ لاءِ آتي هئي، پر آخوند نور محمد جي حڪم تي هو ٺٽي هليو آيو هو. اڪبر تائين مرزا باقيءَ واري خط پهچائڻ لاءِ هن کي لاهور ڏانهن روانو ٿيڻو هو، پر ٺٽي جي مدرسن جي تنظيم لاءِ هو ڪجهہ ڏينهن

نٿي ۾ ئي رهي پيو هو. ترخانن جا ظلم ڏسي، هن جو رت ٽهڪڻ تي لڳو، ۽ الائي ڪيئن ترخانن کان بدلي وٺڻ جي آرزوءَ کي هو دل ئي دل ۾ رکندو ٿي ويو. نٿي ۾ هن جو رهڻ ڦرندڙ سياست جي ڪري به ضروري هو. ملتان، لاهور، آگري کان هن جا ساٿي هن کي خبرون چارون پيا پهچائيندا هئا.

هن جڏهن سوڍي ۽ سنگهار جون ڳالهيون خود ترخانن جي وٽان ٻڌيون، تڏهن هن کي پنهنجي دل ڦڏبندي، وڏي ٿيندي محسوس ٿيندي هئي. سوڍي کان ته هو ايترو هيسيل هو، جو ڪڏهن به ساڻس اکيون ملائي نه ڳالهايو هو. سوڍي جي اکين ۾ نهارڻ سولو به نه هو. سوڍي کي هن جي ملتان وڃي مدرسن ۾ رهڻ ۽ ڪتابن تي وقت خراب ڪرڻ به نٿي وڻيو. ايتريقدر جو هڪ - ٻن ڏينهن لاءِ هو ته اول ته ڳالهائيندو ئي نه هو، پر جي منهان منهن ڳالهائڻو ٿي پيس ته چئي ڏيندو هوس ته ”دادن، پاڻ پورهيت ماڻهو، جي ائين مدرسن ۽ خٿابن ۾ لڳاسون، ته ڪو وقت ايندو جو اسان کي سنڌ ئي وسري ويندي. اها ڪوڙي سياست ڇڏ، وطن ۾ ويهي ڪجهه نه ڪجهه وطن لاءِ به سوچ. وطن ڌارين کان آجو ٿئي، پوءِ اهي مڪتب، اهي مدرسا به پڇي ڪونه ٿا وڃن! “ ان جي برعڪس سنگهار دادن جي دل وٽان هو. پاڻ به آزاد طبيعت جو هو ـــ جيئن وڻندو هوس، تيئن ڪندو هو. جڏهن جبل هليو ويو هو، تڏهن به رڳو دادن مٿس ڪو اعتراض ڪونه ڪيو هو. سنگهار به دادن سان ائين ملندو هو، ڄڻ پاڻ ۾ سڳا ياٺر نه پر ڪي پڳ مٽ يار هئا. ڪڏهن ڪڏهن رازداريءَ سان چوندو هوس ته ”ميان ڇڏ انهن ڪتابن ڪڙن کي، هل ته ڪي ڌاڙا هڻون، ترخانن کي ڦريون: گهٽو ئي مال متاع گڏ ڪيو اٿن!“ ۽ پوءِ وري پاڻ ئي چوندو هو ته ”نه نه ميان، مون ته اِهو يوڳ تي ڪيو. متان انهن ڳالهين ۾ پيو آهين. پل پيو پڙهه ۽ علم پراءِ. اسين ته ڇٽ جا ڇٽ رهجي وياسين. اسان جو ڪو ياءُ به ته پڙهيل ڳڙهيل سڏجي!“ سنگهار ۽ پاڳل جي واقعي تي به دادن هن سان ساٿ ڏنو هو، ۽ ان تي سوچيندي ئي هن کان ٽهڪ نڪري ويندو هو. هن کي ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ سوڍو ڪنهن شيشي ۾ بند جِن هو، جنهن کي ڇيڙڻ ۾ ڇيهو ئي ڇيهو هو، ۽ سنگهار ڪليل هوائن جو ڪو آزاد پکيئڙو هو، جو هر قسم جي ٻنڌڻ کان پري ڀڄندو هو.

پر جڏهن سوڍي جي سينا جون ڳالهيون هن تائين پهتيون تڏهن دادن کي جڻ پنهنجي سموري حياتي اجائي ۽ وچايل محسوس ٿي. هن کي ائين ٿي لڳو، ڄڻ هو اهڙي دِلي جو ڍڪڻ هو، جنهن مان هاڻ ماڻهن پاڻي پيئڻ ئي ڇڏي ڏنو هو. هن کي پنهنجي حال تي شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ هو پڇتاءُ جي ان پاڻ ـــ وهيڻي ويڻ کان بچڻ لاءِ آخوند نور محمد کان پڻ ڏينهن جي موڪل وٺي گهر هليو آيو.

هڪ ترخان کي گهر ۾ گهڙندو ڏسي، پاڳل جو تہ ساهہ ئي مُٺ ۾ اچي ويو، پر هن پنهنجي ڏيراڻيءَ ڏانهن نيڏيءَ اک سان ڏسندي، اهڙي ڏيکائي ڏني ڄڻ تہ هن اجنبيءَ کي ڏٺو ئي ڪونہ هو. هو در ٻيڪڙي اچا ٻنيو اڪريو ئي ڪونہ تہ پنهنجي پويان ڪجهہ کڙڪو محسوس ڪيائين ـــ ۽ هن جيڪي ڪجهہ ڏٺو، تنهن هن جي من کي ڳائون مائون ڪري ڇڏيو. هن جي نندي پاڃائي ڪٽارو هٿ ۾ جهلي اهڙيءَ طرح بيٺل هئي جو هن جي وک کڻڻ تي، هوءَ اهو ڪٽارو سندس پٺ ۾ ٽنبي ڏيئي ها. سنڌ جون نياڻيون سياڻيون ايترو ستايل هيون، جو ست پل هوندي بہ هنن جي هٿن ۾ ڪٽارا ۽ خنجر اچي ويا هئا! پاڻ بچائڻ جو احساس ڪمزور کان ڪمزور جيتامڙي کي بہ ڏڪ الارڻ تي مجبور ڪريو وجهي!

”پاڃائي، آءٌ آهيان دادن!“ هن جو آواز ڪنهن نامعلوم دک ۾ پرجي ويو هو. نندي پاڃايس ويچاري هڪي ٻڪي ٿي ويئي. پاڳل کان بہ چرڪ نڪري ويو، ۽ هٻڪندي ڪيس ڪيڪاري چيائين: ”جيئين، منهنجو تہ ساهہ ئي سڪي ويو هو!“

”سانوڻ ڪٿي آهي؟ گهر ۾ پهر ڪانہ ٿي ڏسجي. ادو سنگهار ڪٿي؟“

ڪنهن بہ جواب نہ ڏنو . . . . پاڃائيءَ جي منهن ۾ نهاريندي، مايوسيءَ جي ڳوڙهن جي اُجهاڳ سمنڊ ۾ ڪجهہ ڳوليندي، هن کان رهيو نہ ٿيو، ۽ چيائين: ”ادي، خير تہ آهي . . . . ؟ چا ٿيو ادي کي؟“

ڀاڳل کو بہ جواب نہ ڏنو. گهڙيءَ کان پوءِ نندي ڀاڄايس چيو: ”ادي کي وئي مهينا ٿي ويا آهن. اسين در ۾ اکيون وجهيو ويٺيون آهيون تہ اِجهو ٿو ادو اچي. . . . .“

ڀاڳل منهن تي گندي ڏيئي، اچي سڏڪن ۾ پيئي. دادن کي بہ ڪنهن اڇاتي خيال کان وڍ پوڻ لڳا.

”پر بہ ٿيو ڇا؟“ هن جي انهن لفظن ۾ دلداري بہ هئي ۽ اٿاهہ درد بہ.

”ٻڌو اٿئون تہ ترخانن جهلي وڌو اٿس . . . . . .؟“

دادن منجهي پيو. هن ٿتي ۾ تہ اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانہ ٻڌي. اها ڳالهہ سا ٻڌي هئائين تہ مرزا باقيءَ جي حويليءَ ۾ گهڙي پيو هو، ۽ مرزا باقيءَ جان بچائي ڀڄي نڪتو هو. اتان سنگهار کي ڳوٺ ڏانهن سوار ٿيندو ڏٺو هئائون. آخوند نور محمد بہ هن جي جهلجڻ جي ڳالهہ ڪانہ ڪئي.

” . . . . . . ۽ بابو ڪٿي؟“ دادن اهو سوال ڪندي بہ سنگهار بابت سوچيندو رهيو.

”چڱو ڀلو آهي . . . . . ويو هوندو مسيت ۾، يا ڏيي سوناري جي هٽ تي . . . . . . ادي جي ڀچا ڳاڇا لاءِ ڏيي جي هٽ تي ويهي، اوسي پاسي جي ماڻهن کان پيو خبرون وٺندو آهي . . . . . يا ساوڻ کي ساڻ ڪري مال جي خبر چار وٺڻ نڪري ويندو آهي.“

دادن چڻ ٽڪجي، هڪ منجيءَ تي ويهي رهيو. پنهنجي اُن مومل ڀاڄائيءَ جي منهن ۾ ڏک جو ريکائون ڏسندو، پنهنجي هيٺئين چپ کي ڏندن سان ڪرٽيندو رهيو. ڪئين انومان هن جي دل ۾ اُٿندا، گهٽجندا وڌندا رهيا. هن وري پنهنجي ڀاڄائيءَ ڏانهن نهاريو، جنهن جي اکين مان لڙڪن بنهہ بس ٿتي ڪئي. ائين ٿي محسوس ٿيو، چڻ تہ اکيون هن جي

پنهنجي وس نہ هيون، ۽ نہ لڙڪن تي هن جو ڪو وس تي هليو. هن وري بہ ڪيس ڏڍ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي.

”ادي، ائين روئڻ سان تہ ادو موٽي ڪونہ ايندو. ادو سو مڙسن جو مٺ آهي. هن کي جهلڻ ترخان جي وس کان ٻاهر آهي. تون ڌيرج ڪر. . . . “ هن کي پنهنجا لفظ کوکلا ۽ بي معنيٰ محسوس ٿيڻ لڳا.

”ادا، ندوريءَ دل کي ڇا ڪريان . . . . ماڻهئون ڳالهہ وسري ئي نٿي . . . . . جنهن ڏينهن ويو هو، اُن ڏينهن کان ئي ڪئين وسوسا دل کي ويڙهي ويا آهن . . . . . . اڳين هلچلن پيري تہ مون کي خيال بہ ڪونہ ٿيو، پر هينئر الائي ڇو دل کي پرمہ ورائي ويو آهي . . . . . . مون کيس منع بہ ڪئي، پر ڪين مڙيو . . . . هاڻ بہ . . . . . . “ هوءَ وري بہ اچي سڏڪن ۾ پيئي.

دادن کي هنن جي پيار ۽ محبت جي خبر هئي. سنگهار کي ڪجهہ ٿيندو هو تہ پاڳل ڄڻ ڇري تي پوندي هئي. سنگهار جي ڪري هن پنهنجا مائٽ ئي تياڳي ڇڏيا هئا. هو اجا سنگهار ۽ پاڳل واري واقعي تي سوچ ۾ هو تہ پٽس بہ اندر لنگهي آيو. پيءُ پٽ ڪا گهڙي هڪٻئي کي ڏسندا رهيا. پير مرد جي منهن تي هڪ ترخان کي پنهنجي گهر ۾ ڏسي اچرج ۽ ڪاوڙ اچي ويئي هئي . . . . . . پر اهي اکيون تہ ڪنهن ترخان جون ٿي ئي نہ ٿي سگهيون، ۽ ٻيءَ گهڙيءَ هن پنهنجي دادن کي سڃاڻي ورتو؛ ۽ پير مرد جي دل هن کي ياڪر پائڻ لاءِ ڄڻ ڪنهن گل وانگر کلڻ لڳي. پر هن جي وات مان نڪري ويو: ”ابا، منهنجي اولاد پنهنجي سسي بچائڻ لاءِ ڪڏهن کان ويرين جي ويس جو ڀهروپ ڪرڻ شروع ڪيو آهي؟“ هن پوڙهي جي اڏول دل ڇا ڇا نہ سَنو هو.

”بابا، سسي بچائڻ لاءِ نہ، ڪنهن خاص مقصد لاءِ هيءُ ويس ڌاريو اٿم . . . . . . “ دادن پنهنجي شرمساريءَ کي لڪائڻ لاءِ چيو.

پوڙهي پيءُ کي پنهنجي هن پٽ کي ياڪر ۾ جهليندي، ڇڻ پنهنجي اُها وَهي ياد اچي ويئي، ۽ هن کيس ياڪر ۾ ڀيڙيندي چيو: ”اهڙو ڪم ئي گهوريو، جيڪو پنهنجي ڏاڏڻي پَر ڇڏائي، ابا ! “

هو ڪيترو وقت اوياريون لهواريون ڪندا رهيا. هن کي پٽس ٻڌايو ته ترخانن ۾ ـــ ٿي ڀيرا ڳوٺ کي ساڙڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر ڳوٺ جا ماڻهو پنهنجو بچاءُ ڪندا پئي آيا. هاڻ ته زائفائون به هٿيار ڪٽي، ترخانن سان منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿيڻ لڳيون هيون. هو اجا انهن ئي ڳالهين ۾ هئا ته ڏنو به گاهه جي ڀري ڪٽي اندر لنگهي آيو. هو به هڪ ترخان کي پنهنجي گهر ۾ ويٺل ڏسي ۽ پيءُ سان ڳالهيون ڪندو ڏسي اچرج ۾ پئجي ويو.

دادن وڏي اچي ياڪر پاتس. دادن جو آواز ٻڌي، ڏني جي مرڪ موٽي آئي. دادن پنهنجي هن ياءُ کي ڪڏهن به سمجهي نه سگهيو هو؛ جنهن کي دنيا سان ڪو واسطو نه هو؛ جيڪو رستي هلندي پنهنجي پاڻ سان ڳالهائيندو هو، جيڪو ڍورن ڍڳن، رڍن ٻڪرين سان ائين ڳالهائيندو هو، ڇڻ هو هڪٻئي جي ٻولي سمجهندا هئا؛ جنهن کي رت ڏسڻ سان اکين ۾ پاڻي ڀرجي ايندو هو؛ جيڪو جڏهن چَنگُ وڄائيندو هو تڏهن ائين ڀائنبو هو ته پکي پکڻ، جيت جناور هن جي چنگ ٻڌڻ لاءِ اچي ڳاهٽ ٿيا هئا. ڪا ڳئون يا مينهن نه مِڙندي هئي، ته هو پنهنجو چَنگُ ڪڍي وڄائيندو هو، ۽ پٽس کير جو چونئريون ڀريندو ويندو هو!

ڏني کيس ياڪر پائيندي، چُمي ڏيندي چيو: ”دادن، وساري ڇڏيو اٿئي!“ دادن ڪوبه جواب نه ڏنو؛ فقط هن جي ياڪر ۾ هن جي دل ۾ وڄندڙ چنگ جي پيار ڀري تنوار محسوس ڪندو رهيو. پر پوءِ هن اهڙي ڳالهه ڪئي، جنهن دادن کي ڇرڪائي وڌو: ”دادن، سوڍي کي تون وڃي سمجهاءِ: هرويرو ماروئڙا نه ڪُهائي وجهي!“

دادن ماٺ ۾ اچي ويو. ڏني جي انهن لفظن نه رڳو هن کي ڇرڪائي وڌو، پر هن کي ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. هن سندس منهن ۾

نهاريندي چيو: ”ڏنا، توکي ڪيئن خبر پيئي ته سوڍي جي ماڻهن جي ڪُسڻ جو خطرو آهي؟“

”ڪنهن پکيءَ تي ڳالهه ڪئي ته مغل بکر متي، اچي سيوهڻ رسيا آهن . . . . . .“ ڏني ابوجهائي مان چيو: ”. . . . ۽ سوڍو موهن ڪوٽ تان سيوهڻ تي چڙهڻ جون پيو ڪري!“

”موهن ڪوٽ؟“

”سوڍو موهن ڪوٽ ۾ لٿو پيو آهي . . . . “

هاڻ ته دادن جي اچرج جي حد ئي نه رهي. هن هميشه پنهنجي هن ياءُ کي ابوجهه ۽ گهٽو ٽٽو مورک سمجهيو هو، جنهن کي دنيا سان ڪو واسطو ڪونه هو. پر جنهن ڳالهه ڏانهن هن اشارو ڪيو، ان مان ته ائين ٿي ڀانيو ڇڻ ته سنڌ ۾ ٿيندڙ هر اُٿل پٿل ۽ جنگ جهيڙي جي کيس خبر هئي. هن آخري ڪوشش ڪندي چيو: ”پر ادل، مغل سوڍي سان ڇو وڙهندا؟ هو ته مرزا باقيءَ کي سيکت ڏيڻ آيا آهن!“

ڏني جي اکين ۾ ڪروڌ پرجي آيو. دادن هن جي اکين جي ان نئين رنگ کي ڏسي حيرت ۾ پئي ويو. هي اهو ڏنو هو، جنهن لاءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ اوپري ۽ ادنگي ڪُريت هئي. هو ته پيار ۽ پريت جو ڪانڪي هو. ٻين جي ڪاوڙ تي هن جو پنهنجي مَنَ دکي ٿيندو هو. پر اڄ هن جي اکين ۾ اهڙا اهڃاڻ هئا، جن ۾ ازلي دک کان سواءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جا واچوڙا پئي وسيا، ۽ پوءِ ڇڻ هن نه چاهيندي به چئي ڏنو: ”مغل سوڍي يا سنڌين جا مِٽ ڪونهن: مرزا باقيءَ جا مائٽ آهن، دادن!“

”مرزا باقيءَ جا مائٽ؟ سو ڪيئن؟“

”مغل ۽ ارغون ترخان هوئنئن به سوٽ ماسات آهن. جڏهن مرزا باقيءَ کي سنڌين جا پادر سُجهي آيا، تڏهن هن پنهنجي ڌيءَ اڪبر کي موڪلي

ڏني. اها مائي جڏهن اڪبر جي حرم ۾ داخل ٿي ته آگري ۾ چوپول پئجي ويو ـــــــ چي: ”خونيءَ جي ڌيءُ خونڻ آئي آهي. پر جڏهن اڪبر، سندس ڪاڏيءَ کي متي ڪٽي سندس اکين ۾ گهور پائي نهاريو، تڏهن هن پنهنجو منهن لڄ کان پنهي هٿن سان ڍڪي ڇڏيو: ان مهل اڪبر کي سنڌين جي خون بدران فقط انهن هٿن جي مينديءَ جو رنگ نظر آيو: ۽ جاه و جلال جو بادشاه ڪمزور آواز ۾ وڦلڻ لڳو: ”مجاهد خان، اسين چاهيون ٿا ته سنڌ جي فتني کي پنجو ڏنو وڃي ته جئن مرزا باقي آئيندي اسان جي اطاعت جا فرض وڏيڪ خوبيءَ سان بجا آڻي سگهي!“

هي يقينن ڏني جا لفظ نه هئا. سياست ۽ ملڪ گيريءَ جا اهي پيچيدا مسئلا هو ائين بيان ڪري رهيو هو، ڄڻ پاڻ اڪبري دربار ۾ حاضر هو، ۽ اهو سڀڪجهه سندس اکين اڳيان ٿي رهيو هو.

هن وڏي ڏني جي پنهي ڪلهن تي هٿ رکندي چيو: ”ادل، تو ته منهنجا چيهه چني وڌا آهن. مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته آءٌ توکي ڇا چوان. پر رڳو ايترو ٻڌائينم ته تو اهي خبرون ڪٿان ٻڌيون. ان سڄي ڳالهه تي سنڌ جي آزاديءَ جو دارومدار آهي!“ ڳالهه ڪندي مهل دادن جي دل ڪنهن عجيب ادڪي کان ڌڪي رهي هئي.

ڏنو ڪا گهڙي ٽپيءَ ۾ پئجي ويو. پر پوءِ هن جي منهن ۾ سرهائي اچي ويئي ۽ هن دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو: ”بابل، اسين بروبر فقير ماڻهو آهيون، پر بنهه اهڙا فنا في الله به ڪونه آهيون، جو گهر پرندي اکين تي هٿ رکي ويٺا هجون. اسان فقيرن جي آستانن تي به مچ پيا ٻرن: جوڳيئڙا، سنياسي ۽ بابو بيڪاري هنڌ سنڌ گهمندا وتن. محل سرائن جي چائنٺ کان حرم جي ٻنين تائين رسائي اٿن. اسان جي ته ننڊ به عبادت آهي، دادن! ۽ عبادت ۾ ڏيهه جو ڏکڙو شامل نه هجي ته اها عبادت ڪهڙي؟ اسان جا جوڳيئڙا ۽ ڪنن ۾ واليون وجهندڙ ڪاپڙي هينئر به سنڌ ۾ ڦهليا پيا آهن، ۽ جيڪي پچين تو سو پيا ڪن!“

لفظ جذبا بنجي، دادن جي ڪنن ۾ شيهو اوتيندا ٿي ويا. هن کي پنهنجي سڄي حياتي وئرٿ ۽ اجائي ويل پاسڻ لڳي. ڪوڙي سياست جا ڪوڙا اڊمبر ۽ ڪوڙا ڀهروپ ڪندي، هن پنهنجي جوانيءَ جو گهڻو حصو ڳاري ڇڏيو هو، ۽ هاڻ، جڏهن سياست جو ناٽڪ پورو ٿيڻ تي هو، تڏهن هو پنهنجي ئي گهر ۾، اوپري ڏارئين ڀهروپ ۾ انسٽن ۽ اٽڻ جي تاجيءَ پيٽي ۾ وچڙندو ڦاسندو ٿي ويو. شرم ۽ پڇتاءَ کان هن جي ڇاتيءَ ۾ ڪو چوهو چُلي آيو، ۽ هن ڏني کي وري ڀاڪر پائيندي چيو: ”ڏنا، تو اڄ مون کي اهڙي ڏونداڙ ڏني آهي، جو مَنَ جو مٽڪو ٽٽندو ٿو ڀانيان. هاڻ موڪلاڻي ناهي. جيئرا هونداسين ته گڏباسين، نه ته ڏٽيءَ کي پرتؤ!“

ڏنو ڪو وقت هن کي ڀاڪر ۾ جهليو بيٺو رهيو، ڇڻ دل ئي دل ۾ هن کي ڪو نياپو، ڪو سنيهو ڏيڻ ٿي گهريائين پوءِ پڻ پڻ ڪندي چيائين: ”سنگهار سوڍي ساڻ آهي. جي اوڏانهين ٿو وڃين ته ڪيس موڪلي ڏج. ڀڏو اٿم ته پاڻ هلڻ جهڙو ڪونهي. مون اديءَ کي ٻڌائڻ مناسب ڪونه سمجهيو!“

دادن جڏهن ڀاڄائين کان موڪلايو، تڏهن الائي چو ڀاڳل کان ”هاءِ!“ نڪري ويئي. هن اپسوڻ ڪرڻ نٿي گهريو، پر اهو سوچيندي هن جي دل ۾ چڪ پئجي ويو ته هي الائي ڪهڙو واءُ وريو هو، جو هڪ ئي گهر جا ٽي ڪونڌر مڙس، پور پچڻ بنان ڪنهن سٽاڻي سانگ سنبري نڪتا هئا. پنهنجا لڙڪ روڪيندي، گهٽيل آواز ۾ چيو: ”ابا، ڏٽي ويرين کان رکندءِ!“

ائين چئي اچي اوچنگارن ۾ ڇٽي. لڙڪ سندس اکين مان وهي، سندس چولي جي آڳي ۾ سمائجڻ لڳا. دادن کان پنهنجي هن ڀاڄائي جو ڏک ڏٺو نٿي ٿيو. هو سوچڻ لڳو: الائي ڪيترين ونيون وريتيون پنهنجي اٺموٺ ڪونڌرن جي موٺ جي آس لڳائي، پنهنجي اکين جا ساگر سڪائينديون ٿي ويون. ان ڏک جي ته ڪا ڪندي ئي ڪانه هئي. ان کي ٻنڌ ڏيڻ ڪيتري نه ڏکي هئي. پر هن دلاسو ڏيڻ لاءِ چيو: ”ادي، ادو سلامت آهي. منهنجو توسان وچن آهي ته آءٌ ڪيس تو وٽ موڪلي ڏيندس!“

پوءِ نون لڙڪن ۾ نهارڻ جو تاب نہ جهلي، هو پيءُ کان موڪلائي، تڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪري آيو. ڏنو بہ پويان لڳو آيس. در کان ٻاهر نڪري، دادن کي گهوڙي تي چاڙهڻ کان اڳ چيائين: ”دادن، انهن ڪپڙن مٿان، هيءُ منهنجي خفني پائي ڇڏ ۽ ترو لاهي هي منهنجو پٽڪو ٻڌي ڇڏ. جنهن پاسي تون اُسهيو آهين، اتان ترخاني وَيس ۾ لنگهڻ جو ڪائتو آهي!“

ڏنو، ڪفني ڪيس ڏيندي، ڪو وقت بيهي، هنڪي ويندو ڏسندو، ۽ پوءِ گهر ڏانهن موٽندي، پڻ پڻ ڪندي چيائين: ”دادن تون تہ موٽي ايندين پر شل سنڌ بہ موٽائي اچين!“

----- ----- ----- -----

ڪاري رات، ڪارو پنڌ ۽ ڪارا جبل جهاڳيندي، دادن جي من تي ڪارن ڪڪرن جو طوفان متل هو. جتان جتان تي لنگهيو، اتي ترخانن ۽ سوڍي جي جنگين جون ڳالهيون ٿي ٻڌائين. جوانن جا جٿا، جتان ڪٿان پئي پنڌ پيا. ڪي اُٺن تي، ڪي گهوڙن تي، ڪي ڏيڳي گاڏين ۾، تہ ڪي پيرين پنڌ نڪري پيا هئا. هي اهڙو عجيب منظر هو، جنهن دادن جي من جي واچوڙن کي تيز ڪري ڇڏيو. هنن مان ڪن وٽ تراريون، ڀالا ۽ گُرز هئا، گهڻن وٽ ڪهاڙيون هيون، پر ڪن وٽ تہ ٺلها ٻاٺا، لوڙهيون ۽ سونٽا هئا، اهڙن هيڻن هٿيارن جي باوجود هنن جي منهن تي اهڙي جوت ٿي جرڪي، جنهن دادن جي دل ڏوڏي ڇڏي. ڪڙمين، پورهيتن، ڪمين ڪاسبين جو هي ڇڙواڳ ۽ ڇڙوڇڙ لشڪر مغلن جي شاندار منظم فوج سان وڙهڻ نڪتو هو. هي سڀ ڪجهہ ڇا هو؟ هي جونڙا، هي ڪڙوڙ، هي ٻيڙا ڪنهن سان وڙهڻ نڪتا هئا؟ مجاهد خان سان؟ ان مجاهد خان سان، جنهن جي فوجي تربيت ۽ تنظيم سموري هندستان ۾ مشهور هئي، جنهن راجپوتن ۽ راٺوڙن سان جنگيون جوٽيون هيون؛ جنهن جو هڪڙو لشڪري جيڪڏهن پنهنجي صف ٽوڙي ٻاهر نڪرندو هو، تہ انکي دُرا هڻائي مارائي ڇڏيندو هو، جنهن جي گهوڙيسواريءُ تي سڀ امير ريس ڪندا هئا! ڏٽي منهنجا، منهنجي هنن ماڻهن کي امان ۾ رکج!

۽ هي ماڻهو هن وقت ڪهڙيءَ سوچ ۾ هئا؟ دادن جي دل ۾ آيو ته هو هر سنڌيءَ جي من ۾ گهڙي، اهو سچو منظر ڏسڻ جي ڪوشش ڪري ته انهن دلين ۾ ڇا هو؟ هن جي دل خود ئي هن کي جواب ڏيڻ لڳي ته هن وقت هنن سنڌين جي دل ويريءَ جي سڃاڻ بدران رڳو اها ڄاڻ آهي ته سنڌ دکي آهي، سنڌ غلام آهي، ۽ سنڌ کي هِنن هُنن ويرين کان آجو ڪرڻو آهي. اهي سوچون سوچيندي، هڪ ڳوٺ پرسان لنگهندي، هن ماڻهن جو هڪ وڏو ميڙ گڏ ٿيل ڏٺو. ميڙ جي وچ ۾ دونهين جا ڪڪر وَرَ ڪائي مٿي چڙهندا ٿي ويا. هو به وڏي اڇي ميڙ جي ويجهو ٿيو. هن جيڪي ڏٺو، تنهن هنکي هڪ ڀيرو وري سنڌ ۾ ترخانن جي موجودگيءَ ۽ ظلم جو احساس ياد ڏياري ڇڏيو. ويهارو کن ترخان ڀالن سان سنڌين جي ميڙ کا اڳيان وڌڻ کان روڪيو بيٺا هئا. وچ ۾ هڪ وڏو مچ ڏکي رهيو هو، ۽ مچ جي اڳيان چار ـ پنج ترخان هڪ قداور جوان کي چوڪنيو ٻڌيو بيٺا هئا. هڪڙيءَ زائفان جون ٻانهون پويان ٻڌل هيون، ۽ ننڍڙا معصومڙا ٻار ٻن ترخانن جي هٿن ۾ ڦٿڪي رهيا هئا. انهن جي پر ۾ هڪڙو ترخان مولوي، پنهنجي ڏاڙهيءَ تي گهمائيندي، ڪجهه پڻ پڻ ڪري رهيو هو، ۽ ٻئي هٿ سان هڪ ڊگهي تسبيح سوري رهيو هو، دادن به گهوڙي تان لهي پيو. گهوڙو هڪڙي وڻ سان ٻڌي، ميڙ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪلها هڻڻ لڳو. ميڙ جا ماڻهو ڊگهي ڪفني پاتل هن جوڳي فقير کي، ائين ڪلها هڻندي ۽ ڳُهتون هڻندي ڏسندا رهيا، پر ڪنهن به هن ڏانهن ڪو خاص ڌيان نه ڏنو.

اوچتو مولويءَ پنهنجي مٿي کي مٿي ڪنيو. ميڙ ۾ جيڪا چڻ پڻ هئي سا هڪدم بند ٿي ويئي، ڇڻ ماڻهن پنهنجو ساهه روڪي ورتو هو. مولويءَ پهرين ته هڪڙي آيت سڀوري پڙهي، ۽ پوءِ وڏي آواز ۾ چيائين: ”مومنو، مسلمانو، ديندارو! قران ۾ حڪم آيو آهي ته زانيءَ جي سزا موت آهي. زانيءَ کي سنگسار ڪرڻ عين ثواب آهي. اسان جي هن ديني حڪومت ۾ به زانيءَ کي اها ئي سزا ملندي، جيڪا شعريت مقرر ڪئي آهي. هن خبيث سنڌي،......... منهنجو مطلب آهي ته هيءَ شخص جيڪو پاڻ کي مسلمان ٿو سڏرائي، دين جي رستي کان هٽي، پاڻ کي جهنمي ثابت ڪري چڪو آهي. سيني مومنن جي اها دلي خواهش ٿيندي ته جهنمين کي دوزخ جي باهه جو

نظارو ڏيکارجي ته جئين ٻين سنڌين .... منهنجو مطلب آهي ته ٻين مومنين لاءِ عبرت جو نشان بنجي. چنانچ، منهنجو مطلب آهي، تنهنڪري حضور اميرالمومنين جي خليفي ۽ سنڌ جي حاڪم، ظل الاهي حضرت مرزا محمد باقي بيگ خان ترخان جي فرمان شاهيءَ موجب، هنن ٻن زانين کي، ۽ هنن ٻنهي ولدالزنا، منهنجو مطلب آهي ته حرامي ڦرن کي سنگسار ڪيو ويندو، ۽ پوءِ هنن کي هن باهه جي مچ ۾ اڇلايو ويندو!

مولويءَ پنهنجي جُبي جي اندران هڪ فرمان ڪڍي، ماڻهن کي ڏيکاريندي، فرمان کي ڏاڍيان پڙهڻ شروع ڪيو. فرمان فارسيءَ ۾ هو، تنهن ڪري ماڻهن کي رڳو نالا سمجهڻ ۾ ئي آيا. پر دادن جئن جئن فرمان جا لفظ ٻڌندو ويو تئن تئن هنجون منٿيون پيڙجنديون ويون. رت هن جي لوڻن ۾ چوليون هڻڻ لڳو. فرمان ۾ چيو ويو هو ته هن ڳوٺ جي تماچي ولد دودي چني، هڪ ترخان امير زاديءَ کي پڇائي پاڻ وٽ سريت ڪري ويهاريو هو، ۽ بنا نڪاح جي، هنن ٻه ٻار پيدا ڪيا هئا. هنن جي گرفتاري عمل ۾ اچڻ کان پوءِ ڳوٺ جي عامل لاءِ اهو حڪم هو ته هو مولويءَ جي فتوا تي عمل ڪري. هنن کي سزا ڏيارڻ جو بندوبست ڪري.

دادن جي وات مان ذري گهٽ ڏاڍيان اُهي لفظ نڪرڻ وارا هئا: ”مار، چئبو ته هي جهڳڙو آهي ئي ترخان امير زاديءَ جو! ترخانن جي ته شريعت ٻه پنهنجي ته اسلام ٻه پنهنجو!“ ۽ پوءِ هن اُن ترخان امير زاديءَ ڏانهن نهاريو، جا سنڌي وڳي ۾، هڪ نماڻي ڳوٺاڻي پئي لڳي. سندس اکين ۾ ڊپ جو درياءَ لهرون هڻي رهيو هو، پر ڪنهن ڪنهن وقت پيار جو هڪ اٿاهه ساگر، هن جي اکين مان وهي، تماچيءَ ۽ پنهنجي معصومڙن کي جڻ پاڻ سمائيندو ٿي ويو. هن جون نگاهون مچ بدران تماچيءَ ۾ کُتل هيون، ۽ هن ڪيڏيءَ ڪيڏيءَ مهل پنهنجي بادل پرين اکين سان پنهنجي معصومڙن ڏانهن ٿي ڏٺائين. ٻن پراڻن لڙڪن هن جي چپن تي هڪ اهڙي مرڪ آڻي ڇڏي هئي، جنهن هن جي موڪري منهن ۾ ڊپ کي لڪائي ڇڏيو هو.

ماڻهن ۾ وري پڻ پڻ ۽ بي آرامي ڦهلجي ويئي هئي. مولويءَ وري به ماڻهن کي مات ڪرائڻ جي لاءِ هٿ مٿي ڪنيو: پوءِ وڏي واڪ چيائين: ”اوهان مان ڪهڙو مومن آهي، جو سڀ کان اول هنن کي سنگسار ڪرڻ جي لاءِ پهريون پهڻ اڇليندو؟ دين جي خيال کان اهي وڏي سعادت آهي، ۽ ان جو اجر ٻنهي جهانن جي سرخروئي آهي!“

ميڙ ۾ مات ٿي ويئي. چڻ اوچتو سڀ مري ويا هئا. چڻ سيني جي وائي هلي ويئي هئي، چڻ سڀ گونگا ٿي ويا هئا. هنن ۾ ته چرپر به بند ٿي ويئي چڻ ته هو پنڊ پهڻ ٿي ويا هئا. هنن جي منهن تي ڪي چاپائون هيون، جن ۾ ترخانن جي پالن ۽ ترارين جا پاچولا ٽڙڪي رهيا هئا. پر اوچتو، ڪو ميڙ کي چيريندو اڳتي وڌڻ لڳو. ماڻهن ڏٺو ته اهو گيڙو رتي ڪفنيءَ ۾ ڪو جوڳي فقير هو. ڪن ماڻهن هن کي اڳي ئي خاص نظرن سان پئي جاچيو، پوءِ هن جي مولويءَ ڏانهن وڌڻ تي ماڻهن جي گونگي زبان ۾ وائي موٽي آئي، ۽ ان چڻ پڻ مان جوڳيءَ جي ڪنن تي اهو آواز پهتو: ”هي وري ڪميٽو ڪير؟“

پر دادن وڌندو رهيو .... هن جو رخ مولويءَ ڏانهن هو. مولويءَ جي منهن تي خوشيءَ جا اهڃاڻ مڙي آيا، چڻ هن کي اُميد ڪانه هئي ته ڪو ڪو سنڌي پهڻ اڇلائڻ لاءِ تيار ٿيندو. مولوي هن مومن کي ڀاڪر پائي ملڻ لاءِ ٻه وکون اڳيان وڌي آيو. جڏهن کيس ڀاڪر پاتائين، تڏهن اوچتو ڪنهن تکي شيءَ جي چهنب پنهنجي پيٽ ۾ چيندي محسوس ٿيس، ۽ ان کان به تکي چهنبدار فارسي ۾ ٻڌڻ ۾ آيس: ”ملاءِ هڪدم سپاهين کي حڪم ڪر ته هنن کي ڇڏي ڏين نه ته هي خنجر تنهنجن آندن، گُجين جي پار هوندو!“

مولويءَ جي منهن تي هيبت هارجي ويئي، ۽ هو سڄو ڏڪڻ لڳو. ڪٽاري جي چهنب جئن پوءِ تيئن هن جي چمڙيءَ ۾ اندر گهڙندي ٿي ويئي، ۽ هن کي پڪ ٿي ته رت وهي، هن جي ڌُن ۾ گڏ ٿيڻ لڳو هو. رت جي آلاڻ هن جي ڏڪڻيءَ کي هيڪاري وڌائي ڇڏيو، ۽ هو ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳو.

آءُ وڏيڪ ڪونہ ترسندس .... آءُ ڏهن تائين انگ ڳڻيندس ....
هڪ، ٻہ......“ دادن هري هري چيو.

مولوي هيڪندڙ آواز ۾، هڪڙي ترخان کي رڙ ڪري چيو: ”هنن کي آزاد ڪريو...... هنن کي وڃڻ ڏيو......... “ ترخانن چڻ تہ اهي لفظ ٻڌا ئي ڪونہ. هو مولويءَ جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. ”ٽي .... چار .... ! ان آواز سان مولويءَ محسوس ڪيو تہ خنجر سندس پيٽ ۾ آڱر جي ٻن ڏوڏن جيترو اندر هليو ويو. هن دانهن ڪندي چيو: ”خدا جي واسطي جهٽ ڪريو ..... هنن کي آزاد ڪريو نہ تہ .... نہ تہ ....!“

”پنج، ڇهہ ....! ۽ ڪٽارو ٿورو وڌيڪ اندر هليو ويو. “......... آءٌ .... نہ تہ آءٌ امير کي چئي، اوهان کي مارائيندس .... جهٽ ڪريو!“

ترخانن اهي لفظ ٻڌي تماچيءَ، سندس زال ۽ ٻارن جا رسا کولڻ شروع ڪيا. ميڙ ۾ وري ماٺ ٿي ويئي، ۽ سوين اکيون هڪ ٽڪ جوڳيءَ جي ياڪر ۾ مُلي کي ٿڙڪندو ڏسنديون رهيون. جڏهن هنن جا بند لٿا، تڏهن جوڳيءَ ڏاڍيان سنڌيءَ ۾ چيو: ”تماچي، هن ميڙ جي پٺيان، ڪاٻي پاسي، نم ۾ منهنجو سرخو ٻڌل آهي. ان تي چڙهي لهارڪي وسيڻءَ هليا وڃو. وچ ۾ ساهي ٻہ نہ پٽجو. اتي مدرسي ۾ منهنجا همراهہ ملندءِ، تن کي چئج تہ دادن سلام ڏنا آهن .... تڪڙو وڃ تہ جيئن رات نہ پويئي ...... شل ٻچڙن سان خوش هوندين!“

تماچي ۽ سندس زال هن جوڳيءَ ڏانهن ڪجهہ اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ بي اعتباريءَ سان گڏ پنهنجائپ هڪ نئين پنهنجائپ هئي، جنهن جو ڪو نالو هو، جنهن جا ڪي اهڃاڻ هئا: انهن اهڃاڻن کي سڃاڻيندا، سوچيندا، هو ميڙ مان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيا. ميڙ ۾ چڻ ڪنهن گهاري پوڻ سان لوڳهو پئجي ويو، ۽ ميڙ جا ڪي ماڻهو ”مبارڪون هجئي ادا، لک لک مبارڪون!“ چوندا هنن کي ڳراٽيون پائيندا، ياڪرن ۾ اڳتي وڌندا، ڪين گهوڙي تائين رسائي آيا.

ميڙ وري ڄمي ويو، ۽ ماڻهن اجا ٻه مولويءَ کي ساڳيءَ طرح سان ٽڙڪندو ڏٺو. جوڳيءَ وري فارسيءَ ۾ چيو: ”هاڻ هنن ترخانن سپاهين کي چئو ته موٽي اچي پنهنجي ڇانوڻيءَ تي وڃن ....“

ترخان سپاهي ٻه هاڻ ڳالهه کي سمجهي ويا هئا، ۽ هنن مان ٽي ڄڻا، ڀالا سڌا ڪري، جوڳيءَ جي پويان اچي بيهي رهيا. جوڳيءَ ڄڻ کين ڏٺو ئي ڪونه، ۽ ڏاڍيان فارسيءَ ۾ ئي چيائين: ”اوهان مان هڪڙي ٻه وک اڳتي کنئي آهي ته آءٌ خنجر مُلان جي پيٽ ۾ ٽنبي ڏيندس!“

ترخان جتي هئا، اتي ئي ڄمي ويا. هو منجهي پيا ته ڇا ڪن. مولويءَ جو مارجڻ معنيٰ هنن جو پنهنجو موت هو. هي مولوي انهن مولوين مان هو، جن کي قنڌار مان خاص طرح سنڌين کي دين سيکارڻ ۽ فارسي پڙهائڻ لاءِ گهرايو ويو هو. هن کي ڪجهه ٿيو ته مرزا باقي سنڌن جڻ ــ ٻچو رلائي ڇڏيندو. هڪ ترخان همت ڪري چيو: ”سنڌي، تو کي ڪٿيءَ کنيو آهي شايد! مولوي صاحب کي ڇڏ نه ته ....“

هن اجا جملو پورو ئي نه ڪيو ته مولويءَ جي وات مان دانهن نڪري ويئي، ۽ هن رنڀندي چيو: ”خبيث، پنهنجي زبان کي لغام ڏي، ۽ سنڌي جيئن چوي تيئن ڪريو!“

ترخان ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيا. جوڳيءَ جي منهن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هن اشاري سان هڪ ــ ٻن جوان مرد جوانن کي ميڙ مان سڏي چيو: ”ڀائو، هنن ترخانن کان ڀالا ۽ ترارون وٺي هٿ ڪريو.....“

ٻه جوان ترخانن کان ڀالا ۽ ترارون گڏ ڪندا ويا. جنهن ترخان هٿيار ڏيڻ کان ڪجهه لهرايو ٿي ته هنن جوڳيءَ ڏانهن ٿي ڏٺو. جوڳيءَ سان سندن نظر ملندي ئي مولويءَ کان ڪيڪ نڪري ٿي ويئي، ۽ ترخان کي هٿيار پيش ڪرڻا ٿي پيا. جڏهن هٿيار سمورا گڏ ٿي ويا، تڏهن جوڳيءَ وري گهوڙن جي ڳُهر ڪئي. ترخان گهوڙن تان لهي پيا. جوڳيءَ جي اشاري تي، ٻه جوان ٽي گهوڙا ڪاهي اچي جوڳيءَ جي ويجهو پهتا. جوڳيءَ جوانن کي گهوڙن تي

سوار ٽيڻ جو اشارو ڪري، مولويءَ کي ڇڏي ڏنو. ميڙ جي ماڻهن ڏٺو ته جوڳيءَ جي ڪٽاري جي ڇهنب ڳاڙهي رت سان چمڪي رهي هئي. هٿيار جوانن ۾ ورهائي، پاڻ به هڪڙو ڀالو کڻي، جوڳي گهوڙي تي چڙهي ويٺو ۽ ترخانن سان گڏجي ميڙ مان نڪري ويو. جوڳيءَ ميڙ تي هڪڙي نظر وجهندي چيو: ”ڀائرو، اوهان هيترن جي هوندي، ترخان ائين ڪوندر ڪهندا وتن، ۽ اوهين رڳو تماشو ڏسندا رهو، يا گونگا لڙڪ ڳاڙيندا رهو، سو وقت هاڻ ويو. سموري سنڌ ڪَرَ موڙي جاڳي پيئي آهي. جيجل سنڌ جو سڏ اوهان کي به آهي. جن کي ساهه کان لڄ پياري آهي، سي ٽڙي پکڙي وڃن، ۽ سنڌ جي انهن سپوتن سان وڃي ساٿ ڏيو، جيڪي هن سرزمين کي ترخانن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌيو وتن اهو نياپو ڏيندا، اهو سنيهو ياد رکجو: ڪجهه سوچيو، متان گهڙي ٽري وڃي!“

ائين چئي هن گهوڙو ميڙ جي هڪ طرف موڙيو، ۽ ويندي وقت وڏي واڪ چيائين: ”جيئي سنڌ!“

ميڙ مان ماڻهن ڪن هري ڪن ڏاڍي چيو: ” سدا جيئي سنڌ!“ ۽ لڙڪن جي گهري ڌنڌ مان هو هن جوڳيءَ کي ويندو ڏسندا رهيا!

هيل ته سنڌوءَ ۾ ڪا ڳاڙهي، رت ريٽي اُٿل آئي هئي. جئن جئن ڏينهن لنگهندا ويا، سنڌوءَ جو پاڻي وڌيڪ ڳاڙهو، رت ورنو ٿيندو تي ويو. ڪنهن کي اها سڌ نه هئي ته پاڻيءَ جو اهو ورن ڪئين ٿيو. جوڳي فقيرن ته اهو ٿي چيو ته جتان جتان سوڀل ٿي لنگهيو، اتان پاڻيءَ جي روءِ ڳاڙهي رت ورني ٿيندي ويئي. فقيرن جي ڳالهه ڪنهن سمجهي ته ڪنهن نه سمجهي،

پر دادن جئن جئن ڪنهن ڳوٺ، ڪنهن واهڻ، ڪنهن وسيئن مان ٿي لنگهيو، تڏهن انهن واهڻ واسين جي ماڻهن تي سرهائي موٽندي ٿي ڏٺائين. جڏهن موهن ڪوٽ پهتو ته دهلن دمامن تي ماڻهو جهمريون هڻي رهيا هئا. لاڏا ۽ جمالا ڳائي رهيا هئا. هن اتي ٻڌو ته سيوهڻ جو ڪوٽ ڪِري پيو هو

۽ سوڍي جو لشڪر سيوهڻ ۾ ڪاهي پيو هو. مرزا جاني بيگ جان بچائي پڇي نڪتو هو. چيائون ٿي ته نٿي مان نئون لشڪر آڻي وري سيوهڻ تي چڙهندو. دادن جي دل ۾ ڪئين آسون اميدون وڌنديون وڻ ٿينديون ويون. هيلوڪي اٿل آزاديءَ جي اٿل هئي .... پر مغل ....؟ اهو خيال به پنهنجي ذهن ۾ آڻڻ نٿي گهريو ته مغل ڪو سنڌ جي آزاديءَ آڏو ايندا.

سيوهڻ ڪان ڪوهين دور پري هو ته هن کي سيوهڻ جي ڪوٽ جي ڪنگرن تي ڦڙڪندڙ سنڌ جا ست رنگا، اندلٺ جي رنگن جا جهندا نظر آيا. هن کي الائي ڪهڙو خيال آيو، ۽ هو گهوڙي تان لهي سجدي ۾ ڪري پيو. ”الله سائين، ان اندلٺ کي وري نه ڇيڙجانءِ! منهنجا مولا، سنڌين جي آسن اميدن جي انهن ستن رنگن تي پنهنجي رحمت ڪج!“ هو جڏهن سجدي مان اٿيو، تڏهن هن جي اکين ۾ لڙڪن سان گڏ اندلٺ جا ست ئي رنگ مڙي آيا. پر جڏهن هو گهوڙي ڏانهن وڌيو، ته پنهنجي چوڌاري ويهارو کن مغل سپاهي بيٺل ڏٺائين. هو اٿيو ته به مغل ڀالا سڌا ڪري هن ڏانهن وڌي آيا.

”تون ڪير؟“ هڪڙي فارسيءَ ۾ چيو.

”مسافر!“ دادن مختصر جواب ڏنو.

”هن پاسي ڪيڏانهن سنبت آهي؟“ مغل وري پڇيو.

”سيوهڻ،“ دادن وري مختصر جواب ڏنو.

”سيوهڻ ۾ ڪئين داخل ٿيندين؟“ مغل جي آواز ۾ سختي اچي ويئي.

”ڇو؟ سيوهڻ ۾ داخل ٿيڻ تي منع پيل آهي ڇا؟“ دادن وري حيرانيءَ مان پڇيو.

مغل هڪبئي جي منهن ۾ ڏسڻ لڳا. هو غور سان دادن جي منهن ۾ گهورڻ لڳا. هڪڙي مغل جي نظر هن جي گيڙوءَ رتي ڪفني تي هئي. هو

تورو اڳيان وڌي آيو ۽ بيخبريءَ ۾ هن ڪفنيءَ کي هڪ پاسي کان زور سان ڇڪ ڏني. ڪفنيءَ جو هڪ ٽڪر مغل جي هٿ ۾ اچي ويو. ان جي هيٺان دادن کي پيل ترخاني پهراڻ ۽ ڪمربند ۾ لٽڪيل خنجر نظر اچڻ لڳو.

”هون .... تون سنڌي آهين يا ترخان؟“ مغل مرڪندي پڇيو.

”ترخان!“ دادن ڪجهه سوچيندي چيو.

”پوءِ هي بهروپ ڇو؟“ مغل هنجي منهن ۾ نهاريندي چيو.

”سنڌين کان بچڻ جي لاءِ“ دادن وري به مختصر جواب ڏنو.

”پوءِ سيوهڻ ڪئين ٿي وئين؟“ مغل سوال ڪيو.

دادن منجهي پيو. جيڪڏهن ٿو چوي ته سنڌين خلاف جاسوسي ڪرڻ ٿو وڃان ته ان جي خبر چار پڇندا. جيڪڏهن سيوهڻ تي سوڍل جي قبضي کان اڻ ڄاڻائي ٿو ظاهر ڪري ته ترخان هجڻ جي حثيت ۾ مرزا جاني بيگ جي شڪست کان بيخبريءَ تي اعتبار ڪونه ڪندا. ڪجهه سوچيندي هن اُٽلو سوال ڪيو: ”پر اوهين ڪير آهيو؟ ۽ هئين رستي روڪ ڪرڻ جو اوهان کي ڪهڙو اختيار آهي.؟“

مغل کلڻ لڳا. هنن کي ڄڻ هن جي ان سوال تي کل اچڻ لڳي هئي. پيءَ گهڙيءَ هڪڙي مغل جي اشاري تي ٻه ٻيا مغل اڳيان وڌي آيا ۽ هن کي قابو جهلي بيهي رهيا. ان مغل وڌيءِ هن جي جامي ۽ صدريءَ جي تلاشي وٺڻ شروع ڪئي. هن جي صدريءَ جي اندر کين مرزا باقيءَ جو قنڌار لکيل خط ملي ويو. مغل جڏهن ان کي پڙهڻ شروع ڪيو ته سندس منهن تي حيرت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا. هن بي اعتباريءَ ۽ ڪاوڙ مان دادن کي گهوريندي چيو: ”سچ ٻڌاءِ تون ڪير آهين؟ ۽ هي خط ڪيڏانهن ٿو کڻي وڃين؟“

دادن کو جواب نہ ڏنو. ان خط جي اهميت جو کيس خيال ئي نہ رهيو هو. اوچتو هن چڻ خوشامد جي انداز ۾ چيو: ” هي خط آءٌ حضور خان اعظم مجاهد خان جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ وڃي رهيو هوس تہ جئن انعام حاصل ٿئي!“

”پر توکي هي خط ڪٿان مليو؟“ مغل جي بي اعتباري جئن پوءِ تئن وڌندي ويئي.

”اهو آءٌ فقط خان اعظم کي ٻڌائيندس!“ دادن هن جي بي اعتباريءَ جو فائدو وٺندي چيو.

”چڱو، توکي خان اعظم جي حضور پيش ڪيو ويندو. پر خبردار جي ڀڄي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي اٿئي تہ پاڻ تو ڇاڻين!“

احتياطن مغلن هن جا هٿ ڪٽي پويان ٻڌا. کيس ائين گهوڙي تي چاڙهي، هو اڳتي وڌيا. ٿورو ئي اڳتي وڌڻ سان مغلن جي بي پناہ لشڪر تي هن جي نظر پيئي. سيوهڻ جي قلعي جي هڪ ميلن ۾ ڪوهن ۾ اهو لشڪر ڦهليل هو. جئن وڌندا ويا تئن لشڪر جا آواز هن جي ڪنن تائين ايندا ويا. جڏهن ويجهو پهتا تہ ان لشڪر کي ڏسي دادن جو هنيون ئي هيڄي ويو. هن لشڪر کي منهن ڏيڻ ناممڪن هو. ٽيهہ هزار سوار ۽ لک کن پيادل جو هي مغل لشڪر سنڌ تہ ڇا، سموري هندستان کي ڏهڪائڻ جي لاءِ ڪافي هو.

جڏهن هو مختلف تنبن وٽان ٿيندي، مجاهد خان جي شاهي شامياني اڳيان پهتا، تڏهن دادن کي پهريون ڀيرو زيبا ياد اچي ويئي. زيبا جو ان وقت ياد اچڻ بہ هن کي ڏاڍو ڏکيو لڳو، جڏهن سنڌ جي اندلٽي جهندي هيٺان هي منحوس ڪڪر مغل لشڪر جي صورت ۾ پنهنجي اکين آڏو ڏسي رهيو هو. پر جڏهن هو مجاهد خان اڳيان حاضر ڪيو ويو، تڏهن مجاهد خان جومنهن رنگ ڇڏي ويو. ”تون“ مجاهد خان چڻ هن کي ڪنهن بہ صورت ۾ ڏسڻ نٿي گهريو.

”آءٌ حضور جن جي خدمت ۾ پاڻ حاضر ٿيڻ وارو هوس ته اوهان جا هي همراهه نماز پڙهندي، مونکي جهلي آيا آهن!“ دادن مجاهد جي اکين کي پاڻ ڏانهن موٽائڻ لاءِ، کيس ٽوڪ هڻندي چيو.

مجاهد خان پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪيو، ۽ تنبو خالي ٿي ويو. مجاهد خان تنبوءَ ۾ عجيب پريشانيءَ جي عالم ۾ اچ وڃ ڪرڻ لڳو. ڪو وقت هو ائين اچ وڃ ڪندو رهيو. پوءِ هڪ هنڌ بيهي رهيو ـــــ ۽ دادن سندس منهن ۾ نهاريندو، هن جي بيچينيءَ کي پڙهندو رهيو. مجاهد خان کيس وري ويهڻ جو اشارو ڪيو، تڏهن دادن کلي چيو: ”حضور جن جيسين بندي جا بند خلاص ڪرڻ جو حڪم نه فرمائين، تيسين بندو آرام سان ڪئين ٿو ويهي سگهندو!“

انهن لفظن جي ٻٽي معنىٰ مجاهد خان کي هيڪاري بي آرام ڪري وڌو. هن پاڻ وڌي، پنهنجي خنجر سان، سندس ٻانهون کوليندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”سنڌي، اسان کي شرمسار ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪر! خدا جو قسم، ظل الاهيءَ جي حڪم عدوليءَ جو خيال نه هجي ها ته آءٌ ڪڏهن به هن مهم تي نه اچان ها!“

دادن ڪوبه جواب نه ڏنو. مغل جو واعدو ڪِني پاٽيءَ جي بوءِ مثل هو، جا بوءِ هنن جي دماغ ۾ چڻ گهر ڪري ويئي هئي. پر مجاهد خان هڪ سپاهي هو، سپاهي جو واعدو لوهه تي ليڪو هوندو آهي. پر اڪبر جو حڪم عدوليءَ جو بهانو ان ليڪي کي به ڊاهي ويو. هن آخري ڪوشش ڪرڻ لاءِ چيو: ”پر حضور اوهين ظل الاهي جي سلطنت جا به خير خواهه آهيو. جو شخص قنڌار جي معاملي ۾ ايران سان معاهدا ڪندو وتي، صفوين جي اشاري تي مغل سلطنت سان هٿ چراند ڪرڻ لڳو آهي، انکي سزا ملڻ بدران ظل الاهي هن کي انعام اڪرام سان ٿو نوازي ـــــ اها ڳالهه مونکي سمجهه ۾ نٿي اچي!“

”تو وٽ ڪهڙو ثبوت آهي ته مرزا باقي صفوين جي اشاري تي تو هلي؟“ مجاهد خان جي اچ وچ اوچتو رڪجي ويئي.

”جن سپاهين مونکي گرفتار ڪري آندو هو، انهن منهنجي جامي تلاشي ڪري، هڪ اهڙو دستاويز پاڻ وٽ رکيوآهي، جو ان حقيقت کي ثابت ڪري سگهي ٿو.“ دادن وري اوندهه ۾ تير اڇلائڻ واري انداز ۾ چيو.

مجاهد خان جي حڪم تي اهو خط پيش ڪيو ويو. مجاهد خان جئن جئن اهو خط پڙهندو ويو، سندس منهن ڳاڙهو ٿيندو ويو. اوچتو هن تاڙي وڄائي، وري سپاهين کي گهرائي ورتو.

”محمود خان کي حڪم ڪيو وڃي ته هڪدم مون وٽ هليو اچي!“ مجاهد خان اهو حڪم ڏيندي ديوان تي اچي ويهي رهيو.

سوچ ۽ فڪر جا آثار هن جي منهن تي ڪاوڙ ۾ بدلجندا ويا، ۽ جڏهن محمود خان ڪورنش ڪري، مجاهد خان ڏانهن نهاريو ته هن جي دل ڪنهن اجائي ڊپ کان ٿڪڻ لڳي هئي.

”محمود خان، اسين چاهيون ٿا ته هي خط اسان جي پنهنجي خط سان گڏ ظل الاهيءَ کي پيش ڪري، انجو جواب فورن آندو وڃي. ظل الاهي لاهور ۾ منزل انداز آهي؛ اسين چاهيون ٿا ته آگري رواني ٿيڻ کان اڳ هو هن خط جو ملاحظو ڪن!“

”جو حڪم، خان اعظم!“ محمود خان ٿڪندي چيو.

”۽ هن سنڌي کي اسان جي شاميانيءَ ۾، اسان جي مهمان طور رکيو وڃي!“

”حڪم جي هڪدم پيروي ٿيندي، حضور!“ محمود خان ائين چئي تڪڙو ٻاهر هليو ويو.

مجاهد خان دادن تائين آيو. ڪنهن نئينءَ اميد کان دادن جي اکين ۾ سرهائي موتي آئي. پر مجاهد خان جي اکين ۾ اجا تائين اُتَڻ هئي، جنهن کي لڪائڻ لاءِ هن رومال ڪڍي پنهنجو منهن اگهڻ تي شروع ڪيو. پوءِ ٻيئي هٿ دادن جي ڪلهن تي رکي هن چيو: ”اسين سنڌين جي بهادريءَ جا متعرف آهيون. مرزا جاني بيگ جي ايڏي ساري لشڪر کي شڪست ڏيڻ تي اسين حيران آهيون. پر جيڪڏهن سنڌين اسان جو مقابلو ڪيو ته اسين لاچار کين سيکت ڏيڻ تي مجبور ٿينداسين!“

”پر حضور، سنڌين جو مغلن سان ته ڪوبه جهيڙو جهڳڙو ڪونهي. هو مقابلو ڪرڻ چو چاهيندا؟ هنن جي جنگ ته ترخانن سان آهي!“ دادن نهٽائيءَ مان جواب ڏنو.

”خير، پر هي سنڌي لشڪر جو سپهه سالار سوڍو خان ڪير آهي. اسان سندس همت ۽ مردانگيءَ جون ڏاڍيون ڳالهيون ٻڌيون آهن. ڇا اهو سچ آهي ته هو هڪ عام لوهار آهي؟“ دادن محسوس ڪيو ته مجاهد خان جي پوين لفظن ۾ طنز ۽ ٽوڪ جو اهڙو نشتر هو، جيڪو سڌو سنئون هن کي چڙ ڏيارڻ لاءِ هو. هو سوچڻ لڳو ته ڇا هُو هن کي ٻڌائي ته سوڍو ڪير هو. سوڍي جو تصور ڪندي ئي هن جي اکين ۾ عجيب اُمنگ پرجي آيو، ۽ هن چڻ ٻاراڻي اتساهه سان چيو: ”سنڌ جي لشڪر ۾ وڙهندڙ هر سپاهي سوڍو آهي، حضور! ۽ انهن سپاهين جي برابر ڪي امير، نواب ۽ درٻاري ڪونهن. انهن ۾ گهڻو ڪري ڪمي، ڪاسبي ۽ پورهيت ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي وطن تان سر گهورڻ ۾، پنهنجيءَ لڄ ۽ آبروءَ لاءِ پنهنجو سيڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌي نڪتا آهن. جيسين سنڌ آزاد نه ٿي آهي، تيسين هو سک سان نه سمهندا! “

”پوءِ جي کين اسان سان مقابلو ڪرڻو پيو ته . . . . “ مجاهد خان هاڻ خوش طبعي ڪرڻ لڳو هو.

”خدا اهو ڏينهن نہ آڻي، حضور! پر جيڪڏهن هنن تي جنگ مڙهي وئي تہ مغل بہ ياد ڪندا تہ سائيهہ تان سر ڏيڻ وارا سنڌي بهادريءَ ۽ جان نثاريءَ ۾ مغلن کان ڪنهن بہ طرح گهٽ نہ آهن !“ دادن وري بہ نهٺائي مان چيو.

”ترخانن جي ٻي ڳالهہ آهي، ۽ مغلن جي لشڪر سان سامهون ٿيڻ ٻي ڳالهہ آهي. اسين جي چاهيون تہ سيوهڻ هڪڙي ڏينهن ۾ فتح ڪري سگهون ٿا. اسان جو لشڪر تڪل آهي. ان ڪري اسين نٿا چاهيون تہ هڪدم ڪين وڙهڻ تي مجبور ڪريون. پر جيڪڏهن سنڌي اسان جي اطاعت جو اعلان ڪن، ۽ سيوهڻ جو قلعو اسان جي حوالي ڪن تہ اسين ظل الاهيءَ اڳيان سندن مقدمو ٻيهر پيش ڪرڻ لاءِ تيار آهيون!“

مجاهد خان جي انهيءَ ڦِڙتيءَ دادن جي دل ۾ پهريون ڀيرو مغلن لاءِ نفرت جي چڻنگ دکائي ڇڏي. ڏاريان نيٺ ڏاريان. هنن مان ڪا اميد رکڻ عبث آهي. هو ڪو ترش جواب ڏيڻ وارو هو پر اوڏيءَ مهل محمود خان مير منشي مڪارم خان سان اندر لنگهي آيو، ۽ دادن چپ ٿي ويو.

”چڱو، تون هاڻ آرام ڪر. اسين صبح جو وري توکي سڏائينداسون ۽ ان مسئلي تي گفتگو ڪنداسين! “ مجاهد خان سندس ڪلهي تي هلڪو زور ڏيندي چيو.

دادن پنهنجي تنبوءِ ڏانهن ويندي، سڄي واٽ مغل لشڪر سان سوڍي جي مقابلي تي سوچيندو رهيو. جڏهن سائس گڏ هلندڙ سپاهي، هڪ تنبوءَ اڳيان بيهي رهيو، تڏهن دادن بہ پنهنجن خوابن مان جاڳي پيو. انهيءَ تنبوءَ اڳيان بيٺل پهريدارن کي سپاهي دادن متعلق هدايتون ڏيئي واپس هليو ويو. دادن جي دکي من ۾ هزارين انومان ۽ وسوسا محشر مچائڻ لڳا هئا. اڪبر ڪهڙو جواب موڪليندو؟ مغل لشڪر ۾ ڪهڙا سردار مرزا باقيءَ جي پاسي هئا؟ خود مجاهد خان ڪٿي سنڌ جي خلاف نہ هجي، پر سندس صلاحڪارن جا ڪهڙا خيال هئا؟ اهي سموريون خبرون وٺڻ لاءِ هن وٽ

ڪوبہ ذريعو ڪونہ هو. هو ڪن هيٺ ڪري، تنبوءَ ۾ داخل ٿيو تہ پنهنجي سامهون جيڪي ڏٺائين، تنهن هن جي ذهن جي واچوڙن کي اتي ئي بيهاري ڇڏيو. زيبا پنهنجي اکين ۾ اٿاهہ پيار آڻي، هن جي آجيان لاءِ بيٺل هئي. سندس چپن تي اهڙي مرڪ هئي جنهن هن کان اهو وسارائي ڇڏيو تہ هاڻ مغل بہ سنڌ جا اوڏائي دشمن هئا، جيترا ترخان.

”زيبا، تون؟“ دادن جي لفظن ۾ پنهنجائپ بدران اچرج هو.

”اوهان ڪا خبر نہ ورتي تہ مون کي ئي اچڻو پيو!“ زيبا جي اکين ۾ پيار ڇلڪڻ لڳو، ۽ هن نہ چاهيندي بہ پنهنجا ٻيئي هٿ دادن جي هٿن ۾ ڏنا. دادن جي اکين ۾ نهاريندي هن کي وري دک جو ڇاپائون نظر آيون، جن کي هوءَ صدين کان سڃاڻندي هئي. هن جو دکي مسافر اڃا تائين اوترو ئي دکي هو. هن جي پنهنجي دل کي بہ جهوڙيو اچي ويو، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”هاڻ تہ حضور جن پنهنجو واعدو پورو ڪيو، پوءِ اوهين ايترو دکي ڇيو آهيو؟“

”زيبا، خان اعظم فقط ايترو وعدو پورو ڪيو تہ هو سنڌ تي مغل لشڪر چاڙهي آيو آهي، پر ظالمن خلاف نہ، مظلومن خلاف. . . . “

۽ هو ڪيترو وقت زيبا کي سنڌ بابت مغل سياست جون ڳالهيون ٻڌائيندو رهيو، سوڍي جون ڳالهيون ڪندي، دادن جي اکين ۾ جا جوت جاڳي آئي، ان هن کي ايڏي معصوميت ڏيئي ڇڏي، جو اهو معصوم دادن هن جي روح کي روئاڙي ويٺو.

” نہ نہ، ائين هرگز نہ ٿيندو! آءٌ حضور کي ائين ڪرڻ نہ ڏيندس!“ هوءَ ڄڻ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائڻ لڳي هئي. جڏهن ٻانهي ڪيس ٻڌائڻ آئي تہ مجاهد خان ڪيس سڏايو هو، تڏهن ويندي وقت هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ پيار سان گڏ هڪ اهڙي عزم جا اهڃاڻ هئا، جو دادن کي بہ پنهنجا انومان ۽ وسوسا گهڙيءَ لاءِ وسري ويا ۽ هو گهرجندڙ اکين سان ان نئين زيبا جو تصور ڪندي پنهنجي هنڌ تي ليٽي پيو.

زيبا جي موجودگيءَ، زيبا جي پيار ۽ زيبا جي همدرديءَ دادن جي مايوسي کي پاڻ وڏائي ڇڏيو هو. اهو احساس زيبا کي به هو. جيتوڻيڪ هن جي آدرش ۾ زيبا جي پيار ۾ ڪو جهيڙو نه هو، پر انهن ۾ ايترو فاصلو هو، جنهن کي طي ڪرڻ ناممڪن ٿي نظر آيو . . . . پوءِ جڏهن اڪبر جو جواب پهتو، ۽ زيبا کيس ٻڌايو ته اڪبر اهو حڪم ڏنو هو ته باوجود خان اعظم جي خط جي، مرزا باقيءَ خلاف سنڌين جي شورش کي ختم ڪيو وڃي، تڏهن ته دادن پهريون ڀيرو زيبا کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ اٿاهه درد جو دريا هنن جي پيار کي لوڙهيندو ٿي ويو. زيبا هن جي اکين جو اهو منظر ڏسڻ نه گهريو، ۽ هوءَ هٿ منهن تي رکي، ٽڪي ٽڪي تنبوءَ کان ٻاهر هلي وئي.

ان ئي ڏينهن مجاهد خان هن کي سڏايو هو، ۽ ڪانئس نظرون بچائيندي چيائين، ”سنڌي اسين نهايت شرمسار آهيون. ظل الاهيءَ اسان جي درخواست رد ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسان کي مجبورن سيوهڻ تي حملو ڪرڻو پوندو!“

دادن ڪوبه جواب نه ڏنو. هن جي دل ۾ ان مهل فقط هڪڙو ئي خيال هو: هو ڪنهن طرح مغل لشڪر کان نڪري سيوهڻ پهچي. هو ڪجهه چوڻ وارو هو ته مجاهد خان وري چيو: ”پر اسين چاهيون ٿا ته ڪنهن خونريزيءَ ڪرڻ بنان، جيڪڏهن سنڌي اطاعت جو قسم کڻن ته اسين ساڻن صلح ڪرڻ ۽ مرزا باقيءَ ۽ سنڌين جي وچ ۾ بهتر لاڳاپن قائم ڪرڻ لاءِ ذميداري کڻڻ لاءِ تيار آهيون. ان لاءِ اسان سوچيو آهي ته محمود خان، دلاور خان، ۽ تون گڏجي سنڌين جي سپهه سالار سان صلح جون ڳالهيون ڪريو!“

دادن کي ڇڻ ڪَکَ جو سهارو ملي ويو، ۽ هو مجاهد خان ڏانهن شڪر گذاريءَ جي نظرن سان ڏسندي، شامياني کان ٻاهر نڪري آيو.

14

سج به اڃ لهڻ جي نه پئي ڪئي، ڇڻ ڪيس ڪنهن گهاتيءَ جو اڌڪو هجي ـــــ رات جي لشڪر کي پنهنجي تيرن سان گهايل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي، هن ڪنڌ ورائي پويان نهاريو. رات جو لشڪر ماڪڙ جيان هن کي چوڌاري ورائيندو ٿي ويو. هن جي تيرن جي باوجود اونده دونهين وانگر دکندي، وڌندي، ڌرتيءَ کي ڳڙڪائيندي ٿي ويئي، ۽ ڪجهه دير کان پوءِ هن پاڻ کي اونداهي سمنڊ جي ڪنڌيءَ تي، بي يارو مددگار، اونده جي ڏنگن کان ڏنگجندو، اونده جي چولين جو ڪاڄ ٻجندي ڏٺو. سوڍل سج جي ان بيوسيءَ کي ڏسي، ڪنهن سوچ ۾ اچي ويو. ائين چو آهي ته روشني هميشه اونده جو ڪاڄ ٻجندي ٿي وئي. هن کي ائين محسوس ٿيو ڇڻ سنڌ ان سج مثل هئي، جو اونده جي لشڪر، مغلن جي ماڪڙ کان مات کائڻ لڳو هو. اهو خيال ايندي ئي هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويئي، ۽ هو سوچڻ لڳو ته اها مايوسي ڇو؟ هنن جڏهن ترخانن جي اونده کي تڙي ڪڍيو هو ته مغلن جي اونداهه کي تڙي ڪڍڻ به ڏکيو نه ٿيندو. هن کي اهو وقت ياد اچي ويو جڏهن هو سيوهڻ تي چڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا، ۽ همراهن مان ڪن اهو ٿي چيو ته مرزا جاني بيگ جي ويهن هزارن سوارن ۽ اڌ لک پيادن سان وڙهڻ لاءِ سنڌين جو هي ويهارو هزار لشڪر ڪيئن پورو پوندو، تڏهن هڪڙي نندي نينگر، جنهن جي عمر اڃا سترهن ورهيه به ڪانه هئي، تنهن اوچتو رڙ ڪري چيو هو ته "ادا، اسين سج وانگر ترخانن جي اونداهه تي ڇانئجي ويندا سين!" ۽ ٿيو به ائين هو. سنڌي ائين وڙهيا هئا، ڇڻ هنن مان هر هڪ کي ڏهه ڏهه سر ڄمي پيا هئا، ۽ هو ترخانن کي ائين ڪُهندا ٿي ويا ڇڻ ترخان ڪچا سنگ هئا جيڪي هنن جي پهچڻ کان اڳ پاڻ نمي ٿي پيا. سوڍي کي مرزا جاني بيگ جي جيئرو نڪري وڃڻ جو ڏاڍو رنج ٿيو هو، پر صادق سومري کلي چيو هو ته: "تتي جي ملهه ڪنداسون ته مرزا جاني بيگ ته ڇا پٽس به اسان جي اڳيان ليلهڙائيون ڪندو. دل نه لاهه، سوڍا، وارا ڄمارا آهن!" اهي ڳالهيون ياد ڪري، هن جي چپن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هن دل ئي دل ۾ چيو ته سنڌ جو سج وري ايرندو

۽ مغلن جي هن اونداهہ ڪي مڪڙن وانگر پڇائي ڪڍندو. اهو سوچيندي، هو مورچي تان هيٺ لهي آيو.

هڪڙو ننڍڙو ڇوڪر، هن جي ڪميٽ مومل جي بشڪن ۾ آڱرين سان ڦٽي ڏيئي رهيو هو. ڪيترو نہ پيار هو ان ۾. سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ مومل بہ ڇوڪرڙي کي پنهنجو وڇيرو ٿي سمجهيو، ۽ موقعو ملندي ئي هن جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن کي ائين ٿي چٽائين جئن ماءُ پنهنجي کير پياڪ وڇيري کي چٽيندي آهي. اهو ڇوڪر ۽ هو پاڻ ۾ ائين ڳالهائيندا هئا، جو ڇوڪرو ڪلندو ويندو هو، ۽ مومل ڪنڌ ڌوڻيندي، ڪن ڦڙڪائيندي، سنب هڻندي رهندي هئي. جڏهن کان هو سيوهڻ آيو هو، اهو ڇوڪر ڄڻ خاص هن جي گهوڙيءَ کي روز ڏسڻ لاءِ هليو ايندو هو، ۽ سوڍل کي پنهنجو پائيٽو سانوڻ ياد اچي ويندو هو.

هو وڏي اچي نينگر جي پٺيان بيهي رهيو. نينگر مومل جي بشڪن ۾ مشغول هو، پر سوڍل جي ويجهو اچڻ تي مومل جي چمڙي ڄڻ جتان ڪتان اُڀڙڻ لڳي هئي. سندس وارن ۾ هٿ ڦيرائيندي چيو: ”پٽ، هاڻ رات ٿي ويئي آهي، تون وڃي گهر پيڙو ٿيءُ!“

”چاچا ..... هي مغل ڪير آهن؟“ نينگر اوچتو سوال ڪيو.

”ترخانن جا ئي سوٽ ماسات آهن، پٽ!“ سوڍي ڪلي جواب ڏنو.

”پر ڪي چون ٿا تہ هو ترخانن کي سڏو ڪرڻ آيا آهن.... “

”چون تہ هو پاڻ بہ ائين ٿا پٽ! پر.... “

”پر ڇا ؟ ..... “

ڇوڪر کي ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو.

اوچتو پريان ڪنهن جي گهوڙي جي سنبن جو آواز ٻڌي، سوڍل ماٺ ٿي ويو. الائي ڇو سوڍل جي دل ۾ ڪو ڀرم ڀري آيو: گهوڙي جا سنب هميشہ هن کي ڪجهہ نہ ڪجهہ ٻڌائيندا هئا ۽ هو سوچڻ لڳو، هيءَ چال سڃاتل هوندي بہ ڪيتري نہ اڻ پرکي آهي. هو پنهنجي ئي خيالن ۾ وري مومل جي ٻشڪن ۾ آڱريون ڦيرائڻ لڳو. گهوڙيسوار وٽس پهچي، جهيڻي آواز ۾ چيو: ”جيئي سنڌ!“

”جيئي سنڌ! ڇو ميان جهيڻو ڇيو ڳالهائين؟“

”مغلن جا ٽي همراهہ اچو جهندبو ڪٽي، ڪوٽ جي دروازي تي ويٺا آهن. چون ٿا تہ مجاهد خان جو ڪو نياپو ڏيڻو اٿن!“

”آءٌ ملان ٿو اندر. تون ڪين وڃي وٺي اچ. پر ڪوٽ ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ سندن اکيون ضرور ٻڌجو!“ سوڍي جڻ ڪيس ياد ڏياريندي چيو.

سوڍو مورچي جي ڏاڪڻي طرف، پنهنجي تنبوءَ ۾ هليو ويو. هن جي چوياري اڳيئي ويٺي هئي. ڪين ٻڌايائين تہ مغلن جو ڪو نياپو آيو آهي، ڏسجي تہ ڇا ٿا چون. مغل جڏهن اندر آيا ۽ سندن اکين ٻڌل پٽيون لاٿائون، تڏهن هنن جي اکين ۾ اچرج ۽ حيرت ڇانئجي ويئي. هو مغل درٻارن، صوبائي عاملن جي مجلسن، ڪيمخواب ۽ اطلس جي گاديلن، سونن تختن، بلوري صراحين ۽ جامن ڏسڻ جا عادي هئا. هنن کي هي تڏن تونئرين تي ويٺل، سادا سوٽي ڪپڙا پهريل امير بلڪل ڪونہ آئڙيا. اها حيرت هڪڙي مغل جي اکين ۾ ڪانہ هئي، جنهن پنهنجي تري جي پلاند سان اکين ڪان سواءِ باقي سڄو منهن ڍڪي ڇڏيو هو. ان مغل جي اچرج بدران ڪا اَڇاتي گهرائي ۽ پنهنجائپ ٿي پاتئي.

دعا سلام جو جواب ڏيندي، سوڍي ڪين پنهنجي اڳيان پيل ٻيءَ هڪ تونئري تي ويهڻ جي آڇ ڪئي. منهن ڍڪيل مغل تہ هڪدم ويهي رهيو، پر ٻيا ٻہ مغل بيٺا رهيا. هيٺ ويهڻ هنن پنهنجي شان وٽان ٽٽي

سمجهيو. پر ويٺل مغل تورو درشتيءَ سان کين ويهڻ لاءِ چيو تہ لاچار هو ويهي رهيا، پر سندن منهن مان بيزاري صاف ظاهر هئي.

سوڍي فارسيءَ ۾ ڳالهہ جي شروعات ڪئي: ”ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟“

منهن ويڙهيل مغل چيو: ”ظل الاهي، شهنشاهہ هند حضور محمد جلال الدين اڪبر جي پاران امير الامراء خان دوران خان اعظم نواب مجاهد خان جي سلامن کان پوءِ معلوم هجي تہ ظل الاهي سنڌ ۾ بغاوتن ۽ شورشن کي ناپسند فرمائين ٿا، ۽ چاهين ٿا تہ سندن سموري رعيت امن امان ۽ عافيت سان رهي. ان خيال سان سنڌ ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ حضور جن خان اعظم کي مامور فرمايو آهي. خان اعظم اوهان جي همت، دليريءَ ۽ قربانين جو قدر ڪري ٿو، پر هو چاهي ٿو تہ جئن تہ هاڻ هو انصاف ۽ عافيت قائم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سرزمين تي پهچي چڪو آهي، ان ڪري اوهين پنهنجي بغاوت کي ختم ڪريو، ۽ شهنشاهہ هند جي اطاعت ڪريو تہ اوهان کي عام معافي نامي جو پروانو عنايت ڪيو ويندو! ان مضمون جو هي خط خان اعظم طرفان آءٌ اوهان کي پيش ٿو ڪريان.“ هن، خط سوڍي کي ڏيندي، ٻنهي مغلن ڏانهن نهاريو، جن ڪنڌ ڌوڻي هن جي حمايت جو اعلان ڪيو.

سوڍو ڪا گهڙي چپ رهيو. پوءِ خط پڙهي، مغلن تي نظر وجهندي چيائين: ”شهنشاهہ هند کي ۽ خان اعظم نواب مجاهد خان کي سيني سنڌين طرفان سلامن بعد معلوم ٿئي تہ اول تہ سنڌين ظالمن خلاف بغاوت ڪئي آهي، جنهن سان مغل حڪومت جو ڪو واسطو ڪونهي. ٻيو تہ مغل شهنشاهہ جي ڪنن تائين يقينن ترخانن جي ظلم ۽ ستم جا داستان پهچي چڪا هوندا، ان ڪري بجاءِ سنڌين جي، شهنشاهہ جو عتاب انهن تي ڪرڻ گهرجي، ۽ ٽيون تہ سنڌي ڪنهن بہ ڌاريئن ـــ اهو ترخان هجي يا مغل ـــ جي اطاعت قبول ڪرڻ کان سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪندا !“

آخري لفظ چوندي سوڍي جي اکين ۾ عجيب شوخي پرجي آئي، ۽ سندس لفظن ۾ هڪ عجيب ڪوڙاڻ پرجي آئي. مغلن جي منهن تي ڪاوڙ جو رنگ اچڻ لڳو.

”اوهان کي معلوم هجي ته ظل الاهي يقينن ظالمن کي ختم ڪري پنهنجي رعيت جي جان ۽ مال جي حفاظت لاءِ جتن ڪرڻ جو حڪم صادر ڪرڻ فرمائيندا. پر ان لاءِ ضروري آهي ته پهرين رعيت پنهنجي اطاعت جو اعلان ڪري.“ مغل چڻ سوڍي جي ڳالھ نہ سمجهندي چيو.

”سنڌي ڪنهن بہ ڌارئين جي اطاعت هرگز نہ ڪندا!“ سوڍي وڌيڪ سختيءَ سان چيو.

هڪڙي مغل کان رهيو نہ ٿيو، ۽ وچ ۾ چئي ڏنائين: ”اوهان کي شايد حضور جن جي غضب کان ڊپ ٿتو ٿئي. پر ياد رکو تہ خان اعظم سمورن باغين کي هڪڙو هڪڙو ڪري هاٿين جي پيرن ۾ چيپاٽي مارائيندو، گهوڙن جي پُڇن ۾ گهلائيندو ـــ ان وقت تائين، جيسين هنن جي رڙين کان سنڌ تہ ڇا آسمان بہ پناهہ گهرڻ لڳندو !“ مغل ڪاوڙ ۽ وڏائيءَ کان پاڻ بہ ٿڙڪڻ لڳو هو.

سوڍي جي منهن جو رنگ ئي بدلجي ويو. هن مغل کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ نهارڻ سان مغل کي سڌو سنئون پنهنجو موت نظر اچڻ لڳو. هن ڏند پيڙيندي چيو: ”مغل، جيڪڏهن تون منهنجي تڏي تي آيل نہ هجين ها تہ آءٌ سڪٽن هٿن سان توکي ان ساڳئي آسمان جا تارا ڏيکاريان ها. اسان اهڙا سوين ظلم پنهنجي اکئين ڏٺا آهن، پنهنجن هنن هڏن تي سالن جا سال سٺا آهن. پر هاڻ اهو ماءُ پٽ ڄائو ئي ڪونهي جو سنڌين تي اهي ظلم ڪري. وڃو! اُٿو هتان، ۽ وڃي پنهنجي خان دوران کي سلام ڏيو، ۽ کيس چئو تہ شنهشاهہ کي اهو نياپو موڪلي تہ سنڌ جي سرزمين هن جي پيءُ کي پناهہ ڏني، جنهن جو نمڪ خود سندس رت ۾ شامل آهي، جنهن ڌرتيءَ سندس پهريون ساهہ کيس بخش ڪيو هو، سان سنڌ وقت اچڻ تي سندس

مقابلي ڪرڻ کان ڪانهَ ڪيپائيندي. اسين سنڌي شهنشاهيت ۽ وڏيءَ سياست مان نہ چاڙون، پر جيڪڏهن ڪنهن بہ ڪٽي اهو اڪبر چو نہ هجي، سنڌ کي ميري اک سان نهاريو تہ اهو شخص پنهنجون پيئي اکيون وجائي ويهندو! هاڻ اُٿو، وڃو!“

مغل انهن لفظن جي ڪوڙاڻ کي محسوس ڪندي، جک ڪائيندو، ڏند ڪرٽيندو رهيو. منهن ويڙهيل مغل جي اکين ۾ هڪ عجيب احساس اوتي آيو، جنهن کي ڪوبہ سمجهي نہ سگهيو. هن اُٿندي وقت ڏيرج سان چيو: ”آءٌ آخري دفعو اوهان کي چوڻ گهران ٿو تہ اڪبري فوج سان جهيڙڻ موت کي سڏ ڪرڻ آهي. جيڪڏهن اوهين ظل الاهيءَ جي اطاعت جو قسم کڻو تہ خان اعظم ڪوشش ڪندو تہ مرزا باقيءَ جا ظلم بند ٿين ۽ حڪومت ظل الاهيءَ جي قانون مطابق هلي!“

”ان جي معنىٰ تہ اوهان جو ظل الاهي مرزا باقيءَ کي سنڌ مٿان قائم رکڻ گهري ٿو، ۽ هو چاهي ٿو تہ اسين هڪ طرف مرزا باقيءَ کي سنڌ کي تاراج ڪرڻ ڏيون، ۽ ٻئي طرف مغلن جو گٽ بہ پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهون ۽ سندن ڏن الڳ ڀريندا رهون. جيسين اسان جي سريءَ ۾ ساهہ آهي، تيسين اسين ترخانن سان جنگ جوٽيندا سون. ان ۾ اڪبر تہ ڇا، سڄي دنيا هن جي پٺڀرائي ڪري تہ اسين سڄي دنيا سان وڙهڻ کان ڪونہ مڙنداسون!“ سوڍي ملاقات ختم ڪندي چيو.

مغل ٻاهر نڪري آيا. ڪجهہ وقت هو ٽيئي ٻاهر ٻيهي پاڻ ۾ سُس پُس ڪندا رهيا. گهڙيءَ کان پوءِ منهن ويڙهيل مغل ٻين کي اتي ئي ٻيهڻ لاءِ چئي، پاڻ وري اندر هليو آيو. سوڍي هن کي اندر ايندو ڏسي چيو: ”هاڻ وري ڇا آهي؟“

مغل ڪوبہ جواب نہ ڏنو: ”هڪ ٽِڪ سوڍي جي منهن ۾ نهاريندو رهيو. انهيءَ نگاهہ ۾ عجيب پيار ۽ پنهنجائپ هئي. سوڍو هنجي ان گهُور کي

نہ سمجھنديءَ تڪائي مان ڪجھ چوڻ وارو هو تہ مغل پنھنجي ڪُلي جو پلاند ڇڪي منھن تان لاهي ڇڏيو.

”دادن، تون؟“

”ها ادا، آءٌ آهيان دادن!“ ۽ دادن سوڍي کي ڀاڪر پائڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو. سڀ حيرت مان هن مغل کي ڏسڻ لڳا. پر سوڍي جي اکين ۾ پيار بدران نفرت جو هڪ درياءُ ڏسي، دادن اتي ئي ڄمي ويو. هيءُ سوڍو هن جي ڀاءُ سوڍي کان بنھہ مختلف هو.

”تون دشمن جو پانڌي آهين، دادن . . . . .“

سوڍو وڌيڪ ڪجھ چئي نہ سگھيو. هن ائين ڀانيو ڄڻ تہ اکر هن جي نڙيءَ ۾ اڙجڻ اُنوڙجڻ لڳا هئا. هن جي دل تہ ائين ٿي چاهيو تہ هڪ ئي ڌڪ سان پنھنجي هن ڀاءُ کي پورو ڪري ڇڏي. پر هن وقت هو سندس تڏي آيل مهمان هو ۽ مهمان تي هٿ کڻڻ هن جو مَرڪ نہ هو.

دادن جي دل ۾ چير پوڻ لڳا. هن کي پاڻ کان، سڄي دنيا کان بيچان اچڻ لڳي، ۽ ڪڏهن نہ روئڻ وارو دادن ڄڻ روئي ويٺو: ”ادا، اهو وڃڻ تہ نہ ڏينم! منھنجو سر سنڌ تان صدقي، ڏٽيءَ لڳ اهڙو وڃڻ تہ نہ ڏينم!“

اهي لفظ نہ ڄڻ ورلاپ هئا، جي چوياريءَ ۾ ويٺل سيني ماڻھن تي ڄڻ ڇپ ٻڄي ڪِري پيا. سوڍي جي دل بہ انهن لفظن جي درد ۽ ڳوراڻ تي جھوبو کائي ويٺي ۽ هن وڌي دادن کي ڀاڪر وڌو. پوءِ دادن ڀين سان ڀاڪر پائي مليو. سموري سنگت هن همراهہ جي نئين روپ ٻھروپ تي حيران هئي. دادن وري سوڍي سان گڏ ويھي رهيو.

”ادا، هيءَ مغلن جي چٽي دراصل منھنجي آندل آهي. آخوند نور محمد ۽ ڀين وڏڙن جو خيال هو تہ جيڪڏهن اڪبر مرزا باقيءَ خلاف لشڪر چاڙهي موڪليندو تہ ترخان قنڌار ڀڄي ويندا، ۽ سنڌ ٿوري وقت لاءِ اڪبر

سلطنت جو صوبو بنجي امن امان ۾ گذاري سگهندي. سو آءٌ آگري وڃي اهو بندوبست ڪري آيس!“ دادن سوڍي ڏانهن نهارڻ بنان، ڪنڌ هيٺ ڪري چيو.

”آخوند نور محمد يا ٻين ڪي ڪهڙو حق هو جو سنڌ جا ائين سودا ڪندا وتن. ترخانن جي غلاميءَ مان ته اسين وڙهي ٻه جند ڇڏائي وڃون ها، پر هن مغل ڪاڙڪن جي غلاميءَ مان ڪيئن آزاد ٿبو؟“ سوڍي ڇڻ ته پاڻ تي ناراض ٿيندي چيو.

”مجاهد خان مون سان وعدو ڪيو هو ته ترخانن ڪان پوءِ سنڌ رڳو نالي ماتر اڪبري سلطنت ۾ رهندي. ڪوبه مغل صوبيدار مقرر ڪونه ٿيندو، ۽ سنڌ خود مختياري حاصل ڪري سگهندي!“ دادن هوريان چيو.

”آزادي ۽ خود مختياريءَ ۾ وڏو فرق آهي، دادن! پوءِ مغلن جا اهي واعدا ڪيڏانهن ويا، ۽ هاڻ مغل مرزا باقيءَ جي حمايت ڪيئن پيا ڪن؟“ صادق سومري وچ ۾ پڇيو.

”مجاهد خان جڏهن ملتان مٿي ۽ بکر ۾ ترخانن کي شڪست ڏني، ۽ اوهان جو لشڪر جدا سنڌ مان ڪين ترڻ لڳو، تڏهن مرزا باقيءَ پنهنجي نياٽي مرزا پائنده بيگ سان گڏ اڪبر جي خدمت ۾ موڪلي ڏني. مغل درٻارين لاءِ بيش بها سوکڙيون پاکڙيون موڪليون، اهڙي سياست هليو، جو اڪبر مرزا باقيءَ ڏانهن معافي نامو ڏياري موڪليو ۽ ان سان گڏ مجاهد خان کي فرمان موڪليائين ته مرزا باقيءَ جئن ته اطاعت قبول ڪئي آهي تون اُتي جي شورش کي ختم ڪري موٽي اچ!“ دادن ڳالهه ڪوليندي چيو.

اڪبر جي انهيءَ ڦِرتيءَ تي سيني کي اچرج لڳي ويو. سوڍو ڪا گهڙي چُپ ٿي ويو. پوءِ دادن ڏانهن منهن ڪندي چيائين: ”پوءِ تون ڇا ٿو چئين ته هاڻ ڇا ڪجي؟“

دادن بہ ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو. هن جي نظرن اڳيان مجاهد خان جي منظم لشڪر جو نظارو هو، ۽ هو دل ئي دل ۾ سنڌين جي مُٺ جيترن ڏهيسرن جي لشڪر سان مغل لشڪر کي ڀيٽيندو رهيو. ڇا بہ هجي، سنڌي سر ترڻ تي رکي پنهنجي وطن تان قربان ٿيڻ ۽ پنهنجا ڪنڌ ڪپائڻ لاءِ تيار هئا، پر اڳيان مغلن جي ڏيڊ لک فوج هئي، جنهن وٽ هاٿي هئا، توپون ۽ تفنگ هئا، روهيلا، راجپوت ۽ مغل گهوڙيسوار هئا. هنن سان مقابلو ڪرڻ هٿ وٺي مارائڻو هو. ٻئي طرف سنڌين جي هيءَ فوج باقي رهجي وڃي تہ ترخانن کي ٽُڏڻ ڏکيو نہ ٿيندو. پوءِ جي اڪبر وچ ۾ پيو تہ نالي ماتر سندس اطاعت ڪرڻ، مغل سردارن ۽ درٻارين کي سوکڙيون پاکڙين سان سنڌ جي آزادي برقرار تہ رهي سگهندي. هن کي اها بہ خبر هئي تہ مغلن جي اشاري تي مرزا جانيءَ بيگ بہ پنهنجي نئين فوج وٺي اچڻ لاءِ ٺٽي مان نڪري چڪو هو. هن وقت ٻن قوتن سان مقابلو ڪرڻو هو، ان ۾ سراسر ڇيهو ئي ڇيهو هو. پر مغل هن لشڪر جي پيش پوڻ ۽ مرزا باقيءَ کان پڇئي بنان ڪڏهن بہ نہ ويندا. مجاهد خان ڪٽي پاڻ هن جو چوڻ مڃي بہ، پر ٻين مغل اميرن کي تہ اڪبر جي خوشنودي وڌيڪ پياري هئي. هو اڃا ان سوچ ۾ ئي هو، تہ هڪڙو همراهہ اندر لنگهي آيو، ۽ هري هري سوڍي جي ڪن ۾ ڪا ڳالهہ ڪري هٽي بيهي رهيو. سوڍي جو منهن ٽامڻي هٽي ويو. هن جي اکين ۾ هميشہ واري ڏيا موٽي آئي. صادق سومري کان رهيو نہ ٿيو، ۽ پڇي ويٺو: "سوڍا، ڪهڙي خبر؟"

"ڪوٽ جي پٽئين پر، ڊٺل ٿل وٽ امير خان ۽ مرزا جاني بيگ مرزا باقي جون نئون لشڪر وٺي اچي پهتا آهن . . . . ."

دادن سوڍي جي اکين ۾ نهاريو، جن ۾ مچ مچڻ لڳا هئا. هو اهڙو رنگ هو، جنهن کان دادن هميشہ ڊڄندو هو. پر دادن کان رهيو نہ ٿيو ۽ هن چيو: "ادا، مون کي بہ مغلن کان خبر پيئي هئي تہ مرزا جاني بيگ نئون لشڪر وٺي، ڪوٽ جي پٽئين پر اچي لهڻ وارو هو. هاڻ مغلن سان وڙهڻ چريائي ٿيندي. منهنجي خيال ۾ تہ مجاهد خان سان صلح ڪرڻ ئي عقلمندي آهي!"

”دادن، اسين هت عقلمنديءَ ڪرڻ ڪونہ آيا آهيون. عقلمندي ڪرڻي هجي ها تہ پنهنجا گهر تڙ ڪونہ ڇڏيون ها!“ سوڍي پنهنجي ڪاوڙ تي ضابطي آڻڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

”پر ادا، هنن ٻن لشڪرن سان ڪيئن وڙهبو؟ امير خان وارو لشڪر بہ پنجاهي هزار ٿيندو. مغل اڳيان حملو ڪندا تہ امير خان پٺيان . . . . .“

”تہ پوءِ اسين ٻنهي کي منهن ڏينداسون!“ سوڍي ڄڻ بحث ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

”پر پنهنجي طاقت بہ تہ سارڻ کپي!“ دادن جي وات مان نڪري ويو.

سوڍي هن کي اهڙيءَ نظر سان ڏٺو جنهن ۾ هاڻ پنهنجائپ ۽ پيار بلڪل نہ هو. ڪجهہ سوچيندي؛ هن چيو: ”دادن، تون مغلن جو نياپو کڻي آيو هئين، ان جو جواب، جهيڙو شروع ٿئي، تنهن کان اڳ کين پهچاءِ تہ چڱو!“

اهو وينڻ وري بہ دادن جي دل ۾ وڍ وجهندو ويو. سنڌين جي وچ ۾ هن جي سڀ‍ڪي ياءُ هن کي بنهہ ڌاريون سمجهيو هو. هن کي بہ هاڻ ڪاوڙ اچي ويئي. سوڍو پنهنجي ڏاڍ مڙسيءَ سان هزارين سنڌين کي ڪهائي ويهندو. هن کي انهن هزارين ڪونڌرن جو خيال اچي ويو، جيڪي سنڌ ۽ سوڍي جي اشاري تي سر گهورڻ لاءِ تيار هئا. هن جو هيءُ ياءُ رڳو وڙهڻ چاهي، سياست ۽ حڪمت عملي هنن لاءِ بنهہ اوپريون ڳالهيون هيون. پر هن پاڻ تہ انهن معاملن کي سمجهيو ٿي، پوءِ ڪيئن اهي ڪونڌر ڪهائڻ لاءِ مات ڪري ويهي. هن کي ڏني جا لفظ ياد اچي ويا تہ سوڍو سنڌي سورما نہ ڪهائي ويهي. هن بہ ٿورو رنج ٿي چيو: ”ادا مون کي پنهنجي ساهہ جي ڳڻتي ڪانهي، جو اهو وينڻ تو ڏينم تہ آءٌ وڃي مغلن وٽ رسان! آءٌ تہ هنن هزارين سنڌين لاءِ ٿو سوچيان جن کي رڳو هينئر نہ، آئيندي بہ ويرين سان وڙهڻو آهي. وڙهڻ کان سواءِ برابر چاڙهو ڪونهي، پر اهڙيءَ طرح وڙهجي، جو وڙهڻ مان ڪو مقصد بہ حاصل ٿئي. ائين ٺلهو وڙهي، رڳو سورهيائي ڏيکارڻ تہ اجائي آهي!“

سڄي سنگت کي هن جي لفظن ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. قبول محمد دادن جو پاسو ڪٽندي چيو: ”سوڍا، ڳالهه سوچڻ جهڙي ته آهي!“

سوڍي ڪوبه جواب نه ڏنو: فقط ڏک جو هڪ پاڇولو هن جي منهن تي لهي آيو. دادن کان اهو دک ڏٺو نٿي ٿيو ۽ هن جڻ معافي معافي گهرندي چيو: ”ادا، آءٌ نندو آهيان، پر آءٌ ڪي سال مغلن سان رهيو آهيان. هنن سان اُٿيو ويٺو آهيان. مون کي هنن جي وڙهڻ جهُڙڻ، جنگين ڪرڻ، دوکيبازين ۽ ڪمزورين جي مڙئي توري گهٽي ڄاڻ آهي. جي منهنجي صلاح وٺو ته پنج سو يا هزار ڪن همراهه تيار ڪري، مغلن تي اهڙي نموني حملو ڪجي، جو مغل ائين سمجهن ته سنڌين راتاهو ڏنو آهي. مغل اهڙيءَ حالت ۾ ترخانن جي مدد ڪرڻ بدران پنهنجا مورچا ۽ پنهنجي بچاءُ جا هنڌ مضبوط ڪرڻ ۾ لڳي ويندا. اوهين ان وچ ۾ ترخانن تي حملو ڪري، مرزا جاني بيگ ۽ امير خان کي اکوڙڻ جي ڪوشش ڪريو ته جئن هو پٺيان اوچتو حملو نه ڪري سگهن. ترخان جيڪڏهن ميدان ڇڏي ڀڄندا ته مغل به سڌو سنئون وڙهڻ کان گوٺنات ڪندا، مَن تيسين آءٌ مجاهد خان کي سمجهائڻ ۾ ڪامياب ٿي پوان.“

صلاح سيني کي وڻي، سوڍي به نهڪار نه ڪئي. صادق سومري تي ڪم رکيائون ته مغلن تي راتاهي لاءِ همراهن کي تيار ڪري. دادن صادق سومري کي مغلن جي سموري ڇانوڻي ۽ لشڪر جي بيهڪ ۽ بناوٽ سمجهائي، ڪيس چيو ته بجاءِ سڌي حملي ڪرڻ جي، ننڍين ننڍين ٽولين ۾ ورهائجي، رسد خاني، گاهه جي دنن، ڪڙهين، ۽ اسلحه خانن کي باهيون ڏين. صادق سومري کي ڳالهيون سمجهائي، دادن سوڍي کان موڪلائڻ لاءِ اٿي بيٺو. ٻيئي يار ڪا گهڙيءَ هڪٻئي ڏانهن ڏسندا رهيا، ۽ پوءِ ٻنهي جون ٻانهون هڪٻئي ڏانهن وڌي آيون. دادن سوڍي جي ڀاڪر ۾ ايڏو قرب ڪڏهن به ڪونه ڏٺو هو. سوڍي جي چپن مان هلڪو پڙڪو نڪتو: ”دادن ڏٽيءَ کي پرتين!“

دادن هلڻ تي هو تہ پويان وري سڏ تيس. سڃاتل آواز ٻڌي، دادن ڪنڌ ورائي پويان نهاريو. هڪڙي همراهہ جي ڪلهي تي هٿ رکي، سنگهار بيٺو هو، ۽ پنهنجي نہ ڏسندڙ اکين سان هن ڏانهن نهاري رهيو هو. دادن جي آنڊن ۾ وڍ پئجي ويو. هن ڪنڌار مڙس کي نابين ڏسڻ جو تصور بہ هن جي لاءِ ڇيڇلائيندڙ هو. ترخانن خلاف هن جي نفرت جڻ پڙڪو ڪائي جاڳي پيئي هن کي محسوس ٿيو ڄڻ هن جي نفرت نئون روپ وٺي آئي هئي. هن وڌي بي اختيار ڪٽي سنگهار کي ياکر پاتو. ڪُجھ وقت هڪٻئي جي ڳراٽيءَ ۾ بيٺا رهيا. پوءِ سنگهار ڪنگهندي، پاڻ تي ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪندي، چيو: ”دادن، سنڌ جي پارت اٿئي!“

ڪيڏو نہ درد هو انهن لفظن ۾ ڄڻ هو چئي رهيو هو، ادا منهنجي لڄ جي پارت اٿئي! دادن جي دل ۾ سڏڪو اُيري آيو، ۽ هو ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري آيو. مغل ايترو وقت هن کي ويل ڏسين ششدر ٿيڻ لڳا هئا. سونهين ٿنهي جي اکين تي وري بہ پٽيون ٻڌي، ڪوٽ جي دروازي تي سندن اکيون کولي، گهوڙا سندن حوالي ڪيا. دادن هڪڙو پيرو وري پويان نهاريو: سندن نظرن جي سامهون سنڌ جو ست ـ رنگو جهنڊو عجيب انداز سان ڦڙڪي رهيو هو. هن دل ئي دل ۾ نعرو هنيو ”جيئي سنڌ!“

....

رات ننڊ جي سهيلي ٿي سڏجي، پر جن نيڻن ۾ سنڌ وسي، تن ۾ ننڊ ڪٿي! سنڌ پنهنجي آزادي لاءِ سوين راتيون اوجاڳا ڪدي، جاڳي جاڳي پنهنجن سوروين سومرن کي بہ سمهڻ نٿي ڏنو. ساٺيهہ جاڳي تہ سانگيئڙن کي ننڊون ڪٿي. اهڙي ئي هڪ اوجاڳيل رات جو، جڏهن سوڍو ڦتل ٿل جي ترائيءَ ۾ لٿو، تڏهن سندس ساٿين کي رڳو اهو خيال هو تہ ترخان هنن جي قدمن جي آواز تي سجاڳ نہ ٿي پون. ان گهڙيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳو، جنهن گهڙيءَ تي سنڌ جي هيءَ نڌاڪري ڌرتي هنن جي نعري سان گونجي ويندي؛ ۽ پوءِ جڏهن اها گهڙي آئي، ۽ سنڌ جي ويهن هزارن زبانن مان هڪ ئي وقت ”جيئي سنڌ“ جو نعرو بلند ٿيو، تڏهن ترخانن جا ڏيل ڏڪي ويا، ۽ مرزا جاني

بيگ چرڪ پري جاڳي پيو. هر طرف رڙيون ۽ ڪوڪون هيون. ”سنڌي اچي ويا!“ ”سنڌي اچي ويا!“ چوندا ترخان سپاهي هڪ پاسي کان ٻئي پاسي ڊوڙڻ لڳا، پر ڪٿان به ڀڄڻ جي واٽ نه هئي. هر طرف کان سنڌي ئي سنڌي هئا. اتر ــ ڏکڻ، اوڀر ــ اولهه سنڌي هئا. مرزا جاني بيگ بدحواسيءَ مان امير خان جي تنبوءَ ۾ گهڙي پيو، ۽ چڻ روئندي چيائين: ”امير خان، هاڻ ڇا ٿيندو!“

امير خان هن ڏجڻي ترخان کي ڪو آٿت ڏيڻ بدران، ٻاهر نڪري پنهنجن ماڻهن کي جاڳائڻ ۽ منظم ڪرڻ ۾ لڳي ويو. هن جا مهندار پنهنجن پنهنجن لشڪرين کي گڏ ڪري، صف بندي ڪرائڻ ۾ لڳي ويا. پر جيسين سمورو لشڪر جاڳي، پاڻ تيار ڪري، تيسين سنڌين جو گهيرو تنگ ٿيڻ لڳو. دانهن ۽ ڪوڪن سان ڌرتي ڪنبڻ لڳي. ان راڙوراڙ هيڪاري امير خان جي لشڪرين جي همت ٽوڙي وڌي، ۽ پنهنجن مهندارن جي آٿت ڏيارڻ جي باوجود هنن مان ڪيترا ڀڄي نڪرڻ لاءِ اوندهه جو فائدو ڳولڻ لڳا. پر ڀڄڻ جون سموريون راهون سنڌين جي قبضي ۾ هيون. اڳيان پويان سنڌي هئا. لاچار هو موٽي وري اچي ٽي صفن ۾ بيٺا. جئن تئن ڪري امير خان ڪجهه جٿا بندي ڪري هڪ پاسي کان حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ اڳتي وڌيو. امير خان کي پنهنجي سر اڳيان وڌندو ڏسي لشڪرين ۾ ڪجهه همت موٽي آئي هئي، ۽ هو به هاڻ ڀڄڻ جون واهون بند ڏسي مقابلي لاءِ تيار ٿيڻ لڳا. هنن جو انداز ايترو هو، جو امير خان سوچڻ لڳو ته اجا به جيڪڏهن ترخان ڄمي، پير کوڙي مقابلو ڪن ته سنڌين کي منهن ڏيڻ ڏکيو ڪونه هو؛ ۽ اهوئي سوچي هو واڪا ڪري هنن کي مقابلي ڪرڻ لاءِ همٿائيندو رهيو. ڪين انعامن اڪرامن جي لالچن ڏيڻ ۽ مرزا باقيءَ جي غضب کان ڊيڄارڻ کان سواءِ هنن جي غيرت کي للڪاريندو رهيو. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ امير خان چريو ٿي پيو هو، جو هڪ پاسي کان ٻئي پاسي جنون جي حالت ۾ رڙيون ڪندو ٿي ويو. پر اوچتو سنڌين جو هڪ جٿو هنن ڏانهن ڪاهيندو آيو، ۽ امير خان جيڪي ڏٺو، تنهن هن جو ساهه سڪائي ڇڏيو. ان جٿي جي اڳيان هن جو ڀڳ مٽ يار سوڍو پاڻ هو. امير خان کي پنهنجين ٽنگن مان طاقت نڪرندي محسوس ٿيڻ لڳي. هن گهڻو ئي پاڻ کي ڏڍ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ته

سوڍي ڪيس نہ مارڻ جو قسم ڪنيو هو، پر ڏپ هن جي سموري بدن ۾ ترڪڻي وجهي ڇڏي.

سوڍو ڇا آيو، ڄڻ ترخانن جي صفن ڪي ڪو درياءُ پائيندو ٿي ويو. هن جو ڀالو ائين ٿي ڪڙڪيو ڄڻ ترخانن تي ڪنوڻ ڪِري ٿي پيئي. هن جي ڪميت اهڙا وَرَ ٿي ڪاڏا، جو جن ترخانن هن کي ڏسڻ جي ٿي ڪوشش ڪئي، تن جو اکيون ڪيريون ٿيڻ لڳيون. ڪيترا ترخان تہ هن کي ڏسڻ ۾ اهڙا محو ٿِي ٿي ويا، جو هنن ڪان وڙهڻ ئي وسري ٿي ويو. جڏهن ياد آين، تڏهن سوڍي يا ڪنهن ٻئي سنڌيءَ جي کهاڙي سندن ڪنڌ ڪيرائي ٿي ويئي. سوڍي جي نظر بہ امير خان تي اوچتو پيئي، ۽ هن ڪميت کي هلڪو اشارو ڏنو. ڪميت کي هلڪو اشارو ڏنو. ڪميت جڏهن امير خان جي ويجهو پهتي، تڏهن امير خان پهريون وار پنهنجي ڍال تي روڪيندي، رڙ ڪري چيو: ”سوڍا خان، تنهنجو تہ قسم سنهن ڪنيل آهي تہ مون تي وار نہ ڪندين!“

”سنڌ مٿان اهڙا هزار سنهن قسم قربان!“ سوڍي رڙ ڪري چيو، ۽ سندس ڀالو امير خان جو نڙگهٽ چيري ويو.

امير خان کي ڪِرندو ڏسي ترخانن ۾ ٿاڪوڙا پئجي ويا. هاڻ وڙهڻ بدران هو پاڻ بچائڻ جون واهون ڳولڻ لڳا. اهي راهون راهون ڳوليندي، هو ڪرندا ٿي ويا. هنن جي رڙين ۽ ڪوڪن ڪان آسمان ۾ پڙاڏا پوڻ لڳا. ڪنهن سندن لشڪر ۾ اهو هل ڦهلائي ڇڏيو تہ مرزا جاني بيگ تنبن جي پٺيان واريءَ ڪاهيءَ مان ڀڄي ويو آهي، ۽ اتي سنڌي اچا نہ پهتا آهن. ترخان سر تان سانگو لاهي، ان ڪاهيءَ ڏانهن ڀڳا. اهو ئي هڪڙو هنڌ هو، جنهن کي بند ڪرڻ سنڌين جي وس ڪان ٻاهر هو. ترخان ڄڻ تہ اکيون بند ڪري ان ڪاهيءَ ۾ ٽپندا ٿي ويا. ترخانن کي ڪيرائيندي ڪيرائيندي سوڍي جي همراهن جون ٻانهون ساٽيون ٿيڻ لڳيون هيون، ۽ پوءِ جڏهن پريات جو پهريون ڪرڻو پورب ڪان ليا پائڻ لڳو، تڏهن سنڌين وري نعرو هنيو: ”جيئي سنڌ!“

ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ان پرِيات وڳري ۾ سڄي ڪائنات ان نعري جي وراڻيءَ ۾ جيئي سنڌ جو نعرو هڻڻ لڳي هئي. ان وراڻيءَ ڪان پوءِ ڄڻ ماٺ ٿي ويئي. ماحول ۾ هڪ عجيب سڪوت ڇانئجي ويو. هزارين ترخانن جي لاشن کي لتاڙيندي سوڍو جڏهن ان ڪاهيءَ جي منهن تي پهتو، تڏهن ڪاهيءَ جي تري ۾ هن کي انهن ترخانن جا مڙهه نظر آيا، جن ڪاهي ذريعي ٽپو ڏيئي سنڌين کان بچڻ جي واٽ ورتي هئي.

رسد خاني ۽ اسلحه خاني جو سمورو سامان لڏي، هو وري پراڻي ٿل کان ڦري جڏهن ڪوٽ ۾ گهڙيا، تڏهن سيوهڻ جي سمورين مسجدن مان فجر جي ٻانگ جو آلاپ اچڻ لڳو سوڍو ڪميت کي شهر وچان ڪڍي، وڏي برج تي چڙهي آيو، ۽ هن جيڪي ڏٺو، تنهن سندس دل ٻيٽي ڪري وڌي. مغلن جي هزارين تنبن مان باهه جون ڇپيون نڪري، مٿي اڏامڻ لڳيون هيون، مغلن جي رڙين ۽ واڪن جو گهمسان اُڀ ڦاڙڻ لڳو هو. سوڍي جي منهن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هو وري هيٺ لهي آيو. هيٺ اجا پهتو ئي مس ته صادق سومرو ۽ سندس همراهه ڪوٽ جي در ڪان اندر لنگهي آيا. سوڍي اڳيان وڌي صادق سومري کي ڀاڪر پائي چيو: ”واهه جو ڪم ڪيو اٿئي، صادق!“

صادق پنهنجي هن يار کي عجيب پيار مان ڏسڻ لڳو. جنهن ترخانن جي هيڏي لشڪر کي ڀڄائي ڪڍيو هو، پر جنهن جي منهن تي اهڙو اهڃاڻ هو، ڄڻ ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هو.

”سوڍا، هاڻ پاڻ وڙهي پونداسون. هيڏي ويڙهه ڪائي آيو آهين، ۽ وچي ڪو ساهه پٽين ۽ ساهي ڪٽين، ان بدران برج تي چڙهي پيو جهوتون ڏين! هل، هلي آرام ڪر. خبرون چارون به پوءِ ڪنداسين!“ صادق ڪوڙي ڪاوڙ ڪندي چيو.

”جيڪا تنهنجي مرضي!“ سوڍي مرڪندي چيو، همراهن سان گڏجي پنهنجي ڇانوڻيءَ ڏانهن وڌي ويو.

15

صادق سومري جي راتاهي مغلن جا وڻ وڃائي ڇڏيا. هنن کي سمجهه ۾ تتي آيو ته حملو ڪنهن ٻ ڪيڏيءَ مهل ڪيو. بظاهر ته ڪو لشڪر به نظر ڪونه ٿي آيو. پر رکي رکي پهريدارن ۽ رسد خاني جي تنبن مان ڪيڪن ۽ رڙين ڪنهن ڌارئين جي موجودگيءَ جو اعلان ٿي ڪيو. پوءِ جڏهن گهوڙن جي گاهه جي دَنين مان باهه جون ڄڀيون آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳيون، تڏهن محافظ دستا اوڏاهين ڀڳا. پر دشمن هجي ته ليي. جيسين هو گاهه جي پهريدارن کي ڳولين، تيسين رسدخاني جي شاميانن مان دانهون ڪُوڪُون ٻڌڻ ۾ آيون، ۽ هڪبئي پٺيان سمورن تنبن ۽ شاميانن کي باهه وڪوڙيندي ويئي. انهن مان سوين تنبن ۾ رسد خاني جا ملازم ستل هئا. تن جو پاڻ کي چوڌاري باهه ۾ وڪوڙيل ڏٺو ته انهن جي رڙين سڄي مغل لشڪر کي ڌهڪائي ڇڏيو. انهن رڙين تي مجاهد خان ۽ ٻيا مغل سردار ڇرڪ ڀري جاڳي پيا، ۽ هنن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار ڪرڻ جهڙو نه هو. ائين ٿي پانيو ڄڻ ڪنهن وڏي شهر کي چوڌاري باهه ورائي ويئي هئي، ۽ ماڻهن کي پڄڻ جي واهه ڪانه هئي، ۽ هنن جي ڏسندي ڏسندي رسدخاني، اسلحه خاني جا هزارين تنبو باهه جو کاڄ بڻجڻ لڳا. مجاهد خان ڪاوڙ کان پنهنجي چپن ۾ چڪ وجهڻ لڳو. جڏهن محمود خان ڊڄندي ڊڄندي چيو: ”حضور، شايد سنڌين شب خون هنيو آهي!“ تڏهن مجاهد خان سڄو ڏڪڻ لڳو. هن محمود خان کي ڳچيءَ کان جهلي، اهڙي ڌونڌاڙ ڏني، جو هو اتي ئي ٻي سڌ تي ڪِري پيو. ٻيا مغل سردار محمودخان جو اهو حال ڏسي، وري پنهنجي تنبن ۽ شاميانن ڏي وڃڻ لاءِ مڙيا، ته مجاهد خان ڪڙڪو ڪندي چيو: ”هڪدم سڄي لشڪر کي مقابلي لاءِ تيار ڪيو وڃي ۽ طبل جنگ وڄايو وڃي!“

توتارن ۽ ڌمالن باهه جي شور کي هيڪاري خوفناڪ بڻائي ڇڏيو. مغلن جي اٿاهه لشڪر ٿوريءَ ئي دير ۾ صفون ٻڌي، حملي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيهي رهيو. مجاهد خان پنهنجي سفيد گهوڙي تي سوار ٿي، گهوڙيسوارن جي دستن جو معائنو ڪري، پيادل فوج جي سردارن کي ڪوٺ ڏانهن وڌڻ

جو حڪم ڏنو. فيلدارن کي هاٿين کي اڳيان ڪرڻ لاءِ چئي، هو وري گهوڙي سوارن ڏانهن موٽي آيو. دستن مهندارن کي گڏ ڪري، هن غضبناڪ آواز ۾ چيو: ”آءٌ چاهيان ٿو ته سنڌين هن شب خون جي اهڙي سزا ڏني وڃي، جو هنن کي وري ظل الاهيءَ جي لشڪر تي آڱر کڻڻ جي همت نه ٿئي. اڄ جو اڄ سيوهڻ جو قلعو اسان جي قدمن ۾ هئڻ گهرجي. دلاور خان، آتش خان، بينظير خان ۽ رامسنگهه جا دستا هر اول دستا ٿي اڳتي وڌندا. ٻيا سپهه سالار هنن جي پويان هلندا. جڏهن هاٿي دروازو ڪيرائين تڏهن هر اول دستن جا چار ئي سالار الڳ الڳ دروازن کان سنڌين تي حملو ڪندا. خدا جو قسم، جيڪڏهن هي حملو ناڪام ٿيو ته اوهان جا سِرَ پنهنجي هٿن سان وڍي، ظل الاهيءَ جي خدمت اقدس ۾ موڪلينداسين . . . . ! رامسنگهه، ترخانن کي هڪدم حڪم ڪيو وڃي ته هو پٺيان هڪدم قلعي تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪن، جئن سنڌين کي ڀڄڻ جو موقعو نه ملي!“

مغل فوج جو هي سمنڊ جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاءِ آيو نڪتو، تڏهن زيبا جو ساهه مٺ ۾ اچي ويو. هوءَ تڪڙي تڪڙي دادن جي تنبوءَ ۾ لنگهي آئي. ”اوهين اِتي آرام سان ويٺا آهيو، ۽ حضور جن قلعي تي حملي ڪرڻ وارا آهن!“ هن سهڪندي چيو.

”تون ڪا ڳڻتي نه ڪر. سيوهڻ کي فتح ڪرڻ ۾ خان اعظم کي ڪي سال کپن!“ دادن کلي چيو.

زيبا کي هن جي اِها ڪل نه وڻي. هن کي مجاهد خان جي ڪاوڙ ۽ بهادريءَ جي خبر هئي. هن ائين سمجهيو ته ڏينهن چڙهڻ کان اڳ مجاهد خان قلعو فتح ڪري وٺندو، ۽ پوءِ هن جي دادن جو ڇا ٿيندو؟ هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ هڪ عجيب اِلتجا هئي، ڄڻ چوندي هجي، ”سڄڻ، هن ڪوڙيءَ سياست جي جهڳڙن کان دور مون کي پاڻ سان وٺي هل!
دادن به ان نظر کي پروڙي ويو؛ ۽ نه چاهيندي به هن چئي ڏنو: ”زيبا، منهنجي ڳالهه مڃ، خان اعظم کي آزمائڻ ڏي، ۽ جڏهن هو ناڪام ٿي موٽندو، تڏهن مغل لشڪر ڪيس خود مجبور ڪندو ته سنڌ تان هٿ کڻي؛ ۽ جڏهن خان

اعظم لاهور ڏانهن اُسهندو تڏهن جي تون منهنجو ساٿ ڏيندينءَ ته اسين ٻه پنهنجي ڪا منزل حاصل ڪنداسون!“

زيبا ڪجهه چوڻ تي هئي، ته هن تنبوءَ جي پٺيان ڪجهه کڙڪو ٻڌي ورتو. هن اشاري ئي اشاري ۾ دادن کي ڳالهه سمجهائي. دادن پڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪتو، پر تيسين ڪو ماڻهو تڪڙو اتان کسڪي ويو، ۽ هن جي نظرن کان غائب ٿي ويو. جڏهن هو واپس تنبوءَ ۾ آيو ته اتي زيبا ڪانه هئي. هن ڪن لائي ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ هري هري ٿي پاسي واري تنبوءَ ۾ داخل ٿيو. تنبوءَ ۾ داخل ٿيڻ سان ٻه مغل هڪ ئي وقت هن تي ترارين سان حملو ڪري آيا. دادن ڦڙتيءَ سان اڳيان ٽپ ڏيئي، وار ته بچائي ويو، پر مغل وري ڦري آيس. هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي، هن ديوان تي پيل هڪڙي چادر کڻي ورتي، ۽ ڪنهن طرح سان هڪڙي مغل جي ٻوٿ ۾ ڦهڪائي ڏنائين. جيسين اهو مغل چادر مان منهن ڪڍي، تيسين هن ٻئي مغل جو وار روڪي، ڪيس ڪنڌ تي اهڙو زوردار ڌڪ هنيو جو هو گوڏن پر ويهي رهيو. هن جي هٿ مان ترار ڦري، هن ٻئي مغل جي پيٽ ۾ ٽنبي ڏني. ڊگهي جهڙي رنڀ ڪري مغل اُتي ئي اونڌو ٿي ڪري پيو.

دادن ترار کڻي ٻاهر نڪتو، ۽ هڪ هڪ تنبوءَ ۾ ڏسندو ويو، پر هن کي زيبا ڪٿي به نظر نه آئي. مغلن جي حرمن ڏانهن وڃڻ خطري کان خالي نه هو، ۽ هاڻ هن جو اڻين تنبوءَ ۾ رهڻ به جوکائتو هو. هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو، ته هن تي ڪنهن حملو ڪرايو جڏهن سيني کي خبر هئي ته هو مجاهد خان جو مهمان هو. البت ڪيترا مغل سردار هن کي شڪ جي نظرن سان ڏسڻ لڳا هئا. اهو سوچي، هو گهوڙو هٿ ڪري، پاڻ به مغل لشڪر جي پويان هلڻ لڳو.

مغلن جي فوج جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاءِ اڳتي وڌي تڏهن سندن پويان ٻرندڙ مچ سندن ئي پاچولن کي عجيب منظر ڏيئي ڇڏيو. اهي لڏندڙ ٽڙڪندڙ پاچولا ائين ٿي معلوم ٿيا ڄڻ جنن ڀوتن جو ڪو ڪٽڪ هنن جي اڳرائي ڪندو ٿي ويو. جئن جئن سج جا ڪِرڻا چڙهندا آيا، تئن تئن

پاچولن جو اهو لشڪر مغل لشڪر جي پيرن هيٺان لتاڙجندو ويو ۽ جڏهن پهر سج جو چڙهي آيو، تڏهن سيوهڻ جي قلعي هيٺان انسانن جو هيءُ سمنڊ حملي جي تيارين ۾ لڳي ويو. مجاهد خان فيلدارن کي اشارو ڪيو. ڏهه ڏهه هاٿي قلعي جي چئن دروازن ڏانهن وڌڻ لاءِ تيار ڪيا ويا. پر جڏهن فيلبانن هاٿين کي سوئا ٽنبي، کين دروازن ڏانهن وڌڻ جي هُشي ڏني، ان وقت ڪوٽ جي ڪُنگرن ۽ بُرجن مان تيرن جو مينهن وسڻ شروع ٿي ويو. فيلبان بولاٽيون کائيندا ڪِرندا ويا ۽ هاٿي رانياٽ ڪندا، موٽي پنهنجي ئي لشڪر ۾ ڪاهي پيا. فيلدارن جئن تئن ڪري وري هاٿين کي تيار ڪري، نئين سر نَون فيلبانن سان چاڙهي موڪليو پر هنن جو به اهوئي حشر ٿيو. جئن جئن ڏينهن چڙهندو آيو، تئن تئن سنڌ جي ڌرتيءَ به مغلن کي تپائڻ شروع ڪيو. اج ۽ بک هنن کي وري پنهنجا تنبو ۽ خيما ياد ڏيارائي ڇڏيا. سنڌ جي سهٽي اس هنن جي بدنن ۾ سيون ٽنبڻ لڳي، ۽ هنن وَرَ ور ڪري پير مٿائڻ ٿي شروع ڪيا.

مجاهد خان ناڪام ٿيندڙ حملن کان فيلدارن کي گاريون ڏيڻ لڳو. پر جڏهن ترخانن ڏانهن موڪليل رامسنگهه جا ماڻهو موٽيا، ۽ مجاهد خان کي ترخانن جي لشڪر بدران سندن سڙندڙ لاشن جي خبر ڏنائون تڏهن مجاهد خان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پنهنجي تڪڙ ۽ اُبهرائيءَ تي پيشمان ٿيڻ لڳو. پر حملي کي اڌ ۾ ڇڏڻ به نٿي چاهيو. هن حڪم ڪيو ته ڪمند اُڇلائي فصيلن تي چڙهڻ وارا دستا اڳيان وڌن. راڻوڙن ۽ روهيلن جا اهي دستا پنهنجا ڪمند ۽ رسا سنڀالي قلعي ڏانهن وڌيا. قلعي کي جئن ئي ويجها پهتا ته هنن جي مرحبا به تيرن جي اهڙي وسڪاري سان ٿي جو سندن صفن جون صفون ڪِرنديون ڇٽ ٿينديون ويون. پين انهن جي جاءِ ورتي، ۽ اهي به پنهنجن ئي همراهن مٿان ڪرندا ويا. جڏهن سج نيزي چڙهي آيو، تڏهن اج ۽ بک کان مغل لشڪر بيحال ٿيڻ لڳو. مختلف جٿن جا سردار مجاهد خان کي جنگبنديءَ لاءِ منٿون ڪرڻ لڳا. بغاوت بلوي جي ڊپ کان لاچار مجاهد خان جنگبنديءَ جو حڪم ڪيو، ۽ مغل لشڪر پنهنجن خيمن ڏانهن موٽڻ لڳو.

خيمن کي پهچندي ئي لشڪري پاڙيءَ جي متن ۽ نادين تي ٽٽي پيا. جڏهن هنن جي اچ لتي تڏهن هنن کي ڪاڏي جو خيال آيو: ان سان گڏ هنن کي سنڌين جي راتاهي جو خيال آيو. رسد خانو سڄو ڦلهيار ٿيل هو: سمورو اَن، گهوڙن ۽ جانورن لاءِ گاهه باهه جي نذر ٿي ويو هو. هاهوڪار مچي ويئي. بکيو لشڪر انڌي هاٿيءَ جيان ٽونا هڻڻ لڳو. مغل سردار ۽ امير پنهنجن ئي لشڪرين ۽ سپاهين کان ڊڄڻ لڳا. نئين رسد پهچڻ ۾ وقت لڳندو، ان وچ ۾ لشڪر جي بغاوت کي ڪير منهن ڏيندو. اها صورتحال ڏسي سمورا امير ۽ سالار مجاهد خان جي شامياني اڳيان گڏ ٿيڻ لڳا. مجاهد خان به صورتحال سمجهي ويو هو: پر هو ڪري به ڇا ٿي سگهيو. مجاهد خان کي اها به پڪ هئي ته نئين رسد پهچڻ ۾ ايترو وقت لڳي ويندو جو نئين حملي ڪرڻ جو خيال به ملتوي ڪرڻو پوندو. تنهن کان سواءِ قلعي کي فتح ڪرڻ آسان نه هو. هي قلعو تاريخ ۾ سيني لاءِ ڏکئي ۾ ڏکيو قلعو هو. سڪندر اعظم جهڙي فاتح کي به هزارين سپاهي قربان ڪرڻا پيا هئا، ۽ ڇهن مهينن جي انتظار کان پوءِ قلعي هٿ ڪرڻ جي صورت نڪتي هئي. خلجين ۽ تغلقن به ان قلعي پويان ئي جوتا ڪائي دهليءَ جو رستو ورتو هو. جن فاتحن اهو قلعو فتح ڪيو هو، تن هميشه ڪنهن نه ڪنهن دوکيبازيءَ ۽ دغا کان ڪم ورتو هو. سڌو سنئون قلعي کي فتح ڪرڻ ناممڪن هو. بهتر هو ته سنڌين سان صلح ڪري، اڪبري لشڪر کي وري لاهور ۽ آگري جي عافيت ڏانهن موٽائجي. ٻئي طرف اڪبر جي غيض ۽ غضب کان مغل سردارن جا هنيان ئي ڪاڇي ٿي ويا. هنن مان ڪنهن به ان رٿ پيش ڪرڻ ۾ اڳرائيءَ جي همت نه ڪئي، جيتوڻيڪ سيني جي دل آگري پهچڻ لاءِ ملندي هئي، جتي جون محفلون، عيش عشرتون هنن جي انتظار ۾ هيون. مجاهد خان خود ئي اهڙي راءِ ڏيکاري، تڏهن گهڻن مغلن سردارن ڪيس پنهنجي همراهي هجڻ جو يقين ڏياريو. فيصلو اهو ڪيائون ته دادن کي ڪن مغلن سان گڏ وري سنڌين ڏانهن صلح جي پيشڪش لاءِ موڪلجي.

دادن جڏهن شامياني ۾ پهتو، تڏهن سيني مغلن جا لٿل منهن ڏسي، هن جي چپن تي مرڪ اچي ويئي. هن کي پڪ ٿي ته مجاهد خان پنهنجي دليريءَ ۽ سورهيائيءَ جي گهمنڊ ۾ پاڻ پوئتي هٽڻ کي مغل شان جي گهٽتائي

سمجهي، هاڻ مغل لشڪر جي واپسيءَ جو ڪو عزت وارو رستو ڳولي رهيو هو.

مجاهد خان پنهنجي ڪاوڙ ۽ شرمساريءَ کي لڪائيندي چيو: ”سنڌي، اسين تنا چاهيون ته وڏيڪ خونريزي ٿئي. ان ڪري جيڪڏهن سنڌي وڌيڪ شورشون بند ڪن ته اسين شهنشاهه هند طرفان کين معاف ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. موهن ڪوٽ ۽ سيوهڻ جا اجازت ناما ۽ شاهي پروانا پڻ ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، بشرطيڪ سنڌي ڪو نئون حملو نه ڪندا جيسين ظل الاهي سنڌين ۽ ترخانن جو ڪو تصفيو ڪري!“

دادن غور سان هن شڪست کاڌل مغرور مغل کي ڪو وقت ته ڏسندو رهيو. پوءِ ڌيرج سان چيائين: ”مون ته اڳي ئي عرض ڪيو هو ته سنڌي خود مغل لشڪر سان وڙهڻ نٿا گهرن. مغل ته هرويرو سنڌ جي اندروني جهيڙي ۾ مداخلت ڪن ٿا. موهن ڪوٽ، سيوهڻ ۽ ٻين شهرن لاءِ به هنن کي شاهي پروانن جي ڪا ضرورت ڪانهي: اهي ته آهن ئي هنن جا پنهنجا. رهي ڳالهه شورشن جي، سو جيسين ترخان حڪمران رهندا، شورش بند نه ٿيندي. جيسين هڪڙو به ترخان سنڌ جي سرزمين تي موجود آهي، تيسين هنن جي بغاوت جاري رهندي. آءٌ سنڌين پاران اوهان کي رڳو اها پڪ ڏيئي ٿو سگهان ته مغل لشڪر جي واپسيءَ وقت سنڌي ڪوبه حملو نه ڪندا!“

”پر شنهشاهه جي اطاعت ته شرط آهي.“ هڪڙي سردار وچ ۾ چٽي ڏنو.

”سنڌي اڳ ته شايد شنهشاهه جي اطاعت جي اعلان ڪرڻ کان ڪونه ڪيٻائين ها، پر جڏهن کان ظل الاهيءَ مرزا باقيءَ جي حمايت جو اعلان فرمايو آهي، تڏهن کان ته هو مرڻ وڌيڪ پسند ڪندا، ۽ شهنشاهه جي اطاعت جو اعلان هرگز نه ڪندا!“

”پر سنڌي مغل شهنشاهيت کان ڪيترو وقت بچندا . . . . ! “
رامسنگهه جي دل جو راجپوت لفظن جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو.

”مغل شهنشاهه . . . . . . “

دادن ڪجهه چوڻ تي گهريو، پر اوچتو لشڪر ۾ شور ۽ هنگامي جا آواز پڌڻ ۾ آيا. لشڪري زور زور سان نعرا هڻي رهيا هئا. ڪنهن کي سمجهه ۾ نه آيو ته ڇا ٿي رهيو هو. مجاهد خان کي پڪ ٿي ته لشڪر ۾ بغاوت ڦهلڻ لڳي هئي. اڃا هو ڪجهه چوڻ تي هو ته لشڪرين جو هڪ شاهي دستو شامياني کي گهيرو ڪري بيهي رهيو. ڪجهه اگهاڙين ترارين سان اندر گهڙي آيا، ۽ مغل سردارن جي پويان بيهي رهيا. ڪنهن کي به نڪرڻ جو موقعو نه ملي سگهيو. اوچتو هيبت خان اگهاڙي ترار هٿ ۾ جهلي اندر هليو آيو، ۽ مجاهد خان ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”مجاهد خان، اڪبري لشڪري جي هيڏي بيعزتي تنهنجي لاءِ ڪافي نه هئي، جو هاڻ سنڌين سان صلح جون ڳالهيون تو ڪرين!“ پوءِ ٻين سردارن ۽ اميرن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”اوهين پاڻ کي مغل امير ٿا سڏايو! حيف آهي اوهان جي حياتيءَ تي! اڪبري فوج جا سالار مُٺ جيترن سنڌين سان مقابلو ڪرڻ بدران آگري ڏانهن موٽڻ جو تياريون ٿا ڪن. ظل الاهيءَ کي ڪهڙو منهن ڏيکاريندؤ؟ لشڪر جو سمورو ڪاڏو سنڌين جي راتاهي تباهه ڪري ڇڏيو، ۽ انهن کي ڪاڏي ڪارائڻ بدران اوهين ميدان ڇڏي ڀڄڻ جون صلاحون پيا ڪريو. اڄ کان هن لشڪر جو سپهه سالار آءٌ آهيان: مجاهد خان کي گرفتار ڪيو وڃي ٿو. اوهان مان جيڪو مون سان ساٿ ڏيڻ گهري، سو هٿ مٿي ڪٽي. آءٌ سنڌين کي اهڙي سيکت ڏيندس، جو هنن کي وري ڪنهن مغل بادشاهه جي حڪم عدوليءَ جي همت نه ٿيندي. سمورو لشڪر مون سان آهي. جيسين ٻاهران رسد پهچي، جنهن لاءِ مون اڳي ئي ماڻهو موڪلي ڇڏيا آهن، تيسين سيني سردارن، اميرن، سالارن، جتن جي مهندارن جي ذاتي رسدگاهن مان ڪاڏو لشڪرين ۾ تقسيم ڪيو ويندو. جنهن امير يا سردار ائين ڪرڻ ۾ ڪو اعتراض ڪيو، ته ان کي لشڪرين جي حوالي ڪيو ويندو!“

سيني اميرن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هنن کي پنهنجن ئي لشڪرين هٿان مرڻ جا خيال ستائڻ لڳا. هيبت خان هنن سيني کي ڏسندي وري چيو: ”مجاهد خان کي ظل الاهيءَ جي خدمت ۾ پيش ڪري آءٌ سموري حقيقت بيان ڪندس. انهن سردارن ۽ اميرن جا نالا پڻ پيش ڪندس جن مجاهد خان جو ساٿ ڏنو، يا هن کان پوءِ ڏيندا. جيڪڏهن ظل الاهيءَ مون کي ئي قصور وار ڪيو ته آءٌ خوشي سان سزا ڀوڳيندس، پر مونکي قسم آهي پروردگار جو، آءٌ مغل لشڪر، مغل شهنشاهه ۽ خاندان تيموريه جي بيعزتي ٿيڻ ڪونه ڏيندس!“

ٻاهر سڄو لشڪر هيبت خان جي حق ۾ نعرا هڻي رهيو هو. ڪنهن به سردار کي هيبت خان جي منهن ۾ نهارڻ جي همت نه ٿي، ۽ پوءِ هري هري ٿي امير ۽ سردار هٿ مٿي ڪندا، هيبت خان کي پنهنجي وفاداريءَ جو يقين ڏياريندا ويا. فقط مجاهد خان، دلاور خان، محمود خان، ۽ رامسنگهه چار ڄڻا هئا، جن پنهنجا هٿ مٿي ڪنيا.

”اڄ کان اسين سيوهڻ تي سنڌي حملي ڪرڻ بدران انکي گهيرو ڪري ويهنداسون، ۽ سندن مڪمل ناڪابندي ڪنداسون، ڪٿي اسان کي هٿ ڇهه مهينا ڇونه ويهڻو پوي. سنڌي ٿورن ڏينهن ۾ تنگ ٿي اسان کان امان گهرندا ....!“

اوچتو هن دادن ڏانهن منهن ڪري چيو: ”سنڌي، تو هيبت خان کي نه سڃاتو آهي. مونکي اِها به خبر آهي ته سنڌين اهو شبخون ڪيئن، ۽ ڪنهن جي چوڻ تي ڪيو. ان ڪري تنهنجو احتساب منهنجي وس ۾ آهي! وٺي وڃو هنن مردودن کي! هن سنڌيءَ کي زنجيرن ۾ جڪڙي مٿس سخت پهرو ويهاري ڇڏيو!“

مجاهد خان جو ڪنڌ هيٺ هو. مغل لشڪر جي هن ڄاڻو سپهه سالار هڪڙي ئي ڏينهن ۾ پنهنجي ڀيرائيءَ ۽ گهنڊ ۾ ايتريون شڪستون کاڌيون هيون، جو شرمساريءَ کان هو جُهور پوڙهو نظر اچڻ لڳو هو. دادن کي

الائي ڇو هن پوڙهي مغل تي رحم اچي ويو. سپاهين سان گڏ ٻاهر ويندي، مجاهد خان پڻ پڻ ڪندي چيو: "سنڌي، اسين نهايت شرمنده آهيون، جو اسين تنهنجي ڪابہ ڳالهہ پوري نہ ڪري سگهياسين .... شايد خدا ڪي اِن ڪري ئي اسان جي هي ذلت منظور آهي!" مجاهد خان پنهنجين اکين جي لڙڪن لڪائڻ لاءِ هڪڙو هٿ منهن آڏو ڏيئي ڇڏيو.

16

مغلن جي ناڪابندي جئن پوءِ تئن سخت ٿيندي ويئي. قافلن جا قافلا مغلن جي ور چڙهندا ويا، ۽ سيوهڻ جي شهر تي هڪ منحوس پاڇو نمودار ٿيڻ لڳو. ماڻهن ۾ هڪ عجيب بيچينيءَ ۽ بي آرامي ڦلجندي ويئي. پر ڪنهن به وات مان ڪجهه نه ٿي چيو. جڏهن مهينو راتين جو پورو ٿيو ته شهر ۾ اَن کٽڻ لڳو، ۽ پهريون ڦيرو شهر جي ماڻهن کي احساس ٿيو ته هاڻ ويلا ڪانٽا پوندا. سوڍي جا همراهه هن کي سموريون خبرون پهچائيندا رهندا هئا، شهر ۾ ڪنهن به مغلن جي پيش پوڻ جي ڳالهه نه ٿي ڪئي. ماڻهن ۾ هڪ عجيب جذبو هو ـــــ ڪلندي ڪڏندي ويلا ڪاٽيندا ٿي ويا، بکون ڪاٽيندا ٿي ويا، مغلن کي گاريون ڏيندا ٿي ويا: ڄڻ هنن آڻ مڃڻ بدران بکن ۾ پاهه ٿي مرڻ کي بهتر ٿي سمجهيو. پر سوڍي ۽ ٻين همراهن کان سَنو نه ٿي ٿيو. سنڌ جي هن ملوڪ شهر جي ماڻهن هنن جي ڪري ئي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا هئا. هو ته ان خيال جو هو ته مغلن سان ٻاهر نڪري منهن ڏيڻ گهرجي، پر الائي ڇو سنگت ان خيال جي هئي ته مغل پاڻيهي ڪڪ ٿي پڇي ويندا. هونئن به مغل لشڪر جي ڀيٽ ۾ هو ايترا ٿورا هئا جو سڌو سنئون مقابلو ڪرڻ ممڪن نه هو.

هڪڙي ڏينهن، پنهنجن همراهن سان آخري صلاح ڪرڻ لاءِ هن چوياري سڏائي، ته چاچي علو ڪيس اطلاع ڏنو ته مغلن جا ماڻهو ڪو نياپو ڏيڻ پيا اچن، ساڻن ٿي ڄڻا سنڌي به شامل آهن. سوڍل کي ڪو وسوسو ويڙهي ويو. هن جي دل ۾ پهريون ڀيرو ڪا نستائي، ڪا ڪمزوري محسوس ٿيڻ لڳي. هن کي پنهنجي ان وسوسي جي پاڻ ئي ڪا ڄاڻ نه پئجي سگهي، پر جڏهن مغل ۽ ٽيئي سنڌي اندر آيا تڏهن سندن منهن مان ئي هو سمجهي ويو ته هن جو وسوسو سچو هو. هنن هڪ خط آڻي سوڍي جي هٿ ۾ ڏنو. سوڍو جئن جئن پڙهندو ويو تئين تئين هن جي منهن جو رنگ بدلجندو ويو. هڪڙي همراهه کان رهيو نه ٿيو، تنهن چيو ”سوڍا، خير ته آهي؟“

سوڍي کو جواب ڪونہ ڏنو، ۽ خط ڪٽي سندس هٿ ۾ ڏنو. جنهن جنهن تي خط پڙهيو، تنهن جي منهن جو پنو لهندو ٿي ويو. آخوند نورمحمد لکيو هو تہ سنڌين جي مغل شهنشاهہ سان ڪا لڙائي ڪانهي، ان ڪري مغلن سان صلح ٿو ڪجي. ان جو فيصلو سيني راڄن بہ ڪيو هو، ۽ سمورن راڄن جي وڏڙن جون مهرون ان خط هيٺان لڳل هيون. مغلن چيو تہ جيڪڏهن سنڌي وڙهڻ ڇڏين ۽ قلعو مغلن جي حوالي ڪن تہ هو ڪنهن بہ سنڌي کي هٿ ڪونہ لائيندا، هر ڪنهن کي پنهنجن راڄن ۾ موٽي وڃڻ جي اجازت هوندي. ڪچهريءَ ۾ موجود سمورن ماڻهن کي چڻ ڪنهن سراپي ڇڏيو هو.

ٿوريءَ دير ڪانپوءِ سوڍي چيو: ”ادا، ائين ملول ٿيڻ مان تہ ڪجهہ ڪونہ ورندو. پهرين ڏسون تہ همراهن جي ڪهڙي صلاح آهي تہ پوءِ اهڙو جواب هنن کي ڏجي! صادق، پهرين تون همراهن جي خبر ڪر!“

صادق سومرو سيني کان ننڍو هو. جانٺو جوان، وڙهڻ مهل پالي ۽ تلوار بدران ڪهاڙيءَ تي وڌيڪ ڀروسو ڪندو هو. ترخانن سندس ڳوٺ ساڙي ڦلهيار ڪري ڇڏيو هو. سندس پيءُ کي انڌو ڪري کوهہ ۾ ٽنگايو هئائون. هو بہ سوڍل جيان گهٽ ڳالهائيندو هو.

”سوڍا، منهنجا همراهہ صلح ڪڏهن بہ ڪونہ قبوليندا. اسين سنڌ جي لاءِ وڙهڻ نڪتا آهيون. جيسين ڌارئين لشڪر جو هڪڙو ماڻهو بہ سنڌ ۾ هوندو تيسين اسين وڙهندا رهنداسين!“

سوڍل کي هن دلير مڙس لاءِ ڏاڍو پيار هو. ڪيس ڏکوئڻ نہ ٿي گهريائين، پر هن وقت تہ ڳالهہ صاف ڪرڻي هئي، سو ڪنڌ هيٺ ڪري چيائين: ”پر اوهان جي سومرن جي راڄ جي وڏڙن جو فيصلو همراهہ ٻڌندا تہ پوءِ؟“

”وڏڙن جو ڇا وڃي هن جهيڙي سان؟ اسين اول سنڌي آهيون آخر سنڌي آهيون. سومرن جي راڄ جو ان ۾ ڇا وڃي؟ سيڪو راڄ پنهنجا ڇيڙا

نبيرا ڪندو آهي. اسين راڄن برادرين جي چوڻ تي وڙهڻ توروئي آيا هئاسون، يا ڪو راڄن اسان کي چوائي موڪليو هو ته ميان وچي سنڌ لاءِ وڙهو. ويڙهه سيڪنهن جي پنهنجي آهي، جنهن کي سنڌ جي سينڌ لاءِ مانُ آهي، سو وڙهڻ آيو آهي: ڪو سمون، ڪو سيد، ڪو سومرو، ڪو لهاڻو تي هت وڙهڻ ڪونه آيو. رهي ڳالهه مغلن سان صلح جي: ته اسين ترخانن سان به ڪري تي سگهياسون. جيڪي هنن گهريو تي، سو جي پيا ڏيون ها، ته ترخانن کي ڪو چتي ڪتي ڪونه ڪاڏو هو. اسين پنهنجي لڄ، پنهنجي مَان، پنهنجي ماءُ جيجل ۽ پنهنجي جند جان لاءِ ٿا وڙهون. سو ٻيلي مون کي معاف ڪريو: آءٌ ته وڙهندس، ڪٽي سئو راڄ ميڙ ڪٽي اچن!“ صادق ڪاوڙ مان اُٿي ٻيهي رهيو. ٻاهر نڪرڻ تي هو ته سوڍل ڪٽي پاڪر وڌس. ”تڪڙ نه ڪر، منهنجا مٺا. ڳالهه ڳالهه سان چٽندي. وڙهڻ ۾ آءٌ ته توسان آهيان، پر ڏسون ته اسين آهيون ڪيترا جيڪي وڙهنداسون!“

”آءٌ به وڙهڻ لاءِ تيار آهيان!“ قبول محمد سميءَ مختصر جواب ڏنو. پر ائين تي پانيوته هن جي ڳالهائڻ مان يقين ۽ ويساهه نڪري ويو هو. سمن تازو بادشاهي وڃائي هئي، ۽ سمن جو راڄ ڪچ ۾ مورچا ٺاهي، وري سنڌ لاءِ وڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا. انڙ جوڻيجا، راهوجا، سميجا، جاڙيجا ـــــ سمورا راڄ سمن سان هئا. سو وڃايل بادشاهيءَ بدران اڪبر جي جهنڊي هيٺ سنڌ جي صوبيداريءَ جي لالچ ڪا گهٽ ڪانه هئي. انڪري ئي هن جي ڳالهه ۾ پڪو پختو ويساهه ڪونه هو. پر سوڍل کي پڪ هئي ته چابه ٿئي، قبول محمد راڄن کي ڇڏي، هن سان شامل ٿي بيهندو.

سيدن مان مبارڪ شاهه سوڍي جو سوال ٻڌي چپ ٿي ويو. ترخانن شيرازي سيدن کي ڪو ايڏو تنگ ڪونه ڪيو هو: پاڻ ڪين انعام اڪرام، منصفيون ۽ منشيريون ڏنيون هئائون. سيد وڙهڻ اِن ڪري نڪري پيا هئا، جو سنڌ ئي اهڙو وطن هو جنهن هنن کي گهٽي ۾ گهٽو مان ڏنو هو، ۽ هاڻ سنڌ هنن لاءِ اهڙو ئي وطن هو جهڙو سندن وڏڙن لاءِ ايران يا عربستان هو ـــ ۽ وطن لاءِ وڙهڻ ته ايرانين ۽ عربن جي به رت ۾ هو. پر اڪبر جي دربار ۾ به شيرازي ۽ هراتي سيدن جو وڏو مَان هو، ڪي ته پنج ـ هزاري درجن تي وڃي

پهتا هئا. وڏي سياست جي اڳيان سيدن جا ماڻهو بہ بيهي سگهندا يا نہ، ان جي خاطري ڪانہ هئي. سوڍل بہ هن جي دل من هٽڻ ڪي سمجهيو ٿي، پر پڪ ڪرڻ لاءِ وري چيائين: ”شاهہ سائين تون ماٺ ۾ آهين؟“

”ٻيلي سوڍل ڳالهہ ڏاڍي ڳري آهي. مون ۾ جيسين ساهہ آهي، تيسين تہ آءٌ سنڌ تي ساهہ ڇڏيندس. باقي همراهن مان اَڌو اڌ ماڻهو مون سان آهن. اڌ جي پڪ ڪونہ ٿو ڏيان. چئين تہ پڇي پڪ ڪريان.“

”روپا، تون خبر ڪر.“ سوڍي روپي ڏانهن منهن ڪندي چيو.

”ادا، واڻيا آهن سَهي جي ڪَل: گهٽي ئي وطن جي سِڪ اٿن، پر مُڪين جي فيصلي ڪان پوءِ وڙهندا اصل ڪونہ. ترخانن باهيون ٻاريون تہ اَڌو اڌ ٺٽي جا لهاڻا لڏي ويا ـــ ڪي اتر ويا تہ ڪي ڏکڻ. ڪن پنجاب وڃي وسايو آهي تہ ڪي ڪڇ هليا ويا آهن. سو جي هاڻ ڏنائون تہ ترخانن بدران مغل بہ راڄ ڪندا، ۽ اڪبر جي راڄنيتيءَ ۾ سندن ٺڪاڻا ۽ واپار ونگو سلامت رهندا، تہ ماٺ ويهي رهندا. هٿ ــ واڻئي جو من آهي ناڻي جو مَٽُ: جتي چار ڏوڪڙ سلامت سمجهندو، اتي وطن وسري ويندن. سو يار، واڻين مان فقط اهي وڙهندا، جن جي من ۾ هٿ بدران هٿ، ناڻي بدران ماڻو، ۽ ٺڪاڻي بدران سنڌو درياءَ وهندو هوندو. باقي رهي منهنجي ڳالهہ، سو منهنجو سِر توسان آهي!“

روپو انهن ماڻهن مان هو، جن سڄي عمر جنگيون جوٽيون هيون. پرتگالين پيري جڏهن ٺٽي جي گهٽيءَ گهٽيءَ مان باهہ جا اُلا ٽڙڪاٽ ڪري پئي نڪتا، تڏهن روپي جو جٿو هزارين ٻارڙن ۽ زائفائن کي صحيح سلامت ڪڍي ويو هو. پرتگالين تي ائين ئي حملا ڪيائين جو هنن کي اها خبر ئي پيئي تہ ڪنهن ڪيئن ٿي حملو ڪيو. ترخانن بہ سندن جوان مڙسيءَ کي ساراهيو هو.

سنڌ تي ڀهڙو وقت بہ ايندو، جڏهن ماڻهو سنڌ بدران پنهنجن راڄن جو سوچيندا، سوڍل ان تي ڪڏهن سوچيو بہ نہ هو. هي اهڙو ڏُک هو،

جنهن جي تِکَ ۽ ڪوڙاڻ سپ کان وڌيڪ تکي ۽ ڪڙي هئي. هن کي پنهنجي تارونءَ ۾ ان جو ڪڙو سواد تڙڪندو محسوس ٿيو. پر هو ڪري به ڇا ٿي سگهيو. هيءَ هن جي پنهنجي جنگ هئي، پر هاڻ اها جنگ جدا جدا ٽولن جي جنگ بڻجي ويئي هئي. هيءَ سنڌ جي جنگ هئي، پر هاڻ راڄن جي جنگ بڻجي ويئي هئي. هن کي پنهنجي پاڻ مان ۽ پنهنجي جنگ مان ويساهه نڪرندو محسوس ٿيو. هن جي دل ۽ دماغ ۾ هڪ نئين نفرت جنم وٺي رهي هئي. پر هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو ته اها نفرت ڪنهن جي خلاف هئي. شايد هن کي پنهنجي پاڻ کان ئي نفرت ٿيڻ لڳي هئي. ان نفرت کي لڪائڻ لاءِ هن پنهنجن يارن، ساٿين سنگتين ڏانهن نهاريو. هر ڪنهن جي نظر سوڌل ۾ ڪُتل هئي. هن جي منهن تي نفرت، ڪاوڙ ۽ ورچ گڏجي، هڪ عجيب رنگ آڻي ڇڏيو هو، ۽ هن جا سمورا ساٿي پنهنجي پاڻ کي ان رنگ لاءِ جوابدار سمجهي رهيا هئا. هي سورهيه مڙس، جنهن کي ڏسڻ سان ترخانن جو ساهه سڪي ويندو هو؛ جنهن کي راڄ ۽ پاڙا ته ٺهيو، پنهنجو ڪٽنب به ياد نه هو؛ جنهن کي سنڌ جي لفظ ٻڌڻ سان بدن ۾ ڪنوٽيون لڳنديون هيون - اهڙي مڙس کي ڏکوئڻ ڪنهن نٿي گهريو؛ ۽ جيڪا شيءَ هن کي ڏکوئيندي هئي، سا هئي سنڌ کان مٿي ٻيءَ ڪنهن ذاتي جنگ کي اهميت.

هن به ته پنهنجي ذاتي جنگ جهيڙي هئي، ۽ ان جهيڙي جا گهرا گهرا گهاوَ هن جي هنئين جي وڍن ۾ ٽي جهلڪيا. اهي وڍ ۽ چير ڇڻ وري چڪڻ لڳا هئا، ۽ انهن مان رت نچوئجي هن جي اکين ۾ گڏ ٿيڻ لڳو، ۽ ڪنهن ڏنڌ مان نهاريندي، هن مغلن کي چيو: ”هِن جو جواب اوهان کي سپاٽي ملي ويندو!“

17

سنڌ جي ڌرتيءَ، سنڌ جي آسمان، سنڌ جي وڻن ٽڻن، سنڌ جي مٽي جي ذرڙن، ۽ سنڌ جي ماڻهن اهڙي جنگ نہ اڳ ڪڏهن ڏٺي، نہ پوءِ ڪڏهن ڏسندا. سوڍو پنهنجي لشڪر سان جڏهن ميدان ۾ لٿو، تڏهن سج بہ ڪهڪاءَ کان هڪ ڪڪر پٺيان لڪي ويو. سج بہ هن ٻئي سج کي لهندي، غروب ٿيندي ڏسڻ تي گهريو. اٺ ـــ ڏهہ هزار سنڌين جو لشڪر مغلن جي لک فوج سان وڙهڻ نڪتو هو: پر ڇا ويڙهہ هئي! مغلن سوين جنگيون ڏٺيون هيون، پر هيءَ جنگ ڄڻ زمين ۽ آسمان جي جنگ هئي. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ تہ سنڌين کي ڪِرڻ آيو ئي نٿي. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ تہ هر سنڌيءَ جي زخم مان هڪ نئون سنڌي اٿي جو اٿي پيدا ٿي وري وڙهڻ تي لڳو. مغلن کي هندن جا اُهي ديوتا ياد اچي ويا جن کي ڏهہ ڏهہ سر ۽ ويهہ ويهہ ٻانهون هونديون هيون. پر هنن سنڌين جي هر ٻانهن ويهن ويهن مغلن تي وار ڪندي ٿي ويئي. هڪڙي ترار هڪ ئي وقت ٻہ ـــ ٻہ سريون اُڇلائيندي ٿي ويئي. هڪڙي ترار هڪ ئي وقت ٻہ ـــ ٻہ ڪنڌ ڪپي ٿي ويئي. مغل سپاهي هنن جي ويجهو وڃڻ کان ڪيٻائڻ لڳا هئا. سردارن ۽ سپهہ سالارن جي هُشيءَ ڏيارتي هو وري اڳتي وڌي ٿي آيا، پر هڪ نئين ڌهڪاءُ سان پوئتي هٽڻ ٿي لڳا. هڪ عجيب ڳالهہ اها هئي تہ سڄي وايو منڊل ۾ ڪيڪون ۽ دانهون رڳو مغلن جون هيون. سنڌين جي نڙيءَ ۾ ڄڻ آواز بند ٿي ويو هو، ۽ جيڪڏهن ڪو آواز هو تہ اهو ڪِرڻ وقت هن جي زبان مان ”جيئي سنڌ!“ جو نعرو ٿي نڪتو. ان جو آواز ٻڌندي ئي ڄڻ سنڌين ۾ نئون روح، نئين جان، نئون رت اچي ٿي ويو، ۽ مغلن جون صفون ٽوڙيندا اڳتي وڌڻ ٿي لڳا. ڪا گهڙي تہ اهڙي بہ آئي ٿي، جڏهن مغلن جو لشڪر پوئتي موٽڻ، ۽ ڀڄڻ جي راهہ ڳولڻ لاءِ پويان نهارڻ ٿي لڳو. پر وري پنهنجي سپهہ سالارن اميرن جي هشيءَ تي اڳيان وڌڻ ٿي لڳا.

سنجها ٿي ويئي، پر اڃا بہ ڪي سنڌي وڙهي رهيا هئا: ڄڻ هنن وڙهي مرڻ جو قسم کنيو هو، ۽ جڏهن سج ان نظاري ڏسڻ جو وڌيڪ تاب جهلي نہ

سگھيو، ۽ اولهه ۾ ڪنهن دور دراز گهرائيءَ ۾ منهن لڪائي روئڻ جو بهانو ڪري، هڪ ڪاري ڪڪريءَ پويان لڪي ويو، تڏهن آخري سنڌي به ڪِري پيو. ساري ماحول تي موت ڇانئجي ويو. ان وقت ائين ڀانيو ڄڻ ته ڌرتيءَ جو پنهنجو ساهه بند ٿي ويو هو. ڪوٽ جي برجن تي چڙهيل سنڌي پنهنجي ڪوندرن لاءِ روئڻ به وساري ويٺا هئا. ٻانگن ڪي ٻانگون ڏيڻ وسري ويون هيون. قلندر جي نوبت به اڄ پهريون ڀيرو خاموش رهي. هي عجيب ماتم هو: خاموش، چپ! ائين ٿي ڀانيو ڄڻ سنڌين هميشه لاءِ ماتم ڪرڻ جو پڻ ڪيو هو، ۽ اهو خاموش ماتم صدين تائين انسان ذات جي ضمير ۾ ٻڙڇيءَ جو گهاءُ بڻجي چڪندو رهندو!

پورو ٿيو.

4 مئي 2006